

Martin Tamcke
in Zusammenarbeit mit Harutyun G. Harutyunyan,
Dagmar Heller, Andreas Müller und Egbert Schlarb

Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen

Universitätsdrucke Göttingen

Martin Tamcke
in Zusammenarbeit mit Harutyun G. Harutyunyan, Dagmar Heller,
Andreas Müller und Egbert Schlarb

Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen

Dieses Werk ist lizenziert unter einer
[Creative Commons
Namensnennung - Weitergabe unter gleichen Bedingungen
4.0 International Lizenz.](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

erschieden in der Reihe der Universitätsdrucke
im Universitätsverlag Göttingen 2021

Martin Tamcke
in Zusammenarbeit mit
Harutyun G. Harutyunyan,
Dagmar Heller, Andreas Müller und
Egbert Schlarb

Մարտին Թամքե
Աշխատակցությամբ՝ Հարություն Գ.
Հարությունյան, Դագմար Հելլեր,
Անդրեաս Մյուլլեր և Էգբերտ Շլարբ

Das armenische Kulturerbe in
Berg-Karabach/Arzach und
die Deutschen

Արցախի Հայկական
Մշակութային
Ժառանգությունն ու
Գերմանացիները

Dokumentation der Interkonfessionellen
Tagung vom 9. Juni 2021

Միջքրիստոնեական գիտաժողովի
վավերագրեր, 9 հունիսի 2021 թ

Universitätsverlag Göttingen
2021

Bibliografische Information

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Internet über <http://dnb.dnb.de> abrufbar.

Kontakt

Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Martin Tamcke
Georg-August-Universität Göttingen
Theologische Fakultät
Platz der Göttinger Sieben 2
D-37073 Göttingen
E-Mail: martin.tamcke@theologie.uni-goettingen.de

Dieses Buch ist auch als freie Onlineversion über die Homepage des Verlags sowie über den Göttinger Universitätskatalog (GUK) bei der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen (<http://www.sub.uni-goettingen.de>) erreichbar. Es gelten die Lizenzbestimmungen der Onlineversion.

Satz und Layout: Egbert Schlarb
Umschlaggestaltung: Jutta Pabst
Titelabbildung: © Oxana Arutiunian: Eingang zur Hauptkirche des Klosters von Norawank/Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Vayots Dzor.

© 2021 Universitätsverlag Göttingen
<http://univerlag.uni-goettingen.de>
ISBN: 978-3-86395-513-7
DOI: <https://doi.org/10.17875/gup2021-1779>

Inhaltsverzeichnis / Բովանդակություն

Martin Tamcke / Մարտին Թամքե

Vorwort / Նախաբան 7

Eröffnung, Gruß- und Segensworte / Բացման, ողջույնի և օրհնության խոսքեր 11

Harutyun G. Harutyunyan / Հարություն Գ. Հարությունյան

Begrüßung und Eröffnung der Tagung 11

Գիտաժողովի բացման և ողջույնի խոսք 13

Archimandrit Sahak Shakaryan / Սահակ վրդ. Շաքարյան

Segenswort aus der Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Arzach 17

Օրհնության խոսք Արցախի Թեմից 19

Vahan Ter-Ghevondyan / Վահան Տեր-Ղևոնդյան

Grußwort aus dem Madenataran, M. Maschtoz-Institut für alte Manuskripte 21

Ողջույնի խոսք Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանից 23

Dagmar Heller / Դագմար Հելլեր

Statement der Organisierenden 27

Ուղերձ կազմակերպիչներից 29

Vorträge / Չեկույցներ 33

Tamara Minasyan / Թամարա Մինասյան

Das Erbe der Skriptorien von Arzach 33

Արցախի ձեռագրական ժառանգությունը 47

Abel Manoukian / Աբել Մանուկեան

Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier (1823–1835) 61

Պազեյի աւետարանական քարոզչական ընկերությունը
եւ հայերը (1823–1835) 85

Enno Haaks / <i>Էնն Հասկս</i>	
Die Tätigkeit des Gustav-Adolf-Werkes in Berg-Karabach	115
Գուստավ-Ադոլֆ հասարակական կազմակերպության գործունեությունն Արցախում	118
Kurzporträts / Գիմանկարներ և կենսագրություններ	121
Andreas Müller / <i>Անդրեաս Մյուլլեր</i>	
Friedrich Heyer (1908–2005)	121
Ֆրիդրիխ Հեյեր (1908–2005)	128
Martin Tamcke / <i>Մարտին Թամքե</i>	
Johannes Lepsius – Friedrich Carl Andreas – Georges Bachimont	135
Յոհաննես Լեփսիուս – Ֆրիդրիխ Կարլ Անդրեաս – Գեորգ Բախիմոնտ	138
Axel Meißner / <i>Աքսել Մայսներ</i>	
Hermann Goltz	143
Հերմանն Գոլց	146
„Aufruf zum Schutz der Kulturgüter in Karabach“ vom 4. März 2021/ „Կոչ ի պաշտպանություն Արցախի մշակութային կոթողների“ 4 մարտի 2021 թ	151
Mitwirkende / Մասնակիցներ	157
Bildnachweise / Լուսանկարների աղբյուրները	159

Vorwort

Armenien und Deutschland haben eine wechselhafte, aber intensive Beziehung zueinander.

Einseitigkeiten in der Wahrnehmung des Partners, meist politisch bedingt, haben verheerende Schäden angerichtet bis heute.

Andererseits gab es große Momente in der Geschichte beider Kulturen, dazu gehört das Hilfswerk für armenische Studierende, die schon vor dem Ersten Weltkrieg zum Studium nach Deutschland kamen. Dazu gehört, dass ein Kriegsgräberfriedhof für die deutschen Soldaten dort an den Zweiten Weltkrieg erinnert. Dazu gehören Wissenschaftler, die gemeinsam mit armenischen Partnern sich der armenischen Geschichte und Kultur widmeten.

Der Krieg in Arzach/Berg-Karabach rief uns auf der deutschen Seite auf den Plan und führte zu ersten Workshops, aus denen die Idee einer gemeinsamen Erklärung wuchs, die Andreas Müller, Dagmar Heller, Harutyun Harutyunyan und mich dann in eine gemeinsame Initiative führte, der sich viele Kollegen und Kolleginnen anschlossen.

Kritik ist, wenn sie hilfreich und nicht selbstgerecht ist, unerlässlich – aber die Arbeit am Gemeinsamen ist unerlässlicher. Was wir schließlich nach mehreren Workshops und Sitzungen als Auftakt unserer gemeinsamen Arbeit verstanden, das liegt hier vor. Alles zeugt davon, dass dies nicht einfach die Fortsetzung der Initiativen ist, die wir seit Jahrzehnten miteinander pflegen, sondern der Intention nach der Beginn kontinuierlicher gemeinsamer Arbeit an Arzach/Berg-Karabach und Armenien. Mit diesem Buch wollen wir einladen, dafür Interesse zu entwickeln, möchten wir Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler (besonders aus der Theo-

logie) einladen, sich zu beteiligen. Europa, das ist auch Armenien, auch Arzach/Berg-Karabach!

Zu danken haben wir Dr. Harutyun Harutyunyan für die Koordination auf armenischer Seite und dem Göttinger Universitätsverlag für seine bewährte gute Zusammenarbeit. Ein besonderer Dank gilt Dr. Egbert Schlarb, der sich der Mühe unterzog, die Druckvorlage zu erstellen.

Göttingen, im September 2021

Martin Tamecke

Նախարան

Հայաստանն ու Գերմանիան ունեն փոփոխական, սակայն բուռն փոփոխարարություններ:

Դիմացինին ըմբռնելու ընթացքում միակողմանիությունները, որոնք հիմնականում քաղաքական դրդապատճառներ ունեն, մինչ օրս կործանարար վնասներ են հասցրել:

Մյուս կողմից, այս երկու մշակույթների միասնական պատմության մեջ եղել են շատ հիշարժան պահեր: Դրանցից էր օրինակ՝ դեռևս Առաջին աշխարհամարտից առաջ Գերմանիա եկած հայ ուսանողներին օգնելու նախաձեռնությունը: Դրանց է պատկանում գերմանացի զինվորականների գերեզմանատունը, որը հիշեցնում է Երկրորդ աշխարհամարտը: Դրա մասին են վկայում այն գերմանացի գիտնականները, որոնք իրենց հայ գործընկերների հետ նվիրվել են հայոց պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությանը:

Արցախյան պատերազմը կոչեց մեզ՝ գերմանական կողմում գտնվողներին, մի նոր ծրագրի, որպեսզի կազմակերպենք մեր առաջին գիտական քննարկումները: Այնուհետև բխեց մի միասնական հայտարարության հրապարակման գաղափար: Դա էլ իր հերթին մղեց Անդրեաս Մյուլլերին, Դազմար Հելլերին, Հայություն Հարությունյանին և ինձ սույն գիտաժողովի կազմակերպմանը, որին էլ միացան բազմաթիվ այլ գործընկերներ:

Քննադատությունն անփոխարինելի է, երբ այն իսկապես օգտակար է և ոչ թե սնապարծ: Սակայն համատեղ աշխատանքը միասնականի վերաբերյալ էլ առավել անփոխարինելի է: Վերջիվերջո մի շարք հանդիպումներից ու գիտական քննարկումներից հետո, այն ինչը որ մեր միասնական աշխատանքի նշանակել է, ներառված է սույն ժողովածուում: Եվ այս ամենը վկայում է այն մասին, որ սա ոչ միայն պարզապես այն նախաձեռնությունների շարունակությունն է, որոնք մենք տասնամյակներ շարու-

նակ միասնաբար զարգացրել ենք, այլ նաև մատնանշում է մեր նոր նպատակը, որի համաձայն արդեն իսկ սկսել ենք մեր համատեղ աշխատանքը Արցախի և Հայաստանի տևական ուսումնասիրության վերաբերյալ: Տվյալ հրապարակումով մենք՝ իբրև գիտնականներ և մեծամասամբ աստվածաբաններ, ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել և հետաքրքրություն առաջացնել՝ նույնպես մասնակցելու վերոնշյալ գործընթացին: Եվրոպան նաև Հայաստանն է, ինչպես և Արցախ-Լեռնային Ղարաբաղը:

Շնորհակալություն ենք հայտնում դր. Հարություն Գ. Հարությունյանին, հայկական կողմում համագործակցությունը համակարգելու համար, ինչպես նաև Գյոթինգենի համալսարանի խմբագրությանը՝ մշտապես ցուցաբերած արդյունավետ աշխատանքի համար: Հատուկ շնորհակալություն ենք ուղղում դր. Էգբերտ Ծլարբին՝ այս տպագրության նախապատրաստումը ստանձնելու համար:

ք. Գյոթինգեն 2021 թ. սեպտեմբեր

Մարտին Թամբե

Գերմաներենից թարգմանությունը՝ Հ. Հարությունյանի

Begrüßung und Eröffnung der Tagung

Harutyun G. Harutyunyan

Sehr geehrte Kolleginnen und Kollegen, liebe Gäste,
Ich freue mich sehr, dass in diesem Augenblick bereits über vierzig Personen zu unserer Online-Tagung zugeschaltet sind. Von meinen Landsleuten habe ich gerade die Erlaubnis erbeten, unsere internationalen Mitstreiter und Glaubensgeschwister zunächst auf Deutsch willkommen zu heißen und diese interkonfessionelle Tagung auf diesem Wege zu eröffnen.

Viele von uns kennen sich entweder schon seit vielen Jahren oder seit wenigen Monaten. Andere aber begegnen sich erst heute. Sie werden einander gleich in diesem Hightech-Format kennenlernen bzw. auf ihren Bildschirmen sehen und hören. Dafür können wir alle dankbar sein, obwohl die aktuellen politischen und gesellschaftlichen Hintergründe in unserer Forschungsregion nicht sonderlich erfreulich sind. Allen Herausforderungen und Schwierigkeiten zum Trotz gibt es immer wieder Augenblicke lichtvoller Hoffnung – das ist wichtig zu betonen.

Ich durfte das auch persönlich erfahren, als mein hochgeschätzter Kollege Prof. Martin Tamcke noch während des letzten Krieges von Bergkarabach Frau Dr. Anahit Avagyan und mich zu seinen Online-Seminaren an der Universität Göttingen einlud, damit wir beide seinen Studierenden und Mitarbeitenden über die schwierige Lage unseres Landes berichten konnten. Anschließend wurde durch Prof. Tamcke ein wichtiger Kontakt mit Pfarrer Christian Kurzke aus der Evangelischen Kirche in Mitteldeutschland hergestellt, wodurch die zahlreichen armeni-

schen Kriegsflüchtlinge in Europa nicht nur zu Gehör kamen, sondern auch materielle Unterstützung für den bevorstehenden Winter erhielten.

Ebenso wichtig wurde unsere ehemalige Verbindung mit dem Hilfswerk Renovabis, das zur Deutsch-Katholischen Bischofskonferenz gehört. Ich persönlich war dort ein Stipendiat aus Osteuropa, als ich im Bereich der ökumenischen Theologie und Friedensforschung an der Universität Münster promovierte. Der Vorstand und die Regionalleitung bei Renovabis organisierten eine starke Öffentlichkeitsarbeit zur armenischen Thematik und unterstützten anschließend die Armenisch-Katholischen Gemeinden von Gyumri und die Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Vayots Dzor, wo sich tausende vertriebene Menschen aus Arzach befanden. Ihre ehrliche Aufmerksamkeit, ihr moralischer Beistand und ihre großzügigen Spenden halfen uns, diese humanitäre Katastrophe einigermaßen durchzustehen.

Natürlich sind auch die wissenschaftlichen Arbeiten in dieser Region und die gemeinsamen Auftritte für den Schutz des christlichen Erbes sehr wichtig. Ein weiterer Lichtblick war deshalb auch der Aufruf zum Schutz des armenischen Kulturerbes in Bergkarabach. Dabei habe ich unter anderem den Experten Prof. Andreas Müller von der Universität Kiel kennengelernt und zu meiner Freude auch meine alte Kollegin aus dem Ökumenischen Institut von Bossey, Dr. Dagmar Heller, wiedergetroffen. Solche Begegnungen und vor allem die solidarischen Stellungnahmen gaben uns Kraft, um weiter in unserer verletzten Heimat bestehen zu können, uns für die betroffenen Menschen zu engagieren und – nicht zuletzt – die Hoffnung auf eine friedliche Zukunft nicht aufzugeben.

Daher haben wir ForscherInnen und Fachleute eingeladen, um uns auf der heutigen Veranstaltung einen klaren Blick über die Geschichte der armenischen Kultur in Arzach und die spannenden deutsch-armenischen Beziehungen zu verschaffen. Wir in Armenien freuen uns sehr, Sie alle nochmals willkommen zu heißen und diese Tagung gemeinsam zu gestalten. Gleich nach der armenischen Version des Gesagten werde ich Archimandrit Sahak Shakaryan zur Segnung unseres Vorhabens einladen.

Bitte nehmen Sie nur diese zwei technischen Hinweise zur Kenntnis *Erstens*: diese Tagung wird nicht aufgezeichnet. Alle Vorträge werden aber im Nachhinein in einem zweisprachigen Sammelband veröffentlicht. *Zweitens*: ab 17:00 Uhr deutscher Zeit bzw. 19:00 Uhr armenischer Zeit werden wir eine Diskussion eröffnen, bei der jede*r seine oder ihre Fragen in unserem Zoom-Chat schreiben oder auch persönlich stellen darf. Wir werden Sie nachher daran nochmals erinnern, diese Möglichkeit zu nutzen, um einen fachlichen Austausch zu ermöglichen.

Nun werde ich während meiner armenischen Begrüßung einige Bilder aus Arzach präsentieren, damit es unseren ausländischen Freunden nicht zu langweilig wird. Diese Bilder sind übrigens mit Hilfe unserer Aramäischen und Deutschen Freunde während unserer letzten unvergesslichen humanitären Mission im März 2021 entstanden.

Գիտաժողովի բացման և ողջույնի խոսք

Հարություն Գ. Հարությունյան

Հոգեշնորհ Հայր Սուրբ և սիրելի հայրենակիցներ, մեր արտասահմանյան հյուրերին բարի գալուստ մաղթելուց հետո ես նշեցի, որ հայերեն ողջույնի ժամանակ ցուցադրվելու են 2021 թվականի մարտին Արցախի թեմում արված մի քանի լուսանկարներ, արամեացի և գերմանացի ընկերների շնորհիվ կազմակերպված մի մարդասիրական անմոռանալի առաքելությունից:

Հարգելի գործընկերներ և սիրելի հյուրեր, շատ ուրախալի է, որ այս պահին արդեն քառասունից ավելի անձ է միացել մեր առցանց միջոցառմանը: Ձեր թույլտվությամբ կցանկանայի նախ գերմաներեն բարի գալուստ ասել մեր արտասահմանյան համախոհակիցներին և հավատակից եղբայրներին ու քույրերին, որից հետո սույն միջքրիստոնեական գիտաժողովի բացումը կհայտարարվի նաև հայերեն:

Մեզանից շատերը երկար տարիներ կամ մի քանի ամիսներ առաջ են ծանոթացել իրար: Ոմանք էլ այսօր առաջին անգամ են հանդիպում և բարձրր տեխնոլոգիական ձևաչափով տեսնում ու լսում միմյանց՝ համակարգիչների էկրաններին: Դրա համար պետք է որ բոլորս էլ գոհունակություն հայտնենք ու շնորհակալ լինենք ստեղծված առիթի համար՝ թեև մեր ուսումնասիրության տարածաշրջանում ներկայիս քաղաքական ու հասարակական դրությունը ցանկալի վիճակում չէ: Ամեն դեպքում կարևոր է շեշտել, որ հակառակ ամկա բոլոր մարտահրավերներին ու դժվարություններին, միշտ էլ լուսավոր հույսի պահեր են լինում:

Դրանում անձամբ ես համոզվել եմ, երբ, օրինակ, վերջին պատերազմի օրերին հարգարժան գործընկերս, պրոֆեսոր Մարտին Թամբեն հրավիրեց դր. Անահիտ Ավագյանին ու ինձ Գյոթինգենի համալսարանի առցանց սե-

մինարներին, որպեսզի մենք ներկայացնենք մեր երկրի ծանր իրավիճակը գերմանացի ուսանողությանն ու մասնագետներին: Դրանից հետո պրոֆեսոր Թամբերի միջնորդությամբ շատ կարևոր կապ ստեղծվեց միջին Գերմանիայի Թյուրինգեն երկրամասի ավետարանական եկեղեցու պատվելի Քրիստիան Կուրցկեի հետ: Վերջինիս ջանքերով Եվրոպայում նախ լավեցին մեր բազմահազար տեղահանված Արցախցիների ձայները, ապա մեծ նյութական օժանդակություն կազմակերպվեց նրանցից շատերի ձմեռակացի կազմակերպման համար:

Նաև շատ շոշափելի եղավ ոչ հեռավոր անցյալում մեր ունեցած կապը Ռեոնվաբիս բարեգործական հիմնադրամի հետ, որը պատկանում է Գերմանիայի կաթոլիկ եկեղեցու եպիսկոպոսաց խորհրդին: Ժամանակին ես ինքս երախտագիտաբար կրթաթոշակ եմ ստացել այս հաստատությունից, երբ իբրև արևելյան Եվրոպայից ժամանած ասպիրանտ հաճախում էի Մյունսթերի համալսարանի էկումենիզմի և խաղաղաշինության բաժինը: Ռեոնվաբիսի վարչությունն ու հարավկովկասյան տարածաշրջանի դեկավարությունը նախ լայնածավալ լրատվական աշխատանք ծավալեց, գերմանախոս հանրությանը տեղեկացնելով հայության ոչ դյուրին իրավիճակի մասին, ապա նաև մեծապես օժանդակեց Ծիրակի մարզի հայկաթոլիկ համայնքներին և Վայոց Ձորի Հայ Առաքելական եկեղեցու թեմին, որտեղ հազարավոր տեղահանված արցախցիներ էին գտնվում: Փաստորեն անկեղծ ուշադրության, բարոյական աջակցության և առատաձեռն նվիրատվությունների շնորհիվ հնարավոր եղավ մասամբ հաղթահարել այդ ծանր օրերի հուժանիտար ճգնաժամը:

Բնականաբար շատ կարևոր էին նաև այս ընթացքում մեր տարածաշրջանի գիտական ուսումնասիրությունները և միասնական ելույթները՝ ի պաշտպանություն քրիստոնեական ժառանգության: Ուստի մեկ այլ լուսավոր պահ եղավ մեր գերմանացի գործընկերների կողմից Արցախի հայկական մշակութային ժառանգության պաշտպանության կոչի նախաձեռնումը: Այդ ընթացքում ես պատիվն ունեցա հայտնի փորձագետների կողքին ծանոթանալու Քիլի համալսարանի պրոֆեսոր Անդրեաս Մյուլլերին և անակնկալ կերպով վերստին հանդիպելու իմ վաղեմի գործընկեր դր. Դագմար Հելլերին՝ Բոսսեի միջեկեղեցական ինստիտուտից: Նման հանդիպումներն ու հատկապես միասնական հանրային հայտարարությունները, բնականաբար, մեծ ուժ են տալիս և օգնում մեզ, որպեսզի շարունակենք հարատևել մեր վիրավոր Հայրենիքում ու ներգրավված մնանք տուժածներին օգնելու գործընթացում: Եվ, իվերջո, այս ամենը հույս է ներշնչում չհրաժարվել խաղաղ ապագայի տեսիլքից:

Այդ իսկ նպատակով մենք հրավիրեցինք ներկա մասնագետներին և հայկական մշակույթով զբաղվող գիտնականներին, որպեսզի նրանց գեկույցների շնորհիվ հստակ պատկերացում ստանանք թե՛ Արցախի հայ-

կական մշակույթի պատմության և թե՛ հայ գերմանական արժեքավոր կապերի վերաբերյալ: Մենք, Հայաստանում ապրողներս, ուրախ ենք Ձեզ ամենքիդ կրկին ողջունելու և մեր գիտաժողովը բացված հայտարարելու:

Խնդրում եմ ուշադրություն դարձնել հետևյալ տեխնիկական կետերին: Առաջին, սույն միջոցառումը չի ձայնագրվելու, սակայն բոլոր նյութերը առաջիկայում հրապարակվելու են երկլեզվյան գիտական ժողովածուի տեսքով: Երկրորդ, Հայաստանի ժամանակով 19:00-ից սկսյալ լինելու է քննարկում, որի ընթացքում կարելի է հարցեր գրել ստորև տեղակայված Չումի չաթում կամ դրանք անձամբ ներկայացնել բարձրախոսով: Այս մասին մենք կրկին կհիշեցնենք Ձեզ, որպեսզի օգտվեք նշված հնարավորությունից ու վայելեք մասնագիտական այս հաղորդակցումը մեր արտասահմանյան հյուրերի հետ: Այժմ պետք է խնդրեմ հոգեշնորհ Տ. Սահակ վարդապետ Շաքարյանին օրհնության խոսք ուղղելու մեզ ամենքիս Արցախի թեմից:

*Geschäft im Zentrum von Martuni
Իսանութ Մարտունի քաղաքի կենտրոնում*

Segenswort aus der Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Arzach

Archimandrit Sahak Shakaryan

Mit einem zufriedenen Herzen und umfassender Freude überbringe ich wärmste Grüße und Segnungen aus dem Heiligtum der Heiligtümer von Arzach, Kloster Gandzasar, an Sie und alle Teilnehmenden dieser Fachtagung.

Mit seinen alten Klöstern und Kirchen, Kreuzsteinen, Skriptorien und Manuskripten, die vom hl. Mesrop Maschtoz geschrieben wurden, Pilgerorten und mächtigen Burgen repräsentiert Arzach in sich einen heiligen Ort für alle Christen. Mit schmerzdem Herzen muss ich aber auch berichten, dass Arzach im Folge des 44-tägigen Krieges, der am 27. September 2020 von Aserbaidshan und der Türkei begonnen wurde, mehrere menschliche Opfer und Verletzte zu beklagen hat. Dazu verlieren wir auch den Großteil unserer Heimat. Mehr als vierzig Kirchen und Klöster sind nun in der Hand unserer Opponenten. In einer derart schwierigen Situation bin ich aber mehr als zuversichtlich, dass solche wissenschaftlichen Tagungen sowie akademischen Publikationen und humanitären Missionen dazu beitragen, dass das kulturelle Erbe von Arzach – das eigentlich der gesamten Menschheit gehört – geschützt und an die nächsten Generationen ohne Schaden weitergegeben werden kann.

Im Namen des neuernannten Primas unserer Diözese, Bischof Vrtanes Abrahamyan, sowie unserer gesamten Geistlichkeit und auch der Gläubigen bedanke

ich mich bei den Organisatorinnen und Organisatoren und Teilnehmenden dieser interkonfessionellen Tagung „Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen“. Einen besonderen Dank möchte ich auch ausrichten an alle, die am 4. März dieses Jahres den bekannten „Aufruf zum Schutz der Kulturgüter in Arzach“ unterschrieben und veröffentlicht haben. Leider sind diese Kulturschätze noch immer stark gefährdet.

Heute werden mehrere zerstörte zivile Gebäude und Kirchen in den geretteten Teilen von Arzach mit gemeinsamen Kräften wiederaufgebaut und -eröffnet. Das armenische Volk musste mehrere Versuchungen und Zerstörungen erleben. Allerdings blieb dieses Volk den heiligen Gelübden und der Erinnerung ihrer Vorfahren immer treu und kämpfte sowohl für seinen Glauben als auch für seine Heimat. Jeder Armenier weiß, dass in seinen Adern das Andenken unserer heiligen Väter fließt. Wir sind mit einer vollkommenen Hingabe bestrebt, unsere Heimat zu stärken, die uns von Gott geschenkt wurde. Dabei übernehmen wir heute mit der Hilfe von gutmütigen und frommen Persönlichkeiten wie Ihnen auch die Aufgabe der Wiederherstellung der historischen Gerechtigkeit.

Daher hat unser Primas Bischof Vrtanes einen Herzenswunsch: Mit Gottes Wille und Segen will er Sie alle in der nahen Zukunft in Arzach willkommen heißen um die theologischen und historisch-kulturellen Forschungen der internationalen und einheimischen WissenschaftlerInnen zu unterstützen. Dabei wollen wir mit Ihnen zusammen unter den jahrhundertalten Bögen des Klosters von Gandzasar unsere Gebete sowohl für Weltfrieden als auch für die lichtvolle und hoffnungsvolle Zukunft von Arzach verrichten. Ich bete zu unserem himmlischen Herren, dass Sie stets mit ähnlich gottgefälligen Aktivitäten Ihrer humanistischen Mission nachgehen. Möge Gott Sie alle bewahren, beschützen und segnen. Amen!

Aus dem Armenischen von H.G. Harutyunyan

Օրհնության խոսք Արցախի Թեմից

Մսհակ վրդ. Շաքարյան

Գիտաժողովի պատվարժան մասնակիցներ,

Գոհունակ սրտով և համակ ուրախությամբ Արցախի սրբությունն սրբոց Գանձասարի վանքից իմ ջերմագին ողջույններն ու օրհնությունն եմ բերում ժողովի բոլոր մասնակիցներին:

Արցախը համաքրիստոնեական սրբավայր է իր հնամենի վանքերով ու եկեղեցիներով, իր խաչքարերով ու գրչության կենտրոններով, մաշտոցագիր մատյաններով, իր ուխտավայրերով ու ամրակառույց բերդերով: Ցավ ի սրտի պետք է նշեմ, որ 2020 թվականի սեպտեմբեր 27-ին Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից սանձազերծված 44 օրյա պատերազմի հետևանքով Արցախը բազում մարդկային զոհեր ու վիրավորներ ունեցավ: Մենք կորցրեցինք մեր հայրենիքի մեծ մասը, հակառակորդի վերահրսկողության տակ մնացին քառասունից ավելի եկեղեցիներ ու սրբավայրեր: Այսպիսի ծանր իրավիճակում, առավել քան վատահ եմ, որ նմանատիպ գիտաժողովները, համալսարանական հրապարակումներն ու մարդասիրական ձեռնարկները կնպաստեն Արցախի համամարդկային մշակութային ժառանգության պահպանմանն ու այն հետագա սերունդներին անվնաս փոխանցելուն:

Արցախի թեմի նորանշանակ առաջնորդ Տ. Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյանի և ողջ հոգևոր դասի ու հավատացյալների անունից ուզում եմ հատուկ շնորհակալություն հայտնել «Արցախի հայկական մշակութային ժառանգությունն ու գերմանացիները» միջքրիստոնեական գիտաժողովի

կազմակերպիչներին ու մասնակիցներին: Հատուկ շնորհակալություն են ուզում հայտնել բոլոր նրանց, ովքեր ս.թ. մարտի չորսին ստորագրեցին և հրապարակեցին նշանավոր կոչը ի պաշտպանություն Արցախի մշակութային կոթողների, որոնց ճակատագրերը խիստ վտանգված են:

Այսօր Արցախի փրկված շրջաններում համատեղ ջանքերով վերականգնվում են վերջին պատերազմի ընթացքում քանդված ու ավերված եկեղեցիներն ու բնակավայրերը: Հայ ազգը բազում փորձություններ ու արհավիրքներ է տեսել, բայց միշտ հավատարիմ է մնացել իր սուրբ նախնեաց սրբազան ուխտին ու հիշատակին. պայքարել վասն հավատո և վասն հայրենյաց: Յուրաքանչյուր հայ գիտակցում է, որ իր երակներում մեր սուրբ նախնեաց սրբազան հիշատակն է հոսում: Այսօր Ձեզ պես բարի ու աստվածապաշտ մարդկանց մասնակցությամբ մենք անմնացորդ նվիրվածությամբ լծված ենք աստվածապարզ և մեր Հայրենիքի հզորացման և աշխարհում պատմական արդարության վերականգնման դժվարին առաքելությանը:

Թեմակալ առաջնորդի սրտի փափագն է Աստուծո օրհնությամբ մոտ ապագայում Ձեզ բոլորիդ հյուրնկալել Արցախում, աջակցել միջազգային գիտնականների աստվածաբանական ու պատմամշակութային ուսումնասիրություններին, և Գանձասարի վանքի խնկաբույր կամարների ներքո միասնաբար աղոթել աշխարհի խաղաղության ու Արցախի լուսավոր ու հուսավատ ապագայի համար:

Աղոթում են առ բարձրյալն Աստված, որ նմանատիպ աստվածահաճո ձեռնարկներով շարունակեք Ձեր մարդասիրական առաքելությունը: Աստված թող պահի, պահպանի և օրհնի Ձեզ բոլորիդ: Ամեն

Stadteinfahrt nach Martuni mit dem Bild des Nationalhelden Monte Melkonian

Մարտունու մուտքը՝ Հայաստանի ազգային հերոս Մոնթե Մելքոնյանի պատկերով

Grußwort aus dem Matenadaran, Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte

Vahan Ter-Ghevondyan

Sehr geehrte Kolleginnen und Kollegen, mit großer Freude habe ich die Aufgabe, anlässlich der interkonfessionellen Tagung „Das armenische Kulturerbe in Berg-Karabach/Arzach und die Deutschen“ ein Grußwort zu verfassen, übernommen. Betrachtet man die jetzige schwierige Situation Armeniens, so bedeutet eine derartige Initiative viel mehr als nur formale Präsentation wissenschaftlicher Vorträge. Wir betrachten diese Veranstaltung vielmehr als eine geistliche und moralische Unterstützung des deutschen Volkes für das armenische Volk und als einen Leuchtturm in der dunklen See des Egozentrismus und der Gleichgültigkeit, die die Welt derzeit überflutet.

Die kulturellen und geistlichen Verbindungen zwischen den Armeniern und den Deutschen sind reich und haben eine jahrhundertealte Geschichte. Deutschland ist noch heute eines der wichtigsten Zentren der armenologischen Studien. Denken Sie beispielsweise an den bekannten deutschen Wissenschaftler Heinrich Hübschmann, der in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts die Stellung der armenischen Sprache in der indogermanischen Familie darlegte. Aber auch in der Gegenwart formiert sich eine produktive Zusammenarbeit zwischen den deutschen und armenischen wissenschaftlichen bzw. kulturellen Zentren. Als Direktor des Mesrop-Maschtoz Matenadarans freue ich mich sehr über unsere zahlreichen ge-

meinsamen Projekte, beispielsweise an den Universitäten in Berlin, Halle-Wittenberg, Frankfurt, Hamburg sowie an anderen Universitäten, Forschungszentren und Bibliotheken. Gleichzeitig möchte ich meine Bereitschaft äußern, diese Aktivitäten noch mehr zu vertiefen und auszuweiten.

Gleich werden wir von Handschriften hören, die in Arzach entstanden sind. Sie wurden zuletzt bis September 2020, wie Sie es wahrscheinlich schon wissen, am Standort des Matenadarns beim Kloster Gandzasar in Arzach ausgestellt, genau dort, wo sich im Mittelalter ein berühmtes Skriptorium befand. Insgesamt über 60.000 Gäste aus Arzach, Armenien und dem Ausland haben wir dort schon empfangen. Dieser Standort war erst fünf Jahre alt, als der letzte 44-tägige Krieg ausbrach.

Auch interessant in diesem Zusammenhang ist zu wissen: Als wir 2015 den 100-jährigen Gedenktag des Völkermordes hier begingen, organisierte man eine Ausstellung unter dem Titel „Gerettete Handschriften“. Sie war natürlich denjenigen Handschriften gewidmet, die zwischen 1915 und 1916 vor einer Vernichtung gerettet und aus Westarmenien nach Etschmiadzin mitgenommen werden konnten. Zu diesem Anlass erinnerten wir uns auch an Seine Heiligkeit Katholikos Aller Armenier Gevorg V. sowie an die Geistlichen und Intellektuellen, die in derart schrecklichen Zeiten höchst gefährliche Expeditionen unternahmen, damit die in den Berghöhlen und sonstigen Verstecken aufbewahrten Handschriften geborgen und unter den schwierigsten Bedingungen zum Sitz des armenischen Katholikos, d.h. nach Etschmiadzin gebracht werden konnten. Es wurde besonders an den Abt des Lim-Klosters Archimandrit Hovhannes Hiusian und einige seiner Zeitgenossen erinnert, die damals wahre Heldentaten vollbrachten.

Damals im Jahre 2015 sprachen, schrieben und erzählten wir davon, als sei es eine ganz ferne und alte Geschichte, eine Erinnerung aus längst vergangenen Zeiten. Wer konnte sich schon vorstellen, dass bloß fünf Jahren später, d.h. genau 105 Jahre nach dem Völkermord, wir wieder Zeugen und gar Akteure einer ähnlichen Situation werden sollten? In den ersten Tagen des Novembers 2020, in der schlimmsten Zeit des letzten Krieges, gelang es unseren Mitarbeitenden zusammen mit einigen Freiwilligen, über 100 Ausstellungsexemplare in einer Nacht sicherzustellen und unter der Gefahr eines Bombenbeschusses nach Yerevan zu transportieren. Heute sind sie vorübergehend bei einer Ausstellung in Matenadaran für die Öffentlichkeit zugänglich.

Jeder kann verstehen, dass wir in einer komplexen Region leben und dass wir besonders jetzt gezwungen sind, sehr vorsichtig mit all unseren Schritten und Äußerungen zu sein, weil es so viele politische, militärische und wirtschaftliche Einschränkungen gibt. Aber es gibt keine Macht in dieser Welt, die uns davon abhalten kann, unsere Geschichte und Kultur zu bewahren, sie zu erforschen und in

der Ganzheit ihrer Ausdrucksweisen zu präsentieren. Denn diese Kultur ist wahrhaftig ein Teil der Weltkultur und ganz besonders der christlichen Kultur.

Ich wünsche uns allen, dass diese schwierige geopolitische Lage eines Tages beendet sein wird, dass Frieden wieder herrscht, damit diese Manuskripte nochmals nach Arzach zurückkehren, und dass das reiche historisch-kulturelle Erbe Armeniens in der Aufmerksamkeit der internationalen Forschung bleibt, unabhängig von allen falschen, unwissenschaftlichen „Theorien“ bzw. politischen Manipulationen. Daher möchte ich mich nochmals bei allen Initiatorinnen und Organisatoren dieser interkonfessionellen Tagung ganz herzlich bedanken. Mein Dank gilt dabei besonders den Universitäten von Göttingen und Kiel sowie dem Konfessionskundlichen Institut Bensheim. Persönlich bedanke ich mich bei Prof. Martin Tamcke, Prof. Andreas Müller, Dr. Dagmar Heller und schließlich Dr. Harutyun Harutyunyan aus der Amerikanischen Universität von Armenien. Ich wünsche uns allen viel Erfolg und gelungene Arbeit bei dieser Tagung!

Aus dem Armenischen von H.G. Harutyunyan

Ողջույնի խոսք Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանից

Վահան Տեր-Ղևոնդյան

Հարգարժան գործընկերներ,

Մեծ ուրախությամբ հանձն առա ողջույնի խոսք ասել «Արցախի հայկական մշակութային ժառանգությունն ու գերմանացիները» միջքրիստոնեական գիտաժողովի առիթով: Հայաստանի համար դժվարին ժամանակաշրջանում նման ձեռնարկը շատ ավելին է քան պարզապես գիտական գեկուցումների ներկայացումը: Այն ընկալում ենք որպես գերմանացի ժողովրդի հոգևոր և բարոյական աջակցություն հայ ժողովրդին, որպես

յույսի մի փարոս արդի աշխարհը համակած եսակենտրոնության ու անտարբերության ծովում:

Հայ-գերմանական պատմամշակութային ու հոգևոր կապերը շատ հարուստ են և ունեն դարավոր պատմություն: Հայտնի է նաև, որ Գերմանիան հայագիտության համաշխարհային կարևորագույն կենտրոններից մեկն է: Բավական է նշել, որ գերմանացի ականավոր գիտնական Հայնրիխ Հյուբշմանն էր, որ 19-րդ դարի 70-ական թվականներին հիմնավորեց և ապացուցեց հայերենի դիրքը Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում: Այսօր էլ Գերմանիայի և Հայաստանի գիտամշակութային կենտրոնների միջև ձևավորվել է արդյունավետ համագործակցություն: Որպես Մաշտոցյան Մատենադարանի տնօրեն ես կցանկանայի իմ գոհունակությունը հայտնել Բեռլինի, Հալլե-Վիտենբերգի, Փրանկֆուրտի, Համբուրգի և մի շարք այլ գերմանական համալսարանների, հետազոտական կենտրոնների ու գրադարանների հետ մեր ունեցած ընթացիկ ծրագրերով և պատրաստակամություն հայտնել շատ ավելի խորացնելու և ընդլայնելու այդ աշխատանքները:

Քիչ անց անդրադարձ է լինելու նաև Արցախում ստեղծված ձեռագրերին, որոնք, ինչպես գիտեք, ցուցադրվում էին Մատենադարանի մասնաճյուղում, որը տեղակայված է Արցախում, Գանձասարի միջնադարյան հռչակավոր վանքի անմիջական հարևանությամբ: Այն հինգ տարվա պատմություն ունի և այդ ընթացքում, մինչև 44-օրյա պատերազմը, այն այցելել է ավելի քան 60 հազար մարդ Հայաստանից, Արցախից ու արտասահմանից:

Երբ 2015-ին նշում էինք Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակը Մատենադարանում կազմակերպվեց «Փրկված ձեռագրեր» անվանումով ցուցադրություն նվիրված 1915–1916 թվականներին ոչնչացումից փրկված ու Արևմտյան Հայաստանից ս. Էջմիածին բերված մատյաններին: Այդ առթիվ վերհիշեցինք Հայոց Գեորգ 5-րդ կաթողիկոսին, մեր նվիրյալ հոգևորականներին ու մտավորականներին, որոնք այդ դժոխային օրերին քարայրներից ու թաքստոցներից դուրս էին բերում ձեռագրերն ու մեծ դժվարություններ հաղթահարելով հասցնում Մայր Աթոռ: Հատկապես հիշատակվում էր Լիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի և մյուս նվիրյալների կատարած սխրանքը:

Այդ ամենի մասին մենք խոսում, գրում ու պատմում էինք որպես հեռու-հեռավոր մի պատմություն, անցյալի հուշ: Ով կմտածեր, որ հինգ տարի հետո՝ Ցեղասպանությունից 105 տարի անց մենք ականատեսը և նույնիսկ մասնակիցը կլինենք նմանատիպ երևույթների: 2020 թվականի նոյեմբերի առաջին օրերին՝ պատերազմի ամենաթեժ պահին մեր մասնաճյուղի աշխատակիցների և նվիրյալ կամավորների ջանքերով կարո-

դասանք Գանձասարի թանգարանից դուրս բերել ու գիշերով, ռմբակոծության վտանգի տակ, տեղափոխել 100-ից ավելի ցուցանմուշները, որոնք այսօր ժամանակավորապես ցուցադրվում են Երևանի Մատենադարանում:

Ցանկացած տրամաբանող մարդ հասկանում է, որ ապրում ենք բարդ տարածաշրջանում, որ, մանավանդ հիմա, ստիպված ենք խիստ շրջահայաց լինել մեր քայլերում ու արտահայտություններում, որ կան ռազմաքաղաքական ու տնտեսական բազում սահմանափակումներ: Բայց աշխարհում չկա մի ուժ, որ մեզ արգելի պահպանել, ուսումնասիրել ու ներկայացնել մեր պատմությունն ու մշակույթը իր ամբողջության մեջ, իր բոլոր դրսևորումներով, մշակույթ, որ նաև մաս է կազմում համաշխարհային, հատկապես, քրիստոնեական մշակույթի:

Կցանկանայի հուսալ, որ աշխարհաքաղաքական այս ծանր մթնոլորտը վերջիվերջո կպարզվի, կտիրի խաղաղություն և ձեռագրերը կվերադարձվեն Մատենադարանի արցախյան մասնաճյուղ, և որ անկախ քաղաքական շահարկումներից, կեղծ, հակագիտական «տեսությունների» տարածումից և սահմանների վերաձևումներից հայ ժողովրդի պատմամշակութային հարուստ ժառանգությունը կմնա աշխարհի գիտական հանրության ուսումնասիրության կենտրոնում:

Ցանկանում եմ մեկ անգամ ևս խորին շնորհակալություն հայտնել «Արցախի հայկական մշակութային ժառանգությունն ու գերմանացիները» միջքրիստոնեական գիտաժողովի բոլոր նախաձեռնողներին ու կազմակերպիչներին՝ Գյոթինգենի և Բիլի համալսարաններին, Բենսհայմի Միջեկեղեցական ինստիտուտին, անձամբ պրոֆեսորներ Մարտին Թամբեին, Անդրեաս Մյուլլերին, դոկտոր Դագմար Հելլերին, ինչպես նաև Հայաստանի Ամերիկյան Համալսարանից դոկտոր Հարություն Հարությունյանին և հաջողություն մաղթել գիտաժողովի աշխատանքներին:

Fußballstadion von Martuni im Wiederaufbau nach dem Krieg
Մարտունի քաղաքի վերակառուցվող մարզադաշտը

Statement der Organisierenden

Dagmar Heller

Nachdem wir nun so freundlich von armenischer Seite begrüßt worden sind, möchte ich von Seiten der deutschen Organisatorinnen und Organisatoren auch ein Wort an Sie richten.

Es ist deutlich, dass der Anstoß für diese Tagung durch den Krieg in Berg-Karabach/Arzach im vergangenen Herbst gegeben worden ist. Aber wir werden nicht auf diese Vorgänge als solche eingehen, denn es geht uns bei unserer Tagung nicht um Politik und schon gar nicht um Schuldzuweisungen, sondern es geht darum, dass wir als Theologinnen und Theologen, die sich mit der Orthodoxie und insbesondere mit den orientalisch-orthodoxen Kirchen befassen, sehr besorgt sind um das kulturelle Erbe der Armenischen Apostolischen Kirche, speziell um die Kulturgüter in Berg-Karabach/Arzach. Diese Sorge existiert nicht nur bei einigen wenigen Spezialisten, sondern sie wird auch von anderen Institutionen geteilt z.B. vom Ökumenischen Rat der Kirchen, also der weltweiten Gemeinschaft eines großen Teils der Christenheit.

Als deutsche Theologinnen und Theologen verstehen wir uns mit unserem Interesse an Armenien und an Arzach in einer gewissen Tradition – wenn ich das so nennen darf. Ich meine, es besteht eine solche Tradition in der deutschen Wissenschaft – vor allem bei Theologen und Orientalistinnen, die sich mit Armenien und auch Berg-Karabach und dem kulturellen Erbe dort beschäftigt haben. Wir werden auf dieser Tagung über einige von diesen Personen etwas hören, nämlich über Jo-

hannes Lepsius, Carl Friedrich Andreas, Georges Bachimont und aus jüngerer Zeit über Friedrich Heyer und Hermann Goltz, die sich um die Beschäftigung mit Armenien, seiner Kultur und dem Schicksal der Armenier verdient gemacht haben. Wir werden auch etwas hören über die Aktivitäten des Gustav-Adolf-Werkes, eines deutschen evangelischen Diasporawerkes in Berg-Karabach heute, wie auch über die Aktivitäten der Basler Mission in diesem Gebiet.

Verbunden werden diese Darstellungen mit Vorträgen über armenische Handschriften, die in Berg-Karabach über lange Zeit aufbewahrt wurden und derzeit im Matenadaran, dem Mesrop-Maschtotz-Institut für alte Manuskripte, d.h. dem Zentralarchiv für alte armenische Handschriften in Yerevan untergebracht sind, von wo sie – hoffentlich bald – wieder nach Arzach gebracht werden können.

Die Handschriften, mit denen wir uns beschäftigen wollen, sind nur *ein* spezielles Beispiel für das reiche kulturelle Erbe Armeniens und auch Berg-Karabachs, das Teil unseres gemeinsamen christlichen Erbes ist. Andere Bestandteile dieses Erbes sind Kirchen und Klöster, Kreuzsteine und Friedhöfe, mit denen wir uns hoffentlich bei anderen Gelegenheiten beschäftigen werden.

Die Armenische Apostolische Kirche gehört zu den ältesten christlichen Kirchen der Welt und ist eine der ersten christlichen Staatskirchen, wenn nicht überhaupt die älteste Kirche dieser Art. Sie gründet also auf einer alten Tradition und hat Auffassungen und Gebräuche bewahrt, die auf die Zeit des frühen Christentums zurückgehen. Sie ist Zeugin dafür, dass das Christentum in seiner Frühzeit sehr vielfältig und von unterschiedlichen Kulturen geprägt war.

Heute allerdings kennt – jedenfalls in Deutschland – kaum jemand die Armenische Apostolische Kirche, es sei denn Spezialistinnen und Spezialisten oder einzelne Personen, die in ihrer Nachbarschaft Kontakt mit Armeniern haben. Wir, die wir diese Tagung organisieren, haben ein Interesse, die vorhin erwähnte Tradition weiterzuführen. Wir haben ein Interesse, die Kenntnisse über diese Kirche, ihre spezifische Kultur und ihre Rolle in der Ökumene der Kirchen zu stärken und weiterzuverbreiten. Wir haben ein Interesse, darauf hinzuweisen, dass ein einzigartiges christliches Erbe auch hier geschützt werden muss. Dies tun wir, weil die Armenische Apostolische Kirche historisch ein wichtiger Teil in der Geschichte der Christenheit war und gerade in ihrer historischen Brückenfunktion zwischen dem Römischen Reich und Asien eine interessante Rolle gespielt hat. Sie ist heute eine Minderheit im ökumenischen Miteinander der Kirchen, ihr Schicksal ist verwoben mit dem Genozid, der den Armeniern Anfang des 20. Jahrhunderts angetan wurde. Sie leidet unter der Zerstörung ihres kulturellen Erbes an vielen Stellen in der Türkei und auch im benachbarten Nachitschewan. Das verpflichtet uns als Geschwister im Glauben, diese Kirche zu unterstützen und ihr beizustehen. Aber es geht uns nicht

nur darum, ihr kulturelles Erbe nicht untergehen zu lassen, sondern auch uns, unsere eigene Kultur und unseren Glauben dadurch bereichern zu lassen.

Daher möchten wir mit dieser Tagung einerseits darauf aufmerksam machen, dass dieses kulturelle Erbe in Gefahr ist, und möchten andererseits dazu anregen, sich mit Arzach zu beschäftigen, Aktivitäten dort zu unterstützen und Solidarität zu zeigen.

Ուղերձ կազմակերպիչներից

Դազմար Հելլեր

Հայկական կողմի այսչափ սիրալիք ողջույնից հետո, ցանկանում եմ խոսք ուղղել մեր միջոցառման գերմանացի կազմակերպիչների կողմից:

Ակնհայտ է, որ սույն գիտաժողովի կայացման դրդապատճառն անցյալ տարվա աշնանը տեղի ունեցած Արցախյան պատերազմն է: Սակայն մենք անդրադառնալու ենք ոչ թե այդ իրադարձություններին, քանի որ մեր գիտաժողովի նյութը քաղաքականությունը չէ, առավել ևս մեղադրանքների բարձրաձայնումը այլ, որպես աստվածաբաններ, որոնք զբաղվում են ուղղափառությամբ և հատկապես արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներով, մենք խորապես մտահոգ ենք Հայ առաքելական եկեղեցու մշակութային ժառանգության, մասնավորապես՝ Լեռնային Ղարաբաղի/Արցախի մշակութային արժեքների իրավիճակով: Այս մտահոգությունն առկա է ոչ միայն սակավաթիվ մասնագետների, այլև միջազգային հաստատությունների մոտ, օրինակ՝ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի (World Council of Churches), որն ըստ էության քրիստոնյա աշխարհի մեծ մասի աշխարհասփյուռ ընկերակցությունն է:

Իբրև գերմանացի աստվածաբաններ, Հայաստանի և Արցախի հանդեպ ունեցած մեր հետաքրքրությամբ հասկանում ենք իրար, և դա որոշակի ավանդույթ է, եթե կարելի է այդպես արտահայտվել: Ես նկատի ունեմ գերմանացի գիտնականներին այն ավանդույթը, ըստ որի, հատկապես

աստվածաբաններն ու արևելագետները, մշտապես զբաղվում են Հայաստանի և Արցախի մշակութային ժառանգությամբ: Այս գիտաժողովի ընթացքում մենք լսելու ենք այդ անձնավորություններից մի քանիսի, օրինակ՝ Յոհաննես Լեփսիուսի, Ֆրիդրիխ Կարլ Անդրեասի, Գեորգես Բախիմոնտի, իսկ նորագույն ժամանակաշրջանից՝ Ֆրիդրիխ Հեյերի ու Հերման Գուցի մասին, որոնք վաստակ են ունեցել Հայաստանի պատմության, մշակույթի և հայության ճակատագրով զբաղվելու գործում: Մենք որոշ չափով տեղեկանալու ենք նաև Գուստավ-Ադոլֆ հասարակական կազմակերպության նախաձեռնություններին, որոնք ներկայումս իրականացվում են Արցախում գերմանական ավետարանական եկեղեցու արտասահմանյան օժանդակության շրջանակներում: Բացի այդ լսելու ենք Շուշի քաղաքում ժամանակին Բագելի միսիոներական ընկերության կողմից իրականացված աշխատանքների մասին:

Տվյալ նյութերը կապվելու են հայկական ձեռագրերին նվիրված գեկուցմանը և ցուցադրությանը, որոնք երկար ժամանակ պահվել են Արցախում, իսկ ներկայումս՝ Մետրոպ Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ՝ Մատենադարանում, այսինքն՝ գտնվում են հին հայկական ձեռագրերի հիմնական արխիվում: Հույսով ենք, որ մոտ ապագայում դրանք վերստին կտեղափոխվեն Արցախ: Իսկ այն ձեռագրերը, որոնք այսօր դիտարկվելու են, ընդամենը մի յուրահատուկ օրինակն են Հայաստանի ու նաև Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային հարուստ ժառանգության, որը մեր ընդհանուր քրիստոնեական ժառանգության մասն է: Այդ ժառանգության մյուս բաղադրիչներն են հայկական եկեղեցիները, վանքերը, խաչքարերն ու գերեզմանատները, որոնցով, հուսով ենք, դեռ կզբաղվենք այլ առիթներով:

Հայ առաքելական եկեղեցին պատկանում է աշխարհի քրիստոնյա հնագույն եկեղեցիների շարքին և առաջին քրիստոնյա պետական եկեղեցիներից է, եթե ոչ՝ առհասարակ ամենահինը: Այն, հետևաբար, հիմնվում է հնագույն ավանդության վրա՝ պահպանելով այնպիսի ըմբռնումներ ու սովորույթներ, որոնք հասնում են վաղ քրիստոնեական ժամանակներին: Այս եկեղեցին իր գոյությամբ վկան է այն բանի, որ քրիստոնեությունը վաղ շրջանում շատ բազմակողմանիորեն և տարբեր մշակույթներից է ազդվել:

Այսօր, համենայն դեպս Գերմանիայում, քչերն են իսկապես ծանոթ Հայ առաքելական եկեղեցուն: Դրանք հիմնականում նշված ոլորտի մասնագետներն են, կամ առանձին անհատներ, որոնք առնչություն ունեն իրենց հարևանությամբ ապրող հայերի հետ: Մենք՝ գիտաժողովի կազմակերպիչներս, շահագրգռված ենք շարունակելու վերոնշյալ ավանդույթը: Մենք շահագրգռված ենք խորացնելու և էլ ավելի տարածելու Հայ եկեղեցու ու

նրա յուրօրինակ մշակույթի վերաբերյալ գիտելիքները, ինչպես նաև ամրապնդելու նրա դերը միջեկեղեցական հարաբերություններում: Մենք շահագրգռված ենք մատնանշելու այն փաստը, որ նաև այստեղ այս յուրահատուկ քրիստոնեական ժառանգությունը պետք է պահպանվի: Մենք դա անում ենք, քանի որ Հայ առաքելական եկեղեցին քրիստոնեության ընդհանուր պատմության կարևոր մասն է կազմել: Հատկապես իր պատմական կամրջային գործառնությամբ, այն ուշագրավ դերակատարում է ունեցել Հռոմեական կայսրության և ասիական մայրցամաքի միջև:

Ներկայումս Հայ եկեղեցին փոքրամասնություն է կազմում միջեկեղեցական գործակցության շրջանակում, նրա ճակատագիրը միահյուսված է 20-րդ դարի սկզբին հայության հանդեպ կատարված Յեդասպանությանը: Հայ եկեղեցին տառապում է Թուրքիայի շատ վայրերում և հարեվան Նախիջևանում իր մշակութային ժառանգության կործանման եղելությունից: Տվյալ իրողությունը պարտավորեցնում է մեզ՝ իբրև հավատակից քույրեր ու եղբայրներ, աջակցելու և պաշտպանելու Հայ եկեղեցին: Սակայն դա չի նշանակում, որ պարզապես չենք ուզում թողնել, որ այս մշակութային ժառանգությունը վերանա, այլ կամենում ենք դրանով հարստացնել մեզ, մեր իսկ սեփական մշակույթն ու հավատքը: Ուստի այս գիտաժողովով ցանկանում ենք մի կողմից ուշադրությունը կենտրոնացնել այն իրողությանը, որ տվյալ մշակութային ժառանգությունը վտանգի տակ է, իսկ մյուս կողմից՝ ներգրավել բոլորին զբաղվելու Արցախով, աջակցելու այնտեղի ձեռնարկներին և միասնություն դրսևորելու հայության հետ:

Թարգմանությունը գերմաներենից՝ Հ. Հարությունյանի

Durch Bomben zerstörtes Haus in Martuni

Ռմբակոծումից ոչնչանցված տուն Մարտունի քաղաքում

Das Erbe der Skriptorien von Arzach

Tamara Minasyan

Arzach ist die zehnte in der Reihe der 15 Provinzen von Großarmenien. Nach „Aschcharhazuyz“¹ grenzt die Provinz im Süden an die Provinz Paytakaran, im Westen an die Provinz Sjunik und im Norden und Osten an die Provinz Utik.

Die erste schriftliche Erwähnung Arzachs in der Form „Urteche“ begegnet uns im 8. Jh. v.Chr. in einem Keilschrifttext des Königs Sarduri II. (764–735) von Wan (Urartu), die im Sewansee-Becken, im Dorf Tsowak des Bezirks Wardenis (Republik Armenien) aufgefunden wurde.²

In den griechisch-römischen Quellen wird Arzach unter den Provinzen von Großarmenien seit dem 1. Jh. v.Chr. erwähnt. Auf den ältesten Weltkarten, die auf der Grundlage der Informationen dieser Quellen entstanden, wird Arzach innerhalb der Grenzen von Großarmenien eingezeichnet.³ In seiner *Geographie* nennt

---

¹ Aschcharhazuyz (Weltatlas) ist eine Sammlung der armenischen frühmittelalterlichen geographischen Karten, die im 5. oder 7. Jh. zusammengestellt wurde, und ist eine einzigartige Quelle für die Studie der historischen Geographie der Provinzen von Großarmenien, unter anderem auch von Arzach und Utik.

² Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (Chrestomathie der Geschichte des armenischen Volkes) Bd. 1: Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը (Von den ältesten Zeiten bis zur Mitte des 9. Jh.s), Yerevan 1981, 72.

³ Arzach und Utik waren ein Teil des armenischen Staates während der Orontiden (6.–3. Jh. v.Chr.), Artaxiden (2.–1. Jh. v.Chr.) Arsakiden (1.–4. Jh.), Bagratiden (9.–11. Jh.) und Zakariden (12.–13. Jh.). 428 sind sie Teil des Marzpanturns Aghuank geworden. Nach diesen administrativen Veränderungen wurde die örtliche Kirche „Katholikosat von Aghuank“ genannt, blieb aber der arme-

Strabo (63 v.Chr. – 23 n.Chr.) Arzach auf Griechisch „Orkistene“ oder „Orchistene“.⁴ In den alten armenischen Quellen wird der Landesname Arzach seit dem 5. Jh. erwähnt, und im Laufe der Geschichte werden auch andere Namen verwendet: Ardzach,⁵ Kleinsjunik,⁶ Tsawdeiz Aschkharh (Land von Tsavdek),⁷ später Chatschen⁸ und seit dem 14. Jh. Gharabagh⁹.

Die Provinz Arzach ist eine der ältesten Wiegen der schriftlichen armenischen Kultur, und die örtlichen Skriptorien sind ein fester Bestandteil der mittelalterlichen armenischen Schultradition. Die Gründung dieser Zentren reicht bis ins Frühmittelalter zurück, als Mesrop Maschtoz im 5. Jh., zeitgleich mit der Erfindung des armenischen Alphabets, eine große Bildungsbewegung mit einem armenischen, schriftlichen Schulwesen in Arzach begründete. König Watschagan der Fromme bestieg 485 den Thron und ließ, wie der Geschichtsschreiber Mowse Kaghankatwazi berichtete, so viele Kirchen errichten, wie das Jahr Tage hat. Im Umfeld dieser Kirchen wurden Armenisch schreibende Schulen eröffnet, die der König selbst förderte.¹⁰

Für das Land Arzach besonders bedeutungsvoll waren das 4. und 5. Jahrhundert. Dies war die Zeit der Begründung und Verbreitung der christlichen Religion und des armenisch-schriftlichen Schulwesens. Die schriftliche Kultur und Literatur breiteten sich in dieser Zeit im Lande weit aus und erhielten neue Qualität und neuen Inhalt.

Die armenischen Geschichtsschreiber Koryun, Mowse Chorenazi (5. Jh.) und die Verfasser der „Geschichte des Landes Aghuank“ Mowse Kaghankatwazi (7.

---

nischen Kirche untergeordnet. Vgl. Հայ ժողովրդի պատմություն (Geschichte des armenischen Volkes) Bd. 1, Yerevan 1971, 301; B. Սլոբաբյան, Գրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության (Essays zur Geschichte der östlichen Region Armeniens), Yerevan 1981, 37f.

⁴ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (Ausländische Quellen über Armenien und Armenier), Հունական աղբյուրներ (Griechische Quellen), Ստրաբոն (Strabo), XI, 4, 6, Yerevan 1940.

⁵ Jekhische, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին (Über Wardan und den armenischen Krieg), Մատենագիրք Հայոց (Armenian Classical Authors) Bd. 1, Einleitung von P. Muradean und K. Yuzbashean, Antelias 2003, 630; Pavstos Buzand, Պատմություն Հայոց (Armenische Geschichte), vgl. Մատենագիրք Հայոց (Armenian Classical Authors) Bd. 1, 389.

⁶ Mowse Chorenazi, Աշխարհացոյց (Geographie), siehe Մատենագիրք Հայոց (Armenian Classical Authors) Bd. 2, Einleitung von P. Muradean und K. Yuzbashean, Antelias 2003, 2011.

⁷ Ebd., 1859.

⁸ Mowse Kaghankatwazi, Պատմություն Աղուանից աշխարհի (Geschichte des Landes Aghuank), Einleitung von P. Hovhannisyán, kritischer Text von G. Gasparyan, siehe Մատենագիրք Հայոց (Armenian Classical Authors), Bd. 15, Buch 2, Yerevan 2011, 432.

⁹ Վրաց ժամանակագրություն (Georgische Chronographie), Übersetzung, Einleitung und Bemerkungen von P. Muradyan, Yerevan 1971, 112.

¹⁰ Mowse Kaghankatwazi, 417.

Jh.) und Mowes Daschuranzi (10. Jh.) schreiben, dass Mesrop Maschtoz, nachdem er die armenischen Buchstaben geschaffen hat, Alphabete auch für das georgische und albanische (աղվսն) Völker entwickelte.¹¹ Dieses Unternehmen sollte das Christentum in Georgien (Վիրք) und Albanien (Աղվսնք) verfestigen, die kirchlich mit der armenischen Kirche verbunden waren, und nahmen ihren Vorrang an.

Aus der frühen Zeit des schriftlichen kulturellen Lebens von Arzach haben uns keine Handschriften erreicht, und die Angaben in der Literatur sind sehr spärlich.

Mowes Kaghankatwazi beklagt die Spärlichkeit der Quellen und spricht von der verbrannten, vernichteten und geplünderten Literatur. Als Grund führt der Geschichtsschreiber an, dass die „Andersgläubigen“ die Handschriften plünderten und verbrannten und viele verschollen seien.¹²

Infolge der aufeinander folgenden arabischen, seldschuk-türkischen, mongolischen, turkmenischen und persischen Kriegszüge wurden auch Klöster und Kirchen niedergerissen, ruiniert und geplündert. Es wurde eine große Menge an kulturellem Erbe verbrannt und vernichtet, darunter auch zahlreiche Handschriften.

Mchitar Gosch bezeugt, dass der Heerführer Tscholi 1143 Chatschen zerstörte, die Festungen eroberte, Klöster und Kirchen niederriss und verbrannte, die Bevölkerung niedermetzelte und gefangen nahm.¹³ Der Fortschreiber der Chronik von Samuel Anezi fügte zu der Reihe der Ereignisse desselben Jahres hinzu, dass Tscholi durch einen Betrug mit dem Schwert in die Festungen von Chatschen eindrang und sie zerstörte, niederriss, plünderte und auch Menschen und heilige Testamente gefangen nahm.¹⁴ Hier ist die Bemerkung über die Gefangennahme der Handschriften beachtenswert. Diesen Ereignissen ging das heftige Erdbeben von 1139 voran.¹⁵

Etwas später, Anfang des 15. Jh.s, berichtete Wardapet/Archimandrit Matthäus, der Abt/Vorsteher von Gandzasar, über die Plünderung der Klöster und die Ge-

¹¹ Koryun, Վարք Մերոպայ վարդապետի (Leben des Wardapet Mesrop). Vgl. Մատենագիրք Հայոց (Armenian Classical Authors) Bd. 1, Einleitung von K. Yuzbashean und P. Muradean, Antelias 2003, 246; Movses Chorenazi, Պատմություն Հայոց (Armenische Geschichte), Մատենագիրք Հայոց (Armenian Classical Authors), Bd. 2, Einleitung von P. Muradean und K. Yuzbashean, Antelias 2003, 2083; Movses Kaghankatuazi, Kap. 27f.

¹² Movses Kaghankatuazi, 421.

¹³ Mchitar Gosch, Ժամանակագրություն (Chronographie). Vgl. Մատենագիրք Հայոց (Armenian Classical Authors) Bd. 20, Buch 2, Yerevan 2014, 608.

¹⁴ Samuel Anezi und Fortschreiber, Ժամանակագրություն (Chronographie), kritischer Text, Untersuchung und Kommentar von K. Matevosyan, Yerevan 2014, 213; vgl. auch Mchitar Ajriwanezi, Պատմություն Հայոց (Armenische Geschichte), Moskau 1890, 63.

¹⁵ Mchitar Gosch, Ժամանակագրություն (Chronographie), 607.

fangennahme der Handschriften. 1417 schrieb er im Kolophon des Sammelwerks, das er selbst kopierte, dass die verrohten Soldaten des Anführers Yusuf von den Wandervölkern Qara Qoyunlu das Kloster Gandzasar gnadenlos plünderten und das Kloster seines ganzen Vermögens beraubten (MM 8689, fol. 89b).

Doch auch unter den Bedingungen von grausamen politischen Verfolgungen, in Zeiten des Unheils wie auch in Phasen des Aufschwungs, wurden das kulturelle Leben, die Wissenschaft, Künste und Ausbildung, manchmal mit Unterbrechungen und dann wieder neuer Kraft, fortgeführt. Zeugen dafür sind die zahlreichen verschiedenartigen theologischen, dogmatischen, historischen, wissenschaftlichen und rituell-liturgischen Handschriften, die Übersetzungen, Kommentare, Lehr- und Lerntexte, die in unterschiedlichen Skriptorien von Arzach entstanden. Sie bezeugen den Weg und die Entwicklung, den die armenische schriftliche Kultur in dieser Gegend jahrhundertlang nahm. Die Kolophone dieser Handschriften sowie die Inschriften auf den Wänden der Klöster und Kirchen, auf den Kreuzsteinen und anderen Bauten sind wichtige Quellen, die historische Materialien und beachtenswerte Auskünfte über die Geschichte der Provinz, das geistliche Leben, die Skriptorien, die Schulen, die Oberlehrer/Rabunapets, die gelehrten Wardapets, die begabten Schreiber und Maler, die Stifter und Mäzene liefern. Die Handschriften, die hier illuminiert wurden, zeugen durch ihre einzigartige Illustrierung und Stilbesonderheiten von der eigenen Schule der Miniaturmalerei und deren hoher Entwicklung.

Neben dem Abschreiben der Handschriften wurden in den Skriptorien auch Buchbindereien und Werkstätten betrieben, in denen die Gestaltung von Einbänden als ein Zweig der angewandten Kunst entwickelt war. Die Buchbindermeister von Arzach schufen Lederbände und Silber- und Golddoppelbände für die Handschriften. Jeder dieser Einbände ist ein einzigartiges Kunstwerk und besticht durch seine künstlerische Gestaltung und Mannigfaltigkeit der Ornamente und Schmuckmotive. Viele der Einbände tragen Aufschriften, die den Entstehungs- oder Widmungsort, die Namen des Schreibers, des Stifters des Manuskripts oder desjenigen, der es einem Kloster schenkte, nennen. Die Priester Grigor, Ghasar, Mchitar und Mesrop fertigten Einbände für die Handschriften, die in Gandzasar, Dadiwank, in den Klöstern Jeriz Mankanz, Ptki Hl. Grigor, Tschareka, in Karahat und Gandzak geschrieben wurden.

Die Skriptorien dienten nicht nur der Anfertigung der Handschriften, sondern auch der Aufbewahrung der geistlichen Kultur. In den Klöstern, Kirchen und Dörfern und bei den Privatpersonen von Arzach wurden einmalig wertvolle Handschriften bewahrt, die in verschiedenen Skriptorien unter anderem in Armenien und Kilikien geschrieben wurden, durch Schenkung oder Freikauf nach Arzach ge-

langten und jeweils einzigartige Meisterstücke sind. Die Kolophone bezeugen, dass die Fürsten von Arzach, wenn sie von Reisen und Kriegszügen zurückkamen, armenische Handschriften mit sich brachten. 1166 kaufte der Sohn von Iwane Sakarjan Awag das in Hromkla durch den Schreiber Kosma kopierte Evangeliar in Caesarea bei einer durch Mongolen organisierten Versteigerung und brachte es nach Arzach. Hier bekam der Fürst Grigor Dopjan die Handschrift 1244 und schenkte sie dem Kloster Chadawank. Fürst Grigor ließ ein Kolophon anfertigen, in dem er über die Zerstörungen, Plünderung und Gefangenahmen durch die Mongolen erzählte. Die Mongolen raubten vielerlei Güter, unter anderem auch zahlreiche armenische Handschriften und kirchliche Heiligtümer. Da Fürst Grigor Augenzeuge der Mongolenfeldzüge und Teilnehmer an den Ereignissen war, sind seine Angaben glaubwürdig. Aus dem Kolophon erfahren wir, dass der Fürst ein Jahr zuvor, 1243, dem Kloster noch vier weitere Handschriften schenkte, die er im Land Karin und in Kappadozien erworben hatte.

Über die von Mongolen organisierten Versteigerungen schrieb auch der Geschichtsschreiber Kirakos Gandzakezi. Die Mongolen haben die beschlagnahmten Handschriften zu sehr geringen Preisen an die Christen verkauft, und letztere kauften sie mit Freude und schenkten sie den Kirchen und Klöstern. Unter den Fürsten, die Handschriften freikaufte, erwähnt Kirakos Gandzakezi auch Awag, Schahnschah, den Sohn Dops, Grigor und den Sohn Wahrams, Aghbugha.¹⁶

Von den Handschriften, die an verschiedenen Orten in Arzach bewahrt wurden, sind die folgenden berühmt:

- Das Evangeliar, datiert in das 7. Jh., das die älteste uns überlieferte, vollständige armenische Handschrift ist. Es wurde dem Matenadaran vom Katholikos aller Armenier Wasgen I. geschenkt und ist in Erinnerung an seine Mutter, Siranujsch Paldjian, „Evangeliar von Wehamor“ (Evangeliar der Mutter des Katholikos) betitelt (MM 10680).
- Das in der Umgebung des Vansees geschaffene Evangeliar aus dem 10. Jh., das wiederum ein Geschenk des Katholikos an Matenadaran ist und „Evangeliar von Wehapar (des Katholikos)“ genannt wird (MM10780).
- Das Evangeliar, das auf Bestellung des Neffens des armenischen Königs Smbat I. (850–914), Sparapet Aschot, vom Schreiber Tutajel in Konstantinopel 909 kopiert und im Dorf Metsschen des Bezirks

---

¹⁶ Kirakos Gandzakezi, 279–280.

Djraberd von Arzach bewahrt wurde und nach dem Namen des Dorfs „Evangeliar von Metschen“ genannt wurde (MM 6202).

- Das Evangeliar, das 1211 in Haghbat vom Schreiber Hakob kopiert und im Kloster Bechez in Ani von Margare illuminiert wurde und unter dem Namen „Evangeliar von Haghbat“ bekannt ist (MM 6288).
- Das Evangeliar, das 1232 vom Schreiber Tirazu kopiert und von den beiden Grigor illuminiert wurde und aufgrund der Aufbewahrung im Kloster Targmantschaz (Kloster der Übersetzer) des Bezirks Gardman „Evangeliar Targmantschaz“ genannt wird (MM 2743).
- Das Evangeliar, das auf Bestellung der Königin Keran 1283 in Skewra vom Schreiber Stephanos kopiert und von der Königin ihrem Sohn Hetum geschenkt wurde und „Evangeliar von Keran und Hetum“ genannt wird (MM 6764).¹⁷
- Das Evangeliar „Begjunz“, das von Howhannes Sandghkawanezi illuminiert und im Dorf Talisch aufbewahrt wurde und von dem Bruchstücke übriggeblieben sind (MM 10099, 10.–11. Jh.).
- Das Rote Evangeliar von Chicago (Chicago, Ms. Nr. 949, 13. Jh.).
- Das Evangeliar von „Karin oder Theodopolis“, das eine der Handschriften ist, die dem Kloster Chadawank von Grigor Dopjan geschenkt wurden (V 129, Datierung: 1230),

und hunderte weitere Handschriften.

Im 12.–13. Jh., als die Sakarjans, die im georgischen Königspalast hohe Ämter innehatten, auf dem Höhepunkt ihrer Macht waren, erlebte das Territorium, das unter ihre Herrschaft geriet, eine neue sozial-ökonomische und kulturelle Entwicklung und religiösen Aufschwung. Es begannen weitreichende Bauarbeiten, es wurden Kirchen erbaut und renoviert und es wuchs auch die Zahl der Skriptorien. Besonders einflussreich wirkten die Skriptorien der Klöster von Gandzasar, Chadawank, Dadiwank, Gttschawank, Metsaranaz Hl. Jakob, Jeriz Mankanz, Apostel Eghische, Kusanaz von Awetaranoz, wo begabte Schreiber und Miniaturmaler/Illuminatoren tätig waren. In Gandzasar war der Schreiber und Miniaturmaler

¹⁷ In der Handschriftensammlung des St. Jakob Klosters in Jerusalem wird das „Evangeliar der Königin Keran“ (Ms. Nr. 2563, Datierung: 1272) aufbewahrt. Um von dieser Handschrift zu unterscheiden, nennt K. Matevosyan MM 6764 bedingt das „Evangeliar von Keran und Hetum“, indem er die Namen der Stifterin des Manuskripts und deren Sohns angibt. Mit diesem Namen nennen auch wir es. Vgl. K. Matevosyan, «Կերան թագուհու և Հերում արքայորդու Ավետարանը (Das Evangeliar der Königin Keran und des Kronprinzen Hetum)», in: «Գիտություն և տեխնիկա» (Wissenschaft und Technik) 3 (1991), 46–49.

Toros (13. Jh.) bekannt, danach auch die Schreiber Mattheos, Rstakes (15. Jh.), Karapet, Hajrapet (16. Jh.), Simon (17. Jh.), die Miniaturmaler Atanas (16. Jh.), Grigor, Barsegh und Ghasar Karahatzi (17. Jh.). Atanas wirkte auch in den Klöstern Jeriz Mankanz und Apostel Eghische. Im Kloster Hl. Jakob waren die Schreiber Saghatel, Howhannes (16. Jh.) und Howsep Arzachezi (18.–19. Jh.) bekannt, in Dadiwank waren es Sargis (14. Jh.), Howhannesik Tsarezi und Towma (17. Jh.), in Chadawank – der Miniaturmaler Grigor Arzachezi (13.–14. Jh.), in Gttschawank und im Bezirk Disak – Bischof Manuel, Sakaria (15. Jh.), Mönchpriester Abraham (16. Jh.), Pfarrer Kirakos (Kirakos Jerez, 17. Jh.), Arakel Kostanjanz (19. Jh.), im Kloster Jeriz Mankanz: Ignatios und Jesaji (17. Jh.), im Kloster Apostel Jeghische: Bischof Jesaji (16. Jh.), in Gjulistan: Jesaji und Davit (17. Jh.). In Arzach gab es auch Schreiberinnen: die Nonnen Gajane, Katarine und Warwara; aus ihren Federn haben uns wenige Handschriften erreicht. Das Kloster Kusanaz des Dorfes Awetaranoz, das im 5. Jh. von König Watsche II. gegründet wurde und in dem er selbst ein Evangeliar abschrieb, wurde im 17. Jh. zu einem bekannten Skriptorium und mit dem Namen Gajane, der Tochter des Meliks Husein von Waranda, verbunden. Aus der Feder von Gajane hat uns ein Maschtoz aus dem Jahr 1641 erreicht, dessen Illuminierung auch von Gajane durchgeführt wurde (MM 2404). Gajane illuminierte auch das Evangeliar, das in Taghaward 1650 durch Katarine abgeschrieben wurde und das sich jetzt in der Mechitharistenbibliothek von Wien befindet (W 931). Und Warwara war in Dadiwank tätig.

Die Skriptorien wurden durch die einflussreichen Fürstenhäuser und geistlichen Anführer der Zeit gefördert, und dank der Autorität der prominenten Oberlehrer (Rabunapet) wurden deren Schulen hoch angesehen.

Gemäß der Tradition eröffnete Mesrop Maschtoz die erste Schule von Arzach im Kloster Amaras, das der erste armenische Katholikos Gregor der Erleuchter am Anfang des 4. Jh.s gegründet hatte und dessen Vollendung und Weihe seinem Enkel Grigoris zugeschrieben wird.¹⁸ Amaras ist das erste Skriptorium von Arzach, von dem uns aber leider keine Handschriften erreicht haben. Dieses älteste und berühmte Kloster war mehrmals den Angriffen fremder Eroberer ausgeliefert. 821 besetzten die Araber Amaras und plünderten das Vermögen des Klosters.¹⁹ Ein zwei-

---

¹⁸ Pavstos Buzand, 428. *Corpus inscriptionum armenicarum*, Arzach, Liber V, kompiliert von S. Barkhudaryan, Yerevan 1982, 170.

¹⁹ Movses Kaghankatuazi, 402f.

tes Mal wurde das Kloster 853/854 von dem Heer des Arabers Bugha geplündert.²⁰ Ein drittes Mal plünderten die Tataren das Kloster. Stephanos Orbeljan bezeugt, dass der tatarische Khan Batu das Kloster Amaras zerstörte und ausraubte, unter den geraubten Schätzen befand sich auch der Stab von Grigoris und ein goldenes Kreuz, das mit 36 Edelsteinen besetzt war.²¹ Auch im Jahr 1387 erlitt Amaras große Verluste durch den Feldzug des Timur Lenk. Und im 18. Jh. wandelten die Türken diese heilige Stätte zu einem islamischen Gebetsort, später zum Festungsort und Zollamt um.

Das nächste berühmte Zentrum ist Gandzasar. Die erste schriftliche Erwähnung von Gandzasar stammt aus dem Jahr 949, die in einem der Briefe des Katholikos Anania I. Mokazi (946–968) enthalten ist.²² 1216–1238 errichtete der Fürst der Fürsten von Nerkin Chatschen Hasan-Djalal Dola eine neue Kirche an der Stelle einer alten und erfüllte damit das Vermächtnis und den Willen seines Vaters Wakhtang-Tangik und nannte sie Hl. Johannes der Täufer-Kirche. Ab dem 12. Jh. ist Gandzasar ein Bischofssitz, und ab dem 14. Jh. wurde es zum Katholikos-Sitz, der innerhalb der Familie der Hasan-Djalalians vererbt wurde. Hasan-Djalal Dola errichtete zusammen mit seinen Eltern Wachtang und Chorisah die Klöster Gandzasar, Metsaraniz Hl. Jakob, Sankt Stephanus des Dorfes Vajar und der Dörfer Waghuhas und Kodjghot samt ihren Ausbildungszentren.

Gandzasar war der Hauptausbildungsort des Bezirks Khatschen und eines der prominenten Zentren der armenischen Schriftkultur. Das Kloster hatte eine Bibliothek mit einer reichen Handschriftensammlung. Hier wurden viele wertvolle Handschriften geschrieben, illuminiert und aufbewahrt, von denen 13 in Gandzasar geschriebene, 24 dort aufbewahrte und 2 Fragmente erhalten geblieben sind. Die älteste erhaltene in Gandzasar geschriebene Handschrift ist ein Evangeliar aus Pergament, abgeschrieben durch den Schreiber Toros in runder Unzialschrift, das von den Eltern Hasan-Djalal Dolas gestiftet wurde (MM 378).

Das Hl. Jakob-Kloster war der Zweitbischofssitz des Bezirks und ein berühmtes Skriptorium. Die erste schriftliche Erwähnung des Klosters findet sich in einer Inschrift aus dem Jahr 853, die auf dem Sockel eines Kreuzsteins erhalten ist. In die-

²⁰ Tovma Arzruni und Ananun, 207; Movses Kaghankatuazi, 407; Jovhannes Draschanakertzi, 436; Stepanos Taronazi Asoghik, 708.

²¹ Stepanos Orbelean, Պատմություն նահանգին Միսական (Geschichte der Provinz Sisakan), Tiflis 1910, 476.

²² Vgl. Տեառն Անանիայի հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից (Des armenischen Katholikos Anania Über den Aufstand des Hauses Aghuank), in: Ararat, Etchmiadzin 1896, 42.

ser Inschrift wird Bischof Soghomon (Salomo) erwähnt, der den Kreuzstein aufstellen ließ. Nach einer Inschrift des Klosters schenkte der Sohn Smbats, Grigor, dem Kloster Ländereien und ein Evangelium im Jahre 1241.²³ Dies ist das älteste Zeugnis über die Schenkung einer Handschrift an diese Kirche. Aus dem zu dieser Zeit berühmten Skriptorium und seiner Umgebung haben uns wenige Handschriften erreicht, und diese stammen aus späteren Jahrhunderten. Es wurden Handschriften in den das Kloster umgebenden Dörfern Chandzk, Chanatsach, Aradjadzor sowie im Kloster Ptki Hl. Georg geschrieben.

Eines der berühmten geistlich-kulturellen Zentren und Skriptorien von Werin Chatschen ist Dadiwank. Gemäß der Tradition wurde die Kirche von Dadi, dem Jünger des Apostels Thaddäus, gegründet, der im 1. Jh. n.Chr. in Arzach das Christentum predigte und hier auch als Märtyrer starb. Später wurde an der Stelle seines Grabes das Kloster errichtet, dessen genaues Gründungsdatum unbekannt ist. Es wird vermutet, dass es im 4.–5. Jh. errichtet wurde, aber in den Quellen wird es erst ab dem 9. Jh. erwähnt.²⁴ Im 13. Jh. war das Kloster der Bischofssitz und die Familienbegräbnisstätte der Dynastie Wachtangjan von Werin Chatschen oder Tsar. 1214 ließ die Fürstin Arsuchatun die Hauptkirche der Klosteranlage, die Hl. Muttergottes Katoghike-Kirche errichten.

Die älteste erhaltene Handschrift aus Arzach ist das 1184 geschriebene „Gesetzbuch/Rechtbuch“ von Mchitar Gosch, das er im Kloster Dasno zu schreiben begann und im Schloss des Erzfürsten/Großfürsten von Haterk Wachtang fertigstellte. Mit speziellem Widmungsschreiben schenkte er es dem Fürsten und seiner Frau Arsuchatun. Die Handschrift ist eine Eigenschrift von Gosch. Sie befindet sich heute in der Bibliothek der Mechitharistenkongregation zu Venedig (Ms. Nr. 993).²⁵

Obwohl Dadiwank auch früher unter den Skriptorien erwähnt wird, stammen die Handschriften, die von dort erhalten sind, aus dem 16.–17. Jh. In Dadiwank wurde die *Chronik* von Howhannesik Tsarezi geschrieben, die eine Periode von 28 Jahren, also die Ereignisse von 1572–1600 umfasst. Die *Chronik* ist eine Eigenschrift des Howhannesik (MM 2776, Fol. 266a–271a). In Dadiwank kopierte die Schreiberin Warware auf die Bitte des Oberlehrers (Rabunapet) Petros aus der

²³ Corpus inscriptionum armenicarum, Arzach, Liber V, 13.

²⁴ Corpus inscriptionum armenicarum, Arzach, Liber V, 197.

²⁵ Archimandrit Sahak Jemjemean, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ (Haupt-Katalog der armenischen Handschriften der Mechitharisten-Bibliothek zu Venedig) Bd. 6, 326.

Fürstenfamilie Dopjan 1684 das Predigtbuch von Grigor Tatewazi; die Illuminierung mit schönen Randverzierungen und Zierschriften übernahm Barsegh (MM 2067). In den Dadiwank umgebenden Dörfern Karwajar, Apahen, Daschtak und Getamedj wurden Handschriften von den Schreibern Tuma Sjunezi, Mowses Gorisezi, Martiros Chndzorekzi, Esaji Jerez (Pfarrer Esaji) und Towma kopiert.

Ein berühmtes Skriptorium von Werin Chatschen war Chadawank, das seinen Namen von Bischof Chad erhielt, dem Jünger eines der ersten Missionare des Christentums in Arzach, dem Apostel Thaddäus.²⁶ Das im Frühmittelalter gegründete Kloster wurde im 12. Jh. das geistliche Zentrum und die Familienbegräbnisstätte des Fürstentums Werin Chatschen oder Tsar. Nach dem Tod des Fürsten Wachtang im Jahr 1214, als das Gebiet des Fürstentums von Haterk zwischen den Werin (Obere) und Nerkin (Untere) Chatscheniern geteilt wurde und das namhafte apostolische Dadiwank zum geistlichen Zentrum und Familienmausoleum des Fürstentums Tsar wurde, blieb Chadawank Bischofssitz und familiäres Hauptmausoleum.

Die Renovierung des Klosters und die Gründung des Skriptoriums sind mit dem Namen von Howhannes Wardapet Chatschenzi verbunden. 1195–1204 renovierte Howhannes Chatschenzi die infolge eines Erdbebens (1139) und der Einfälle von Seldschuk-Türken (1143) ruinierte Hl. Muttergotteskirche von Chadawank. Er sammelte dort zahlreiche Handschriften und Kreuzsteine und schuf eine einzigartige Bibliothek; er errichtete Gärten und schenkte schließlich alles seinem älteren Bruder Hasan,²⁷ nachdem er die Erlaubnis von Wachtang, dem Fürsten von Haterk eingeholt hatte. Darüber gibt uns die Inschrift von Chadawank Auskunft. Nach dieser Inschrift nahm Hasan das Geschenk an und schenkte dem Kloster seinerseits Apfelmäuzer.²⁸ Diese armenische Inschrift aus dem Jahr 1204 ist die Urkunde über die Gründung des Skriptoriums und der Bibliothek von Chadawank. Die Inschrift ist auch überhaupt das erste Zeugnis der Gründung der Bibliotheken und Museen in Arzach. Sie ist in die Ostfassade der Kirche eingemeißelt. Heute befindet sie sich unversehrt in der Ausstellung des Maschtoz Matenadarans.

Die Mäzene der Bibliothek und des Skriptoriums von Chadawank waren die Dopjans. Durch die Bemühungen der Fürstin Dop und ihres Sohns, Fürst Grigor, wurde die Bibliothek von Chadawank bereichert. Laut einer Inschrift aus Chada-

²⁶ Erzbischof Sargis Jalaleanz, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան (Reise nach Großarmenien) Bd. 2, Tiflis 1858, 229.

²⁷ Corpus inscriptionum armenicarum, Arzach, Liber V, 121.

²⁸ Արցախի վանքերը (Die Klöster von Arzach), 75.

wank errichtete die Fürstin Dop 1225 die Vorhalle der Kirche und schenkte dem Kloster ein prachtvolles Evangeliar.²⁹ Ihr Sohn Grigor und seine Frau Aspan stifteten 1232 in Arzach das prächtige „Evangeliar Targmantschaz“ (Übersetzerevangeliar)), dessen Schreiber Tirazu war. Die Kanontafeln und Randverzierungen schuf der Miniaturmaler Grigor Tsaghkogh. Grigor und Aspan schenkten das Evangeliar dem Kloster Chadawank. Der Miniaturmaler Grigor Arzachezi fügte dort die Porträts der Evangelisten und die christologischen Szenen hinzu.

Das nächste berühmte Skriptorium der historischen Provinz Arzach war Gttschawank im Bezirk Disak. Das im Frühmittelalter gegründete Kloster wurde 1241–1248 durch die Ordensbrüder Sargis und Wrtanes aus Amaras renoviert. Über das Skriptorium von Gttschawank sind Erwähnungen aus dem 15. Jh. erhalten. Aus diesem Zentrum stammen nur wenige Handschriften; diese sind überwiegend zum praktischen Gebrauch und für den Ritus bestimmt: Evangeliare, Maschtoz und Hymnarium wurden meistens in Gttschawank geschrieben und illuminiert, in geringerem Ausmaß in Hadrut und in den umliegenden Dörfern Taghaser, Schachkach, Togh und Taghlar. Der Abt von Gttschawank Arakel Kostanzanz vollendete hier 1858–1880 die beiden Bände der „Geschichte Arzachs“ (MM 7822 und MM 7823), die als Quellen für das Werk „Fürstentümer von Chams/Chamse“ von Raffi dienten. 1884 schreibt Arakel Kostanzanz die Geschichte von Gttschawank (MM 3966).

Zwei berühmte geistlich-kulturelle Zentren und Skriptorien des Bezirks Djraberd sind das Kloster Jeghische Arakjal, auch Djrwschtik genannt, und das Kloster Jeriz Mankanz, die wegen der Nähe zueinander in den Kolophonon oft zusammen erwähnt wurden.

Das Kloster Jeghische Arakjal war ein heidnisches Heiligtum mit dem Namen Mihr Nerseha³⁰ oder Nersmeha ucht (Gelübde).³¹ Im 5. Jh. gründete König Watschagan der Fromme an der Stelle dieses Heiligtums ein Kloster, in dem er die Reliquien des Jeghische Arakjal (Apostels Jeghische) beisetzte und darüber eine Kapelle mit Mausoleum errichtete. Nach seinem Tod wurde auch der König selbst hier bestattet.³² Die Handschriften, die aus diesem Skriptorium überliefert sind,

²⁹ Corpus inscriptionum armenicarum, Arzach, Liber V, 127.

³⁰ Stepanos Orbelean, 159.

³¹ Movses Kaghankatuazi, 41.

³² Corpus inscriptionum armenicarum, Arzach, Liber V, 110. Jacobus Dashian, Յուշակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննայ (Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien), Wien 1895, 60.

stammen aus dem 16.–17. Jh., obwohl zu vermuten ist, dass hier auch in früherer Zeit Handschriften kopiert wurden. Als ältestes Zeugnis der Schriftproduktion im Kloster Jeghische Arakjal gilt die Illuminierung des Evangeliiars von 1551, in dem Atanas die Titelseiten, Randverzierungen und Zierschriften im 1534 durch den Schreiber Terunakan in Sanahin kopierten Evangeliar schuf (MM 217).

Das Kloster Jeriz Mankanz war das Zentrum des Gegenkatholikosats von Gandzasar. Aus diesem Zentrum sind wenige Handschriften erhalten. Der Abt des Klosters Ignatius kopierte 1661 „Das Buch der Chrien“ von einer Vorlage von hoher Qualität (MM 3446) aus Tatew, die ins Kloster Jeriz Mankanz gebracht wurde. 1592 illuminierte der Bischof Paulus Meltenzi das Synaxarion von Grigor Tserenz (MM 1505). Der Schreiber Jesaji kopierte 1619 ein Sammelwerk mit den Schriften des Nerses Lambronazi.³³

Wir fassen zusammen: In der Geschichte der armenischen Skriptorien nimmt die historische Provinz Arzach eine besondere Stellung ein. Hier entwickelte sich die armenische schriftliche Kultur während der Jahrhunderte harmonisch mit dem kulturellen Leben des ganzen Landes. Neben den berühmten Klöstern der Provinz und an verschiedenen Wohnorten gab es große und kleine Skriptorien, in denen begabte Schreiber und Miniaturmaler/Illuminatoren zahlreiche Handschriften kopierten, von denen allerdings nur ein kleiner Teil erhalten ist. Ein Großteil dieser Handschriften ist im Maschtoz Matenadaran zu Yerevan beherbergt, die anderen sind über die verschiedenen Bibliotheken der Welt und private Sammlungen verstreut, und das Schicksal vieler Handschriften ist noch unbekannt.

Aus dem Armenischen von A. Avagyan

³³ Hratchia Adjarian, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց թափրիզի (Katalog der armenischen Handschriften in Täbris), 81, sowie: Արցախի վանքերը (Die Klöster von Arzach), 126.

*Evangeliar, 1212–1214, Schreiber und Miniaturmaler Toros
Ավետարան, 1212–1214 թթ., գրիչ և մանրանկարիչ Թորոս*

*Geburt Christi, Evangeliar von Targmantschaz, 1232
 Schreiber Tirazu, Miniaturmaler Grigor Arzachezi
 Սուրբ Ծնունդ, Թարգմանչաց Ավետարան, 1232 թ.
 գրիչ՝ Տիրացու, ծաղկող՝ Գրիգոր Արցախեցի*

Արցախի ձեռագրական ժառանգությունը

Թամարա Մինասյան

Արցախը Մեծ Հայքի 15 նահանգներից 10-րդն է: Ըստ «Աշխարհացույցի»¹ նահանգը հարավում սահմանակից է Փայտակարան, արևմուտքում՝ Սյունիք, իսկ հյուսիսից և արևելքից Ուտիք նահանգներին:

Արցախի մասին առաջին գրավոր հիշատակությունը «Ուրտեխե» ձևով հանդիպում ենք Ք. ա. 8-րդ դարում՝ Վանի (Ուրարտական) թագավորության արքա Սարգուրի Բ-ի (Ք. ա. 764–735) մի սեպագիր արձանագրության մեջ, որը գտնվել է Սևանա լճի ավազանում՝ «Վարդենիսի շրջանի Ծովակ գյուղում»²:

Հունահռոմեական գրավոր աղբյուրներում Արցախը Մեծ Հայքի նահանգների շարքում հիշատակվում է Ք. ա. I դարից: Այդ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա կազմված աշխարհի հնագույն քարտեզներում Արցախը նշվում է Մեծ Հայքի սահմաններում³: Ստրաբոնը

---

¹ «Աշխարհացույց» («Աշխարհի ատլաս») հայերեն վաղմիջնադարյան աշխարհագրական քարտեզների ժողովածու է, որը կազմվել է 5-րդ կամ 7-րդ դարերում և բացառիկ աղբյուր է Մեծ Հայքի նահանգների, այդ թվում նաև՝ Արցախի և Ուտիքի պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրման համար:

² Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը, Երևան 1981, 72:

³ Արցախը և Ուտիքը հայոց պետության կազմի մեջ են եղել Երվանդունիների (Ք. ա VI–III դդ.), Արտաշիսյանների (Ք. ա. II–I դդ.), Արշակունիների (I–IV դդ.), Բագրատունիների (IX–XI դդ.) և Չաքարյանների ժամանակ (XII–XIII դդ.): 428 թ. մտել են Աղվանքի մարզպա-

(Ք. ա. 63-Ք. հ. 23) իր «Աշխարհագրության» մեջ Արցախը հունարեն անվանում է «Օրքիստենե» (կամ՝ «Օրխիստենե»)՝⁴։ Վաղ հայկական աղբյուրներում Արցախ երկրանունը հիշատակվում է V դարից, պատմության մեջ հանդես է եկել նաև այլ անուններով՝ Արձախ⁵, Փոքր Սյունիք⁶, Ծավդեից աշխարհ⁷, ավելի ուշ Խաչեն⁸, իսկ 14-րդ դարից՝ Ղարաբաղ⁹։

Արցախ նահանգը հայկական գրավոր մշակույթի հնագույն բնօրրաններից է, իսկ տեղի գրչության կենտրոնները հայ միջնադարյան դպրոցների շրջայի ամուր օղակներից։ Այդ կենտրոնների սկզբնավորումը հասնում է վաղ միջնադար, երբ 5-րդ դարում գրերի գյուտի արշալույսին Արցախում լուսավորական մեծ շարժում էր ծավալում Մեսրոպ Մաշտոցը՝ հիմք դնելով հայ գրավոր դպրությանը։ Իսկ 485 թ. գահ բարձրացած Վաչագան Բարեպաշտ արքան, պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդման համաձայն, տարվա օրերի քանակով կառուցել է տալիս եկեղեցիներ, նրանց կից բացվում են հայագիր դպրատներ, որոնք արքան անձամբ էր հովանավորում¹⁰։

Արցախ աշխարհի համար հատկապես նշանակալից եղան 4–5-րդ դարերը։ Դա քրիստոնեական կրոնի և հայագիր դպրության հիմնադրման ու տարածման ժամանակաշրջան էր, երբ գրավոր մշակույթն ու գրականությունը լայնորեն տարածվեցին երկրում և ձեռք բերեցին նոր որակ ու բովանդակություն։

Հայ պատմիչներ Կորյունը, Մովսես Խորենացին (5-րդ դ.) և «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» երկի հեղինակները՝ Մովսես Կաղանկատվացին (7-րդ դ.) և Մովսես Դասխուրանցին (10-ր դդ.) գրում են, որ Մեսրոպ

նության կազմի մեջ։ Վարչական այս փոփոխություններից հետո տեղի եկեղեցին կոչվել է Աղվանից կաթողիկոսություն՝ մնալով Հայոց եկեղեցու ենթակայության տակ։ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան 1971, 301։ Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան 1981, 37–38։

⁴ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հունական աղբյուրներ, Ստրաբոն, XI, 4, 6, Երևան 1940։

⁵ Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը Պ. Մուրադեանի, Կ. Իզբաշեանի, Անթիլիաս, 2003, 630։ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը՝ Կ. Իզբաշեանի, Պ. Մուրադեանի, Անթիլիաս 2003, 389։

⁶ Մովսեսի Խորենացի, Աշխարհացոյց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ Պ. Մուրադեանի և Կ. Իզբաշեանի, Անթիլիաս 2003, 2011։

⁷ Նույն տեղում, 1859։

⁸ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, առաջաբանը՝ Պ. Հովհաննիսյանի, բնագիրը՝ Գ. Գասպարեանի, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, գիրքԲ, Երևան 2011, 432։

⁹ Վրաց ժամանակագրություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Պ. Մուրադյանի, Երևան 1971, 112։

¹⁰ Մովսես Կաղանկատուացի, 417։

Մաշտոցը հայոց գրերը ստեղծելուց հետո, այբուբեն է ստեղծել նաև վրացի և աղվան ժողովուրդների համար¹¹: Այս ձեռնարկն ամրապնդելու էր քրիստոնեությունը Վիրքում և Աղվանքում, որոնք եկեղեցական առումով կապված էին Հայոց եկեղեցու հետ և ընդունում էին նրա ավագությունը:

Արցախի վաղ շրջանից մեզ ձեռագիր մատյաններ չեն հասել, և գրավոր մշակութային կյանքի մասին մատենագրական տեղեկությունները չափազանց քիչ են:

Դժգոհելով գրավոր սկզբնաղբյուրների սակավությունից՝ Մովսես Կաղանկատվացին խոսում է այրված, ոչնչացված, թալանված գրականության մասին: Դրա պատճառը պատմիչը համարում է այն, որ այլահավատները թալանել ու հրկիզել են ձեռագիր մատյանները, իսկ շատերի գտնվելու վայրն անհայտ է¹²:

Իրար հաջորդող արաբական, սելջուկ-թուրքական, մոնղոլական, թուրքմենական, պարսկական պատերազմների հետևանքով քանդվել, ավերվել, թալանվել են նաև վանքերն ու եկեղեցիները, հրկիզվել ու ոչնչացել է վիթխարի քանակությամբ մշակութային ժառանգություն, այդ թվում նաև մեծաքանակ ձեռագիր մատյաններ:

Մխիթար Գոշը վկայում է, որ Չոլի գորապետը 1143 թվականին ավերեց Խաչենը, գրավեց ամրոցները, քանդեց և այրեց վանքերն ու եկեղեցիները, կոտորեց ու գերեց բնակիչներին¹³: Սամուել Անեցու շարունակողն այդ նույն թվականի դեպքերի շարքում գրում է, որ Չոլին խաբեությամբ, սրով ու գերությամբ ավերեց, քանդեց, թալանեց Խաչենի ամրոցները, գերի տարավ նաև մարդկանց ու սուրբ կտակարանները¹⁴: Այստեղ ուշագրավ է ձեռագրերի գերեվարման մասին նշումը: Իսկ այս դեպքերին նախորդել էր 1139 թվականի սաստիկ երկրաշարժը¹⁵:

Ավելի ուշ՝ 15-րդ դարասկզբին, վանքերի թալանի և ձեռագիր մատյանների գերեվարման մասին մի հիշատակություն ունի Գանձասարի վանահայր Մատթեոս վարդապետը: Նա 1417 թվականի իր օրինակած Ժողովա-

¹¹ Կորյուն, Վարք Մեսրոպյա վարդապետի: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, առաջաբանը՝ Կ. Իզբաշեան, Պ. Մուրադեանի, Անթիլիաս 2003, 246, Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, առաջաբանը՝ Պ. Մուրադեանի, Կ. Իզբաշեանի, Անթիլիաս 2003, 2083, Մովսես Կաղանկատուացի, գլ. ԻԷ-ԻԸ:

¹² Մովսես Կաղանկատուացի, 421:

¹³ Մխիթար Գոշ, Ժամանակագրություն: Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Ի, գիրք Բ, Երևան 2014, 608:

¹⁴ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, 213, տե՛ս նաև Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմություն Հայոց, Մոսկվա 1890, 63:

¹⁵ Մխիթար Գոշ, Ժամանակագրություն, 607:

ծուխ հիշատակարանում գրում է, որ Կարա Կոյունլու քոչվորական ցեղերի առաջնորդ Յուսուֆի վայրենացած զինվորները անգթաբար կողոպտել են Գանձասարի վանքը և տարել վանքի ողջ հարստությունը (ՄՄ ձեռ. 8689, թերթ 89բ):

Այնուամենայնիվ, քաղաքական դաժան հալածանքների պայմաններում, աղետների ու վերելքների մեջ մշակույթային կյանքը, գիտությունը, արվեստներն ու կրթությունը երբեմն դադարներով, երբեմն մեղմ լիցքերով շարունակվել են: Դրա վկայությունն են Արցախի տարբեր գրչակենտրոններում ստեղծված մեծաքանակ աստվածաբանական, դավանաբանական, թարգմանական, պատմական, գիտական, մեկնողական, ուսումնական, ծիսական տարաբնույթ ձեռագիր մատյանները, որոնք վկայում են դարեր շարունակ այս երկրամասերում հայ գրավոր մշակույթի անցած ուղու և զարգացման մասին: Այդ ձեռագրերի հիշատակարանները, ինչպես նաև վանքերի ու եկեղեցիների որմերին, խաչքարերի և այլ շինությունների վրա պահպանված վիմագիր արձանագրությունները, շատ կարևոր սկզբնաղբյուրներ են, որոնք պատմական նյութեր և ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում նահանգի պատմության, հոգևոր կյանքի, գրչության կենտրոնների, դպրատների, ռաբունապետների, գիտնական վարդապետների, շնորհալի գրիչների ու ծաղկողների, ստացողների ու նվիրատուների վերաբերյալ, իսկ այստեղ ծաղկազարդված ձեռագրերն իրենց նկարազարդման յուրահատկությամբ և ոճական առանձնահատկություններով վկայում են մանրանկարչական ուրույն դպրոցի և նրա բարձր զարգացածության մասին:

Ձեռագրերի ընդօրինակմանը զուգահեռ գրչության կենտրոններում գործել են նաև կազմատներ կամ արհեստանոցներ, որտեղ, որպես դեկորատիվ-կիրառական արվեստի ճյուղ, զարգացած է եղել կազմարարական արվեստը: Արցախցի կազմարար վարպետները ստեղծել են ձեռագիր մատյանների կաշվե կազմեր և արծաթյա, ոսկեզօծ կրկնակազմեր, որոնցից ամեն մեկը արվեստի լավագույն օրինակ է և հիացնում է իր գեղարվեստական հարդարանքով ու զարդամոտիվների բազմազանությամբ: Այդ կազմերից շատերն ունեն արձանագրություններ՝ ստեղծման կամ նվիրաբերվող վայրի, գրչի, ստացողի կամ նվիրատուի անուններով: Գրիգոր, Դազար, Մխիթար և Մեսրոպ քահանաները ձեռագրերի կազմեր են պատրաստել Գանձասարում, Դաղիվանքում, Երից մանկանց, Պտկի Մր. Գևորգ վանքերում, Չարեքա անապատում, Քարահատում, Գանձակում գրված ձեռագրերի համար:

Գրչության կենտրոնները ոչ միայն ձեռագրաստեղծման, այլև հոգևոր մշակույթի պահպանման վայրեր էին: Արցախի վանքերում ու եկեղեցիներում

րում, գյուղերում ու անհատ մարդկանց մոտ պահվել են նաև Հայաստանի և Կիլիկիայի տարբեր գրչակենտրոններում գրված և նվիրատվությունների կամ փրկագնման ճանապարհներով այստեղ բերված բացառիկ արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ, որոնցից ամեն մեկն առանձին գլուխգործոց է: Հիշատակարանները վկայում են, որ արցախցի իշխանները, երբ վերադարձել են ճամփորդություններից և պատերազմներից, իրենց հետ բերել են նաև հայկական ձեռագրեր: 1166 թվականին Հռոմկլայում Կոզմա գրչի օրինակած Ավետարանը Իվանե Չաքարյանի որդի Ավագը Կեսարիայում մոնղոլների կազմակերպած աճուրդից գնել ու բերել է Արցախ: Այստեղ 1244 թվականին ձեռագիրն ստացել է Գրիգոր Դոփյան իշխանը և նվիրել Խաղավանքին: Գրիգոր իշխանը թողել է հիշատակարան, որտեղ պատմում է մոնղոլների ավերածությունների, թալանի ու գերեվարումների մասին: Մոնղոլներն իրենց հետ տարել են ամեն ինչ, նաև մեծաքանակ հայերեն ձեռագիր մատյաններ և եկեղեցական արքություններ: Իբրև մոնղոլական արշավանքների ականատեսի և դեպքերի մասնակցի՝ Գրիգոր իշխանի հաղորդած տվյալները հավաստի են: Այդ հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ իշխանը մեկ տարի առաջ՝ 1243 թվականին, վանքին է նվիրել ևս չորս ձեռագիր մատյաններ, որոնք նա ձեռք էր բերել Կարնո երկրում և Կապադովկիայում: Մոնղոլների կազմակերպած աճուրդների մասին գրում է նաև Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը: Նրանք գերեվարված թանկարժեք մատյանները չնչին գներով վաճառում էին քրիստոնյաներին, իսկ վերջիններս ուրախությամբ առնում էին ու տանում և նվիրում իրենց եկեղեցիներին ու վանքերին: Ձեռագրեր փրկագնողների մեջ Կիրակոս Գանձակեցին նույնպես հիշում է իշխաններ Ավագին, Շահնշահին, Դոփի որդի Գրիգորին, Վահրամի որդի Ադրուղային¹⁶:

Արցախի տարբեր վայրերում պահված մատյաններից նշանավոր են 7-րդ դարով թվագրվող Ավետարանը, որը մեզ հասած հայերեն ամենահին ամբողջական ձեռագիրն է: Ավետարանը Մատենադարանին է նվիրել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը և ի հիշատակ իր մոր՝ Միրանույշ Պալճյանի կոչվում է «Վեհամոր Ավետարան» (ՄՄ ձեռ. 10680), Վանա լճի շրջակայքում ստեղծված 10-րդ դարի մի Ավետարան, որ դարձյալ Վեհափառի նվերն է Մատենադարանին և կոչվում է «Վեհափառի Ավետարան» (ՄՄ ձեռ. 10780), Հայոց Սմբատ Առաջին (850–914) թագավորի եղբորորդի Աշոտ սպարապետի պատվերով Կ. Պոլսում 909 թ. Թութայել գրչի օրինակած և Արցախի Ջրաբերդ գավառի Մեծշեն գյուղում

¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, 279–280:

պահված Ավետարանը, որ գյուղի անունով կոչվել է «Մեծշենի Ավետարան» (ՄՄ ձեռ. 6202), 1211 թ. Հաղբատում Հակոբ գրչի օրինակած և Անիի Բեխենց վանքում Մարգարեի ծաղկազարդած Ավետարանը, որ հայտնի է «Հաղբատի Ավետարան» անունով (ՄՄ ձեռ. 6288), 1232 թ. Տիրացու գրչի օրինակած և երկու Գրիգորների ծաղկած Ավետարանը, որը Գարդման գավառի Թարգմանչաց վանքում պահվելու համար կոչվել է «Թարգմանչաց Ավետարան» (ՄՄ ձեռ. 2743), Սկևռայում 1283 թ. Կեռան թագուհու պատվերով Ստեփանոս գրչի օրինակած Ավետարանը, որ թագուհին նվիրել իր որդի Հեթումին և կոչվում է «Կեռանի և Հեթումի Ավետարան» (ՄՄ ձեռ. 6764)¹⁷, Հովհաննես Սանդղկավանեցու ծաղկազարդած և Թալիշ գյուղում պահված «Բեգունց» Ավետարանը, որոնցից մասունքներ են մնացել (ՄՄ ձեռ. 10099, 10–11-րդ դ.), Չիկագոյի Կարմիր Ավետարանը (Չիկագո, ձեռ. 949, 13-րդ դ.), «Կարնո կամ Թեոդոպոլի» Ավետարանը, որը Խաղավանքին Գրիգոր Դոփյանի նվիրած մատյաններից մեկն է (Վենետիկ, ձեռ. 129, 1230 թ.) և էլի հարյուրավոր ձեռագիր մատյաններ:

12–13-րդ դարերում Վրաց արքունիքում բարձր պաշտոններ զբաղեցնող Չաքարյանների վերելքի շրջանում, նրանց իշխանությանն անցած երկրամասը սոցիալ-տնտեսական, մշակութային նոր զարգացում և հոգևոր վերելք է ապրում: Սկսվում են ծավալուն շինարարական աշխատանքներ, կառուցվում և վերակառուցվում են եկեղեցիներ, բազմանում են նաև գրչության կենտրոնները: Հատկապես մեծ հեղինակություն էին վայելում Գանձասարի, Խաղավանքի, Դաղիվանքի, Գոչավանքի, Մեծառանաց Սբ. Հակոբա, Երից մանկանց, Եղիշե առաքյալի վանքերի, Ավետարանոց Կուսանաց անապատի գրչության կենտրոնները, որտեղ գործում էին շնորհալի գրիչներ ու ծաղկողներ: Գանձասարում հայտնի էին գրիչ և ծաղկող Թորոսը (13-րդ դ.), Մատթեոս, Ռստակես (15-րդ դ.), Կարապետ, Հայրապետ (16-րդ դ.), Միմոն (17-րդ դ.) գրիչները, Աթանաս ծաղկողը (16-րդ դ.), Գրիգոր, Բարսեղ և Ղազար Քարահատցի (17-րդ դ.) ծաղկողները: Աթանասը գործում էր նաև Երից մանկանց և Եղիշե առաքյալի վանքերում: Սբ. Հակոբա վանքում հայտնի էին Սաղաթել, Հովհաննես (16-րդ դ.) և Հովսեփ Արցախեցի (18–19-րդ դդ.) գրիչները, Դաղիվանքում՝ Սարգիս (14-րդ դ.), Հովհաննեսիկ Ծարեցի և Թովմա (17-րդ դ.) գրիչները, Խաղավանքում՝

¹⁷ Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանն է պահվում «Կեռան թագուհու Ավետարանը» (ձեռ. 2563, 1272թ.): Այդ ձեռագրից տարբերելու համար Կ. Մաթևոսյանը ՄՄ 6764 Ավետարանը պայմանականորեն անվանում է «Կեռանի և Հեթումի Ավետարան»՝ նկատի ունենալով ձեռագրի ստացողի և նրա որդու անունները: Այդ անունով ենք անվանում ենք նաև մենք: Տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Կեռան թագուհու և Հեթում արքայորդու Ավետարանը, «Գիտություն և տեխնիկա», 1991, թ. 3, 46–49:

Գրիգոր Արցախեցի մանրանկարիչը (13-14-րդ դդ.), Գոչավանքում և Դիզակի գավառում՝ Մանուել եպիսկոպոսը, Չաքարիան (15-րդ դ.), Աբրահամ արեղան (16-րդ դ.), Կիրակոս երեցը (17-րդ դ.), Առաքել Կոստանյանցը (19-րդ դ.), Երից մանկանց վանքում՝ Իգնատիոսը և Եսային (17-րդ դ.), Եղիշե առաքյալի վանքում՝ Եսայի եպիսկոպոսը (16-րդ դ.), Գյուլիստանում՝ Եսային և Դավիթը (17-րդ դ.): Արցախում եղել են նաև կին գրիչներ՝ Գայանե, Կատարինե և Վառվառա միանձնուհիները, որոնցից մեզ քիչ թվով ձեռագրեր են հասել: Ավետարանոց ավանի Կուսանաց անապատը, որ 5-րդ դարում հիմնել էր Վաչե Երկրորդ արքան, որտեղ նա Ավետարան է արտագրել, 17-րդ դառնում է հայտնի գրչության կենտրոն և կապվում Վարանդայի մելիք Հուսեինի դստեր՝ Գայանեի անվան հետ: Գայանեից մեզ հասել է 1641 թ. գրչագրությամբ Մաշտոց, որի ծաղկազարդումը նույնպես կատարել է Գայանեն (ՄՄ ձեռ. 2404): Գայանեն ծաղկազարդել է նաև Կատարինեի՝ 1650 թ. Թաղավարդում օրինակած Ավետարանը, որն այժմ գտնվում է Վիեննայի մատենադարանում (Վիեննա, ձեռ. 931): Իսկ Վառվառան գործել է Դադիվանքում:

Գրչության կենտրոնները հովանավորում էին ժամանակի հեղինակավոր իշխանական տները և հոգևոր առաջնորդները, իսկ երևելի ռաբունապետների հեղինակության շնորհիվ հռչակվում էին նրանց դպրոցները:

Ըստ ավանդության՝ Մեսրոպ Մաշտոցն Արցախի առաջին դպրոցը բացել է Ամարասի վանքում, որը 4-րդ դարի սկզբին հիմնադրել էր հայոց առաջին հայրապետ Գրիգոր Լուսավորիչը, իսկ ավարտումն ու օծումը վերագրվում է նրա թոռ Գրիգորիսին¹⁸: Ամարասը Արցախի առաջին գրչության կենտրոնն էր, որտեղից, սակայն ոչ մի ձեռագիր մատյան չի հասել: Այս հնագույն ու նշանավոր վանքը բազմիցս է ենթարկվել օտար նվաճողների ասպատակություններին: 821 թվականին արաբները գրավում են Ամարասը, թալանում վանքի հարստությունը¹⁹: Վանքը երկրորդ անգամ թալանվում է 853–854 թվականներին արաբ Բուղայի զորքերի կողմից²⁰: Երրորդ անգամ վանքը ավերում են թաթարները: Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ 1293 թվականին թաթար Բաթու խանը ավերել ու կողոպտել է Ամարասի վանքը, թանկարժեք շատ իրերի հետ տարել է Գրիգորիսի գա-

¹⁸ Փաստոս Բուզանդ, 428: Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պր. V, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան 1982, 170:

¹⁹ Մովսես Կաղանկատուացի, 402–403:

²⁰ Թովմա Արծրունի և Անանուն, 207: Մովսես Կաղանկատուացի, 407, Յովհաննես Դրասխանակերտցի, 436: Ստեփանոս Տարսունացի Ասողիկ, 708:

վազանն ու 36 թանկարժեք քարերով ընդելուզված ոսկեծույլ մի խաչ²¹: Ամարասը մեծ կորուստներ է կրում նաև 1387 թվականի Լենկթեմուրի արշավանքից: Իսկ 18-րդ դարում այս սրբավայրը թուրքերը դարձնում են իրենց աղոթատեղին, ապա բերդատեղի ու մաքսատուն:

Հաջորդ նշանավոր կենտրոնը Գանձասարն է: Գանձասարի մասին առաջին գրավոր հիշատակությունը 949 թվականից է, որը պահպանվել է Անանիա Ա Մոկացի (946-968) կաթողիկոսի նամակներից մեկում²²: 1216-1238 թ. Ներքին Խաչենի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ Դոլան իր հոր՝ Վախթանգ-Տանգիկի կտակի համաձայն հին եկեղեցու տեղում կառուցում է նոր եկեղեցի և անվանում Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ: 12-րդ դարում Գանձասարի վանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ, իսկ 14-րդ դարից դառնում է կաթողիկոսության աթոռանիստը, որին ժառանգաբար տիրել են Հասան-Ջալալյանները: Հասան-Ջալալ Դոլան իր ծնողների՝ Վախթանգի և Խորիշահի հետ կառուցել է Գանձասարի, Մեծառանից Սբ. Հակոբա, Վաճառ գյուղի Սբ. Ստեփաննոս, Վաղուհաս և Կոճղոտ գյուղերի վանքերը՝ իրենց ուսումնական կենտրոններով:

Գանձասարը Խաչեն գավառի գլխավոր ուսումնավայրն էր և հայ գրչության արվեստի նշանավոր կենտրոններից մեկը: Վանքն ուներ իր մատենադարանը և ձեռագրերի հարուստ հավաքածուն: Այստեղ գրվել, ծաղկազարդվել, ինչպես նաև պահպանվել են բազմաթիվ արժեքավոր ձեռագրեր, որոնցից մեզ են հասել Գանձասարում գրված 13 և պահպանված 24 ձեռագիր ու 2 պատառիկ: Գանձասարից մեզ հասած գրչությամբ ամենահին մատյանը Թորոս գրչի ընդօրինակած մագաղայա բոլորագիծ երկաթագրով գրված Ավետարանն է, որի պատվիրատուները Հասան-Ջալալ Դոլայի ծնողներն են (ՄՄ ձեռ. 378):

Սբ. Հակոբա վանքը գավառի երկրորդ առաջնորդանիստն էր և հայտնի գրչության կենտրոն: Վանքի մասին առաջին գրավոր հիշատակությունը մի խաչքարի պատվանդանին պահպանված 853 թվականի արձանագրությունն է: Այս արձանագրության մեջ հիշվում է խաչքարը կանգնեցնող Մոդոմոն եպիսկոպոսը: Վանքի մի արձանագրության համաձայն՝ 1241 թվականին Սմբատի որդի Գրիգորը վանքին է նվիրել հողատարածքներ և Ավետարան²³: Սա ամենավաղ վկայությունն է այս եկեղեցուն ձեռագրի նվիրատվության վերաբերյալ: Ժամանակին ճանաչված գրչության այս կենտ-

²¹ Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս 1910, 476:

²² Տեն Տեառն Անանիայի հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապատամբութեան տանն Աղուանից, «Արարատ», միածին 1896, 42:

²³ Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պր. V, 13:

րոնից և շրջակայից մեզ սակավ ձեռագրեր են հասել, այն էլ հետագա դարերից: Ձեռագրեր են գրվել վանքի շրջակա Խսանձք, Խսանաձախ, Առաջածոր գյուղերում, Պտկի Սբ. Գևորգ վանքում:

Արցախ նահանգի Վերին Խաչենի հոգևոր-մշակութային և գրչության նշանավոր կենտրոններից է Դաղիվանքը: Ավանդության համաձայն եկեղեցին հիմնել է Թադեոս առաքյալի աշակերտ Դաղին, որը մ. թ. 1-ին դարում Արցախում քարոզել է քրիստոնեություն և այստեղ էլ նահատակվել: Հետագայում Դաղիի գերեզմանի տեղում կառուցվել է վանքը, որի հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ այն կառուցվել է 4–5-րդ դարերում, իսկ աղբյուրներում հիշատակվում է 9-րդ դարից²⁴: 13-րդ դարում վանքը եղել է Վերին Խաչենի կամ Ծարի Վախթանգյան տոհմի եպիսկոպոսանիստն ու տոհմական դամբանատունը: 1214 թ. Արզուխաթուն իշխանուհին կառուցել է տալիս վանքի գլխավոր՝ Սուրբ Աստվածածին Կաթողիկե եկեղեցին:

Արցախից մեզ հասած ամենահին ձեռագիր մատյանը 1184 թ. գրված Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքն է, որը Գոշը սկսել է Դասնո անապատում և ավարտել Դաղիվանքում և հատուկ ընծայականով նվիրել Հաթերքի գահերեց իշխան Վախթանգին և նրա կնոջը՝ Արզուխաթունին: Մատյանը Գոշի ինքնագիրն է: Այն այժմ գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում (ձեռ. 993)²⁵:

Չնայած Դաղիվանքը ավելի վաղ է հիշատակվում գրչության կենտրոնների շարքում, բայց այստեղից մեզ հասած ձեռագիր մատյանները 16–17-րդ դարերից են: Դաղիվանքում է գրվել Հովհաննեսիկ Ծարեցու Ժամանակագրությունը, որը ընդգրկում է 28 տարվա ժամանակահատված՝ 1582–1600 թվականների իրադարձությունները: Ժամանակագրությունը Հովհաննեսիկի ինքնագիրն է (ՄՄ ձեռ. 2776, թերթ 266ա-271ա): Դաղիվանքում Դոփյան իշխանական տոհմից սերող Պետրոս բարունապետի խնդրանքով 1684 թվականին գրչուհի Վառվառեն օրինակել է Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգիրքը», որի ծաղկազարդումը գեղեցիկ լուսանցազարդերով ու զարդագրերով կատարել է Բարսեղը (ՄՄ ձեռ. 2067): Դաղիվանքի շրջակա Քարվանառ, Ապահեն, Դաշտակ, Գետամեջ գյուղերում ձեռագիր մատյաններ են օրինակել Թումա Սյունեցի, Մովսես Գորիսեցի, Մարտիրոս Խնծորեցի, Եսայի երեց, Թովմա գրիչները:

²⁴ Գիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պր. V, 197:

²⁵ Ս. վրդ. Ճեմճեմեան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. 2, 326:

Վերին Խաչենի նշանավոր գրչության կենտրոն էր Խաղավանքը, որն իր անունն ստացել է Արցախում քրիստոնեության առաջին տարածողներից Թադեոս առաքյալի աշակերտ Խաղ եպիսկոպոսի անունից²⁶։ Վաղ միջնադարում հիմնադրված վանքը 12-րդ դարում դառնում է Վերին Խաչենի կամ Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոնը և տոհմական տապանատունը։ Վախթանգ իշխանի մահից հետո էլ (1214 թ.), երբ Հաթերքի իշխանության տարածքը բաժանվեց ներքին և վերին խաչենցիների միջև և Հաթերքի համբավավոր առաքելադիր Դադիվանքը դարձավ Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոնն ու տոհմական տապանատունը, Խաղավանքը դարձյալ մնաց եպիսկոպոսանիստ և գլխավոր տոհմական տապանատուն։

Վանքի վերականգնումը և գրչության կենտրոնի հիմնադրումը կապվում է Հովհաննես վարդապետ Խաչենցու անվան հետ։ 1195–1204 թվականներին Հովհաննես Խաչենցին վերակառուցում է երկրաշարժից (1139 թ.) և սելջուկ-թուրքերի ասպատակություններից (1143 թ.) ավերված Խաղավանքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, այնտեղ մեծաքանակ ձեռագիր մատյաններ ու խաչեր է հավաքում՝ ստեղծելով յուրատիպ մատենադարան, այգիներ է հիմնում, ապա բոլորը Հաթերքի տեր Վախթանգի միջնորդությամբ ընծայում իր ավագ եղբայր Հասանին²⁷։ Նույն արձանագրության համաձայն՝ Հասանը ընդունում է ընծան, ինքն էլ իր հերթին վանքին է նվիրում խնձորի այգիներ²⁸։ 1204 թ. այս հայերեն վիմագիր արձանագրությունը Խաղավանքի գրչության կենտրոնի և մատենադարանի հիմնադրման պայմանագիրն է։ Այս արձանագրությունը նաև Արցախում ընդհանրապես մատենադարանների ու թանգարանների հիմնադրման առաջին գրավոր վկայությունն է։ Վիմագիրը քանդակված է եղել եկեղեցու արևելյան ճակատին։ Այսօր այն բոլորովին անեղծ վիճակով գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ցուցադրությունում։

Խաղավանքի մատենադարանի և գրչության կենտրոնի հովանավորներն էին Դոփյանները։ Դոփ իշխանուհու և նրա որդի Գրիգոր իշխանի ջանքերով հարստանում էր Խաղավանքի մատենադարանը։ Խաղավանքի մի արձանագրության համաձայն՝ Դոփ իշխանուհին 1225 թվականին կառուցել է եկեղեցու գավիթը և վանքին նվիրել մի շքեղ Ավետարան²⁹։ Դոփի որդի Գրիգորը և նրա կին Ասփան, 14-րդ դարի սկզբին Արցախում ստանում են 1232 թ. Տիրացու գրչի օրինակած մագաղաթյա շքեղ մի Ավետա-

²⁶ Ս. արք. Ջալալեանց, Ճանապարհորդություն ..., հ. Բ, 229:

²⁷ Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պր. V, 121:

²⁸ Արցախի վանքերը, 75:

²⁹ Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պր. V, 127:

րան («Թարգմանչաց Ավետարան»), որի խորաններն ու լուսանցազարդերը նկարել էր Գրիգոր Ծաղկողը, և նվիրում են Խաղավանքին: Այստեղ Գրիգոր Արցախեցի մանրանկարիչը նկարում է ավետարանիչների դիմանկարները և տերունական պատկերները:

Պատմական Արցախ նահանգի հաջորդ նշանավոր գրչության կենտրոնը Գտչավանքն էր Դիզակ գավառում: Վաղ միջնադարում հիմնադրված վանքը 1241–1248 թվականներին վերակառուցում են Ամարասի Սարգիս և Վրթանես վանական եղբայրները: Գտչավանքի գրչության կենտրոնի մասին հիշատակություններ են պահպանվել 15-րդ դարից: Այստեղից մեզ հասած ձեռագիր մատյանները սակավաթիվ են, որոնք հիմնականում գործնական նպատակներով և ծիսական արարողությունների համար գրված մատյաններ են՝ Ավետարաններ, Մաշտոց, Շարակնոց, գրվել ու նկարազարդվել են հիմնականում Գտչավանքում, սակավ թվով՝ Հաղրություն, Թաղասեռում, Շախկախ, Տող և Թաղյար գյուղերում: Գտչավանքի Վանահայր Առաքել Կոստանյանցը 1858-1880 թթ. այստեղ ավարտում է «Պատմութիւն Արցախի» աշխատության երկու հատորները (ՄՄ ձեռ. 7822, 7823), որոնք աղբյուր են եղել Բաֆֆու «Խամսայի մեյիքությունները» աշխատության համար: 1884 թ. Առաքել Կոստանյանցը գրել է Գտչավանքի պատմությունը (ՄՄ ձեռ. 3966):

Ջրաբերդ գավառի երկու նշանավոր հոգևոր-մշակութային և գրչության կենտրոններն են Ջրվշտիկ Եղիշե առաքյալի վանքը և Երից մանկանց անապատը, որոնք իրար մոտ գտնվելու պատճառով հիշատակարաններում հաճախ միասին են հիշվում:

Եղիշե առաքյալի վանքը հեթանոսական սրբավայր է եղել՝ Միիր Ներսեհեա³⁰ կամ Ներսմեհա ուխտ³¹ անունով: 5-րդ դարում այս սրբավայրի տեղում Վաչագան Բարեպաշտ արքան հիմնադրել է վանքը, որտեղ ամփոփել է Եղիշե առաքյալի մատուները, վրան կառուցել մատուռ-դամբարան: Վախճանվելուց հետո այստեղ է թաղվել է նաև արքան ինքը³²: Գրչակենտրոնից մեզ հասած ձեռագիր մատյանները 16-17-րդ դարերից են, թեպետ ենթադրելի է, որ այստեղ ձեռագրեր են ընդօրինակվել նաև ավելի վաղ շրջանում: Եղիշե առաքյալի վանքում գրչական գործին վերաբերող ամենավաղ վկայությունը 1551 թվականի Ավետարանի ծաղկազարդման մասին է, երբ Աթանասը նկարում է Սանահինում 1534 թվականին Տերու-

³⁰ Ստեփանոս Օրբելեան, 159:

³¹ Մովսես Կաղանկատուացի, 41:

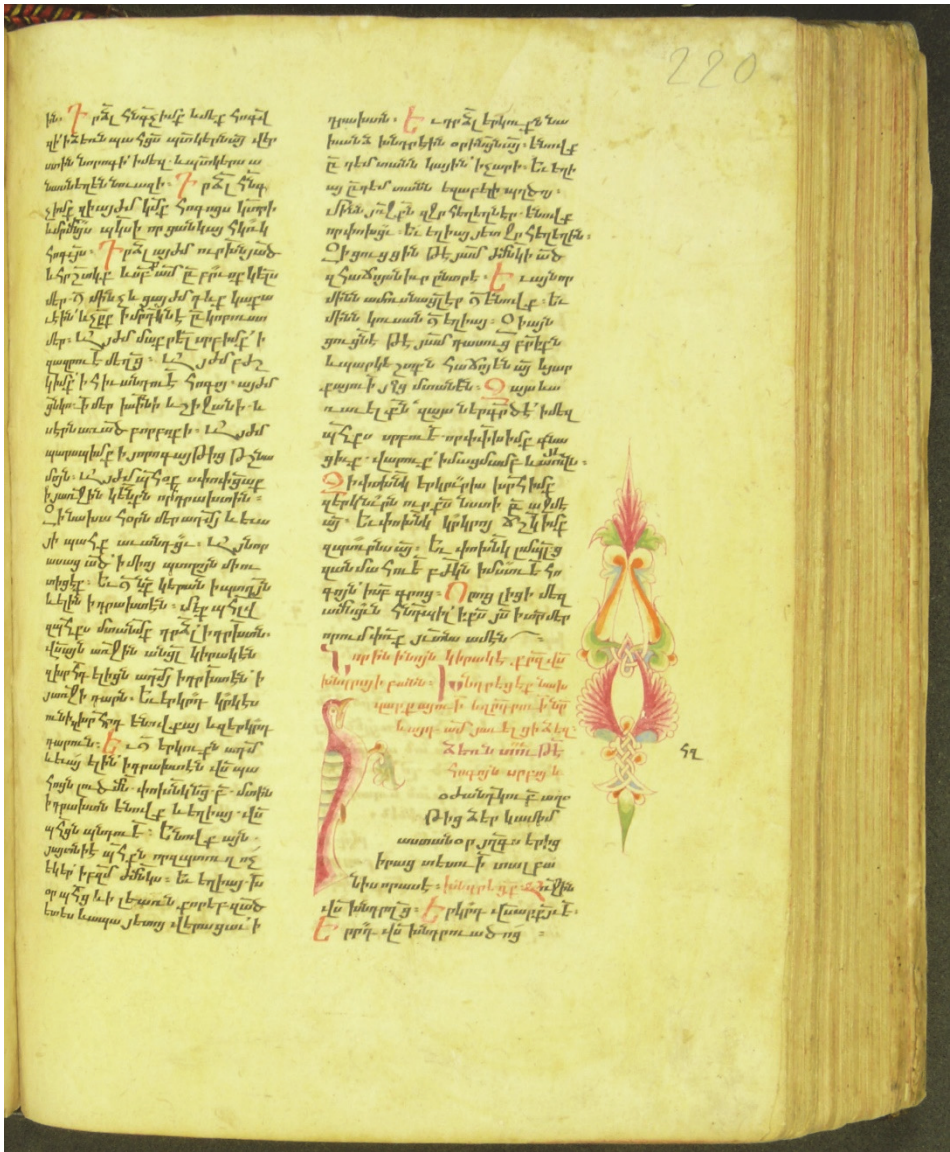
³² Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, պր. V, 110:Յ. Տաշեան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895, 60:

նական գրչի օրինակած Ավետարանի անվանաթերթերը, լուսանցագարդերն ու զարդագրերը (ՄՄ ձեռ. 217):

Երից մանկանց անապատը Գանձասարի հակաթոռ կաթողիկոսության կենտրոն էր: Կենտրոնից մեզ սակավ թվով ձեռագրեր են հասել: Անապատի առաջնորդ Իգնատիոսը 1661 թվականին գաղափարել է «Գիրք Պիտոյիցը» Տաթևից Երից մանկանց անապատ բերված ստույգ և ընտիր օրինակից (ՄՄ ձեռ. 3446): 1592 թվականին Պողոս Մելտենցի եպիսկոպոսը ծաղկագարդել է Գրիգոր Ծերենցի Հայսմավուրքը (ՄՄ ձեռ. 1505): Եսայի գրիչը 1619 թվականին օրինակում է Ներսես Լամբրոնացու երկերի մի Ժողովածու³³:

Ամբողջացնենք, հայկական գրչության կենտրոնների պատմության մեջ առանձնակի տեղ ունի պատմական Արցախ նահանգը, որտեղ հայ գրավոր մշակույթը դարերի ընթացքում զարգացել է ողջ երկրի մշակույթային կյանքին ներդաշնակ: Նահանգի նշանավոր վանքերին կից և զանազան բնակավայրերում գործել են մեծ և փոքր գրչատներ, որտեղ շնորհալի գրիչներն ու ծաղկողները ընդօրինակել են բազմաթիվ մատյաններ, որոնց միայն մի մասն է հասել մեր օրերը: Այդ ձեռագրերի մեծ մասը հանգրվանել է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, մյուսները սփռված են աշխարհի տարբեր մատենադարաններում, անհատական հավաքածուներում, իսկ շատերի ճակատագրերն էլ դեռ անհայտ են:

³³ Հ. Աճառեան, Տուրակ հայերէն ձեռագրաց Թավրիզի, 81, նաև՝ Արցախի վանքերը, 126:

Grigor Tatewazi, Predigtbuch, 1684
 Schreiberin Warware, Miniaturmaler Barsegh
 Գրիգոր Տաթևացի, Քարոզգիրք, 1684 թ.
 գրչուհի՝ Վարուխան, ծաղկող՝ Բարսեղ

*Evangelium (Abendmahl), 14. Jh., Schreiber unbekannt
Ավետարան (Վերջին Ընթրիք), ԺԴ դ., անհայտ գրիչ*

Die Basler Missionsgesellschaft und die Armenier 1823–1835

Abel Manoukian

1 Das Wirken der Basler Missionare in Schuschi¹

Um 1800 fand die *Deutsche Gesellschaft zur Förderung christlicher Wahrheit und Gottseligkeit*, kurz *Deutsche Christentumsgesellschaft*, in Basel ihren geeigneten Sitz. Sie war lange Zeit hindurch Mittelpunkt des Christendienstes in der deutschen evangelischen Kirche. Ihr Hauptanliegen waren die Verkündigung des Wortes Gottes und die Verbreitung der Bibel. Zu diesem Zweck entstand 1804 die *Basler Bibelgesellschaft*.² Aufgrund von Kontakten zur Londoner Missionsgesellschaft wurde auch die Heidenmission ins Auge gefasst. Konkreter Anlass zur Gründung der

---

¹ Für die Transliteration des armenischen Alphabets, insbesondere bei der Quellenangabe der armenischen Literatur, wurde in der vorliegenden Studie das Transliterationssystem der Library of Congress verwendet.

² Rudolf Pfister, Kirchengeschichte der Schweiz 3, Zürich 1984, 233–237; Schweizerischen Bibelgesellschaft, Die Bibel in der Schweiz. Ursprung und Geschichte, Basel 1997, 15–18, 257–266, 273–286, 289–294; Wilhelm Schlatter, Geschichte der Basler Mission 1815–1915. Mit besonderer Berücksichtigung der ungedruckten Quellen. Die Heimatgeschichte der Basler Mission I, Basel 1916, 93–119; Joseph Ehret, Die Anfänge der Basler Mission in Russland 1820–1825, in: Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde 50 (1951), 113–145; Anna Katterfeld, Felician von Zaremba, Ein Christuszeuge im Kaukasus, Basel 1939, 30–39.

eigenen *Evangelischen Missionsanstalt* am 25. September 1815 war die wunderbare Verschonung der Stadt Basel vor einem drohenden Bombardement im vorangegangenen Sommer „als Dankesschuld für die ausgezeichneten Durchhilfen, welche der Herr der Stadt Basel hat angeidehen lassen“³.

Anfangs wollte man nur Kräfte für fremde – englische und holländische – Gesellschaften ausbilden, doch bald schon selbst Missionare aussenden, und zwar nach Südrussland und dem Kaukasus. Dortige Kolonistengemeinden mit vorwiegend um die Jahrhundertwende aus dem Schwabenland ausgewanderten Deutschen hatten um Prediger gebeten, was vom russischen Kultusminister Fürst Gallitzin befürwortet wurde,⁴ der selbst Präsident der von Zar Alexander I. gegründeten Russischen Bibelgesellschaft war. Als erste unmittelbar Beauftragte der Basler Mission wurden im Juni 1821 Dr. phil. Felician Martin Graf Zarembo-Kalinowskij, zuvor als Diplomat im Auswärtigen Amt in St. Petersburg tätig, und August Heinrich Dittrich, Lehrer aus Sachsen, in den Kaukasus und die angrenzenden Gebiete zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer gesendet.⁵ Sie sollten zunächst jene Rechte für die eigene Mission erwirken, die Alexander I. zuvor der Schottischen Mission gewährt hatte, die sich aber nun vom Kaukasus zurückziehen und der Arbeit in den englischen Kolonien widmen wollte. Nach einer Privataudienz beim Zaren in St. Petersburg im Winter des Jahres 1822 erhielten sie nicht nur die Erlaubnis zur Eröffnung von Schulen und Druckereien, um unter den Heiden und Mohammedanern das Wort Gottes zu verkünden, sondern auch die Zusage, dass allen Brüdern, die den Ordinationseid in Russland ablegten, von der Regierung die Reisekosten ersetzt werden und sie ein ausreichendes Gehalt bekommen.⁶

³ Katterfeld, Zarembo, 32.

⁴ Der von Fürst Gallitzin unterschriebene Erlass enthält für die Missionstätigkeit der Basler Missionare ausdrücklich die folgenden Bedingungen: a) „Dass sie beym [sic!] Antritt ihres Amtes den üblichen Ordinationseid als Prediger leisten“, b) „Dass sie sich verbindlich machen, wenigstens sechs Jahre bey [sic!] den ihnen zu übertragenden Predigerstellen zu verbleiben“, c) „Dass sie sich weder Missionäre nennen, noch auch mit Vernachlässigung ihrer Gemeinden, mit Bekehrung von Mahomedanern und Heiden vorzugsweise befassen“. Vgl. *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1822, 473.

⁵ Siehe hierzu das offizielle Schreiben der erwähnten Basler Missionare an den russischen Kultusminister Fürst Gallitzin: Treue Copie des am 30. Sept. (12. Okt. 1821) an Seine Durchl. den H. Fürsten Galitzin [sic!], im Namen der evangelischen Missionsgesellschaft zu Basel, überreichten Memorials, enthaltend das Gesuch um Erlaubnis, Rechte und Freyheiten zur Gründung einer christlichen Missionscolonie zwischen dem schwarzen und kaspischen Meere, in: *Magazin*, 460–466. Durch ein Antwortschreiben des Ministeriums der inneren Angelegenheiten wird den Basler Missionaren erlaubt, jenseits des Kaukasus, zwischen dem Schwarzen und dem Kaspischen Meer, Kolonien zu gründen, Schulen und eine Druckerei anzulegen, in der Absicht, unter den Heiden und Mohammedanern das Wort Gottes zu verbreiten. Vgl. die amtliche Schrift a.a.O., 466–469; vgl. auch Arno Pagel, *Licht dem Osten. Zeugen Jesu Christi in Russland*, Marburg 1990, 10–16.

⁶ Katterfeld, a.a.O., 60; Pagel, a.a.O., 14; Hacik R. Gazer, *Studien zum kirchlichen Schulwesen der Armenier im Kaukasus I*, 19. Jahrhundert (StOKG 43), Berlin 2012, 78; Lëo, *Patmut'yun Ľarabaki*

Nachdem sie fast ein ganzes Jahr bei den schottischen Missionaren in Astrachan mit dem Erlernen von Persisch, Armenisch und Türkisch verbracht hatten, überquerten die Brüder im Frühjahr 1823 das Kaukasusgebirge und gelangten über Tiflis zunächst zu den sieben südkaukasischen, etwa 2.000 Köpfe zählenden deutschen Kolonistengemeinden,⁷ deren Pflege und Erziehung sie als eine der dringendsten Aufgaben der heimatlichen Mission erkannten. Dennoch mussten sie weiterziehen, um gemäß ihrer eigentlichen Aufgabe eine Missionsniederlassung zu gründen. Die Brüder wählten die Stadt Schuschi im Bergland von Karabach als geeignetsten Ort, als Zentrum ihrer zukünftigen Missionstätigkeit.⁸

Sie erwarben ein Haus mit größerem Grundstück als vorläufiges Heim,⁹ ließen sich von Grigorius, dem Sohn eines alten armenischen Diakons, in den lokalen Sprachen unterrichten¹⁰ und erhielten bald eine Druckpresse. Zaremba erteilte Russischunterricht und unternahm mit dem hinzugekommenen Bruder Hohenacker, der ärztliche Kenntnisse hatte, Missionswanderungen durch die Nachbarorte. Dabei stellte er fest, dass eine Schule für die armenische Jugend am allerwichtigsten wäre. Je länger ihr Aufenthalt dauerte, desto klarer wurde den Brüdern aufgrund der Kontakte zur Bevölkerung bewusst, dass eine Missionierung der Muslime zumindest vorerst ein aussichtsloses Unterfangen darstellte und sie sich in ihrer Arbeit zunächst auf die Armenier zu konzentrieren hatten. Diese sahen sie als Angehörige einer „sterbenden“ orientalischen Märtyrerkirche, die zwar über Jahrhunderte hinweg ihren christlichen Glauben gegenüber Fremdherrschaften mit anderen Religionen bewahren konnten, aber nach und nach vom umgebenden Islam und dessen wiederkehrenden Verfolgungen und andauernden Repressalien erstickt werden.¹¹

Hayoc' T'emakan Hogewor Dbroc'i 1838–1913 (Geschichte der armenischen geistlichen Diözesanschule in Karabach 1838–1913), Tiflis 1914, 87; Örmalian, *Azgapatum III*, Jerusalem 1927, 3724; Karapetyan B., *Šuši Berdak'alak'ə* (Die Stadtburg Schuschi), Jerewan 2000, 146.

⁷ Seit 1817 hatten sich deutsche Aussiedler besonders aus dem württembergischen Bereich in einigen Gebieten im Kaukasus niedergelassen. Es entstanden die folgenden Siedlungen: Alexanderdorf, Alexanderhilf, Annenfeld, Neu-Tiflis, Waldheim, Blumenthal, Katharinenfeld, Traubenberg, Eigenfeld, Georgsfeld, Helenendorf, Petersdorf, Marienfeld und Freudenthal. Vgl. Andreas Gross, *Missionare und Kolonisten. Die Basler und Hermannsburger Mission in Georgien am Beispiel der Kolonie Katharinenfeld, 1818–1870*, Hamburg 1998; Peter Haigis/Gert Hummel, *Schwäbische Spuren im Kaukasus. Auswandererschicksale*, Metzgingen 2002; Gazer, *Studien*, 7; Pagel, *Licht*, 14–16; Karapetyan, Schuschi, 146.

⁸ Pagel, a.a.O., 16f; Gazer, a.a.O., 9; Katterfeld, Zaremba, 71–80.

⁹ Katterfeld, a.a.O., 77; Gazer, a.a.O., 11.

¹⁰ Hier ist die Rede vom Karabacher Dialekt, den auch die Einwohner von Schuschi als Muttersprache verwendeten. Katterfeld, a.a.O.; Pagel, a.a.O., 17.

¹¹ Pagel, a.a.O., 21; Gazer, a.a.O., 13.

Bald wurde den Missionaren vom Generalgouverneur von Hoven ein größeres Grundstück¹² zur Verfügung gestellt, sodass sie mit dem Bau eines Missionshauses beginnen konnten. Im Januar 1825 wurde unter freudiger Teilnahme deutscher Kolonisten die armenische Schule eröffnet, und als im Oktober drei weitere Mitarbeiter¹³ eintrafen, war bereits ein geeignetes Gebäude für die Druckerei beschafft worden – der Grundstein für eine Missionskolonie, bestehend aus einem Schulhaus, einer Druckerei und einem Pflegeheim, war gelegt. Doch im Dezember 1825 verstarb Zar Alexander I., durch dessen Gnadenakt das ganze Unternehmen erst ermöglicht worden war; russische Gesetze erlaubten nämlich den Übertritt von Heiden und Muslimen ausschließlich zur russisch-orthodoxen Kirche. Es dauerte über ein Jahr, bis in St. Petersburg die Genehmigung zur Fortführung der Missionsarbeit unter Zar Nikolaus I. erteilt wurde.

Die Zeit nach dem Thronwechsel war von Wirren erfüllt und wurde von den Persern, die 12 Jahre zuvor das wertvolle Gebiet von Karabach an Russland hatten abtreten müssen, dazu genutzt, mit Hilfe der ansässigen muslimischen Kurden und Tataren einen Aufstand vorzubereiten und mit der eigenen Reiterei ins Land einzufallen. Die nur kleine russische Garnison musste sich im Sommer 1826 nach Tiflis zurückziehen, während die bewaffneten Aufständischen die deutschen Kolonien überfielen, plünderten und die Bewohner zum Teil auf grausamste Weise niedermetzten oder in die Sklaverei nach Persien und in die Türkei verschleppten.¹⁴ Manchen gelang die Flucht in die befestigten armenischen Städte Elisabethpol oder Schuschi. Doch auch diese blieben nicht verschont. So wurde Schuschi vierzig Tage hindurch von einem persischen Heer belagert, bis der russische General Paskewitsch mit einem zahlenmäßig unterlegenen Entsatzheer die Perser verjagen und ihnen sogar ins eigene Land nachstoßen konnte. Beim nachfolgenden Friedensschluss mussten die Perser sodann die Provinzen Jerewan und Nachitschewan mit den Nordhängen des Ararats an Russland abtreten.¹⁵

¹² In der armenischen Fachliteratur wird der genaue Ort der Basler Missionsstation vermittelt. Sie lag an der Grenze zwischen der armenischen und der türkischen Ansiedlung, in einem Tal in Schuschi, das von den einheimischen Armeniern „Dabalneri Jor“ (Tal der Gerber) genannt wurde.

¹³ 1825 entsandte das Missionskomitee in Basel drei weitere Missionare nach Schuschi: Gottlieb Wöhr aus Disslingen, Carl Gottlieb Pfander aus Waiblingen und Christoph Friedrich Haas aus Esslingen. Anfang des Jahres 1826 waren in Schuschi zusammen mit Felician v. Zarembo, Rudolf Friedrich Hohenacker, der ärztliche Kenntnisse besaß, und Carl Ludwig König bereits sechs Missionsbrüder tätig. Vgl. Gazer, Studien, 16; Katterfeld, Zarembo, 78f; Pagel, Licht, 17.

¹⁴ Hierzu Der Schreckenstag von Katharinenfeld. Schicksale Deutscher Siedler in Transkaukasien, Basel, 1934, 8–10 f.

¹⁵ Vgl. hierzu auch Öрманian, Azgapatum, 3490f; V. Barxutaryan, Hayastnaø e hay azatagrakan řaržumnerø XVIII dari verjin eresnamyayum (Armenien und die armenischen Befreiungsbewegungen

Nach den schweren Erlebnissen des Jahres 1826 ging man in Schuschi wieder an die Arbeit. Zarembo begann wieder mit seiner kleinen russischen Schule, wo jeder die Evangelien und Psalmen in seine jeweilige Muttersprache übersetzte. Einigen armenischen Priestern, die das Neue Testament in der Originalsprache lesen wollten, gab Dittrich Griechischunterricht. Auch eine kleine Lehrerbildungsanstalt mit Internat für vorerst sechs junge Armenier wurde eingerichtet. Sie sollten die Lehrkräfte für die zukünftigen armenischen Schulen werden. Daneben wurden weiterhin die biblischen Bücher übersetzt und Traktate verfasst, die sich in den verschiedenen kaukasischen Sprachen vor allem an die Muslime richteten, bei denen wegen des leidenschaftlichen orientalischen Charakters eine mündliche Überzeugung nicht fruchtete. Mit der Schrift *Waage der Wahrheit*¹⁶ schuf Missionar Carl Gottlieb Pfander das für ein halbes Jahrhundert wichtigste Instrument für die Auseinandersetzung mit dem Islam.

Im Sommer 1828 traten die Brüder Zarembo und Pfander eine Missionsreise in die östlichen Gebiete des Kaukasus mit dem Hauptziel Baku an, wo eventuell eine Nebenstation errichtet werden sollte. Doch während der Reise wurde nur ihr bisheriger Eindruck bestärkt, dass sich ihre Arbeit auf die Armenier konzentrieren musste, die in der Folge das Licht des christlichen Glaubens in die umgebende Welt des Islam ausstrahlen sollten. Denn weder bei den Muslimen noch in einem Dorf mit 400 jüdischen Familien fanden sie offene Ohren, geschweige denn Herzen für das Evangelium.¹⁷

Ende November brachen die beiden nochmals auf, diesmal in nördlicher Richtung, um in Nucha (Scheki), einer Stadt am Fuße des Kaukasus, den armenischen Bekenner Grigor kennenzulernen und für die Arbeit unter den Muslimen zu gewinnen. Weil dieser junge Armenier stets in der Öffentlichkeit für seinen christlichen Glauben eingetreten war und bei Streitgesprächen sogar die Mullahs zum Schweigen gebracht hatte, traf ihn beim Überfall der Perser ihr ganzer Hass. Er wurde als einer der ersten Armenier den Persern übergeben, die ihn grausam folterten, weil er weder aufgrund verlockender Versprechungen noch unter Drohungen von seinem Glauben ablassen und den Islam annehmen wollte. Der Zahlung eines Lösegeldes verdankte er Leben und Freiheit, sodass er fortan als lebendiger Beweis für die Glaubenskraft und Zeuge für die Wahrheit des Christentums mitten unter den Muslimen dastehen konnte. Den Basler Missionaren erschien diese Begeben-

---

in den letzten dreißiger Jahren des 18. Jahrhunderts), in: Hayoc' Patmut'yun III, Buch I, Jerewan 2020, 202–205; Katterfeld, Zarembo, 89f; Gazer, Studien, 19.

¹⁶ Katterfeld, a.a.O., 93; Pagel, Licht, 19.

¹⁷ Katterfeld, a.a.O., 97–99.

heit wie „ein Stern, der aus dem erstorbenen Christentum der orientalischen Länder hervorleuchtet“¹⁸, zeigte aber auch deutlich den unversöhnlichen Hass des Islams gegen Christus und seine Bekenner, der, wenn keine äußere Gewalt ihn zurückhält, bei der ersten Gelegenheit hervorbricht und mit unvorstellbarer Grausamkeit Tod und Verderben bringen kann.¹⁹

Doch die Missionare blieben unbeirrt in ihrem Bestreben, auch den nichtchristlichen Völkern das Evangelium zu verkünden. So ergriff Pfander, als ein englischer Arzt auf der Durchreise nach Persien ihre Station besuchte, die Gelegenheit zu einer Erkundungsreise, indem er sich diesem anschloss. Auch Zaremba unternahm neuerlich eine Reise²⁰ bis nach Baku, um die bereits geknüpften Kontakte zu festigen. Diesmal begleitete ihn Mirsa Faruch²¹ – mit ursprünglichem Namen Amirchanyants²² –, ein Armenier aus der Gruppe der Russischschüler, der als 8-Jähriger von persischen Räufern entführt und in der Familie des vornehmen Persers Amirchan Sidar groß gezogen und gut unterrichtet worden war. Nachdem er 16 Jahre hindurch als Perser gelebt hatte, kam er beim Einfall der Perser als *Mirsa*, d.h. Schreiber, in das Gebiet von Karabach, konnte flüchten und fand sein Heimatdorf und seine Verwandten wieder. Rasch erlernte er wieder seine Muttersprache, kam in Kontakt mit den Missionaren und half beim Abschreiben der Übersetzung des Neuen Testaments ins Tatarisch-Türkische.²³

¹⁸ Katterfeld, Zaremba, 101.

¹⁹ A.a.O., 100–102; Pagel, Licht, 20.

²⁰ Hierzu auch: Besuchsreise des Missionars Zaremba nach Schamachi und Baku, in den Monaten November und Dezember 1829, in: Magazin, Basel 1830, 424–444.

²¹ Ebd.; Katterfeld, a.a.O., 102f; S.D. Avagyan, *ĻarabaĻi mamuli patmutʻyun 1828–1920* (Geschichte der Presse von Karabach 1828–1920), Jerewan 1989, 19; Lēō, Karabach, 94.

²² Hierzu auch: Atanas Damianov, Die Arbeit der «Deutschen Orient Mission» unter den türkischen Muslimen in Bulgarien nach den Quellen im Dr. Johannes Lepsius-Archiv (StOKG 23), Münster 2003, 43f.

²³ Diesem tüchtigen Armenier verdankt das apologetische Werke „Waage der Wahrheit“ (= *Mizan ul-Haqq*) des Basler Missionars Karl Gottlieb Pfander die erste persische Übersetzung. Das Buch oder Teile davon dürften 1831 auf Armenisch erschienen sein und wurde dann 1835 von Mirsa Faruch ins Persische übertragen. Im Anhang des 1833 von den Basler Missionaren in Schuschi gedruckten Buches „Für die Wahrheit und Kraft des Evangeliums“ wurde neben anderen missionarischen Büchern die armenische Übersetzung von „Waage der Wahrheit“ unter einem anderen Titel erwähnt: „Hamarōt kʻnnutʻiun kʻristonēakan havatocʻ ew mahmetakan krōni, ašxarhabar“ (Kurze Untersuchung des christlichen Glaubens und der mohammedanischen Religion, in Volkssprache). Im Jahresbericht der Basler Missionare von 1835 wird dasselbe Buch in persischer Übersetzung als „*Misan ul Hak*“ oder „Vergleichende Untersuchung über das Evangelium und den Koran“ erwähnt. Siehe „Jahresbericht der Missionarien zu Schuscha, vom Jahr 1835“, in: Magazin, Basel 1836, 460. Bei der persischen Übersetzung des genannten Buches leistete seinerseits der Basler Missionar Mirsa Faruch grosse Hilfe. Siehe den Bericht der Basler Missionare unter den Mohammedanern, in: Magazin, Basel 1830, 494–495. Pfander reiste 1829 und 1833 nach Persien und wurde in Kermanschah fast getötet, als er christliche Literatur verteilte. Sein erwähntes Buch „Waage der Wahrheit“ wurde später auch noch in Urdu

In der Stadt Schamachi wurden sie sehnlichst erwartet und vom Diakon Arakint, der selbst armenischen Kindern Schulunterricht gab, freudig aufgenommen. Die Gemeinde lebte seit längerer Zeit in Streit mit ihrem Bischof und war deshalb besonders aufnahmefähig für das Evangelium. In Baku traf Zaremba auf Feindseligkeit von Muslimen, Hohn und Spott von Atheisten, aber auch auf offene Herzen – sogar ein junger Mullah bekannte sein Verlangen nach der Wahrheit des Evangeliums. Auch das Treffen mit Freund Hakob, der seiner jungen Frau für das Studium der Schrift das Lesen beigebracht hatte, geriet allen zur Freude. Auf dem Rückweg gelang es Zaremba, aus einem Glaubenswettstreit mit einem Effendi aus dem Dorf Alwend, der Echtheit und Inhalt des Evangeliums zu widerlegen suchte, als Sieger hervorzugehen. In einem anderen Dorf hatte der feindselige Mullah die Leute so verhetzt, dass die Reisenden nirgends Quartier bekamen. Kurz vor Weihnachten 1829 kehrten sie nach Schuschi zurück.²⁴

Hatte es in der Anfangszeit der Tätigkeit der Basler Missionare geschienen, als würden die geistlichen Leiter des armenischen Volkes, allen voran Erzbischof Nerses Aschtaraketsi, ihr Wirken begrüßen, so erwachte nach und nach eine gewisse Feindseligkeit, die umso stärker wurde, je mehr Zuspruch die Brüder im armenischen Volk fanden. Die Geistlichkeit fürchtete um ihren Einfluss, ihre Machtstellung und Autorität, besonders als auch Priester sich vermehrt für das Wort des Evangeliums interessierten.²⁵ Dabei stand zumindest das gedruckte Wort aufgrund der russischen Gesetzeslage ohnehin unter Kontrolle der armenischen Geistlichkeit, da kein Buch geistlichen Inhalts gedruckt werden durfte, das nicht die Zensur der betreffenden Kirche passiert hatte. Bisher war die Genehmigung für eine ganze Reihe armenischer Schriften und Traktate von der armenischen Zensur in Tiflis anstandslos erteilt worden, doch plötzlich gab es Schwierigkeiten bei der von ausländischen Bibelgesellschaften übernommenen Drucklegung und Herausgabe des Matthäus-Evangeliums, das Missionar Dittrich in jahrelanger hingebungsvoller Arbeit in die armenische Volkssprache übersetzt hatte. Erst wurde die Genehmigung trotz wiederholter Versprechungen jeweils hinausgeschoben, dann wurde auf einmal gefordert, den altarmenischen neben den neuarmenischen Bibeltext zu setzen. Doch auch die diesbezügliche Zusage bewirkte nicht die Erteilung der Druck-erlaubnis. Um die Sache zu beschleunigen, reiste Zaremba im Frühjahr 1830 –

---

und in andere Sprachen übersetzt. Vgl. Dietter Lyko, *Gründung, Wachstum und Leben der evangelischen christlichen Kirchen in Iran*, Leiden-Köln 1964, 55.

²⁴ Katterfeld, Zaremba, 103–106.

²⁵ Hierzu Lëö, Karabach, 93f; R. Ischkhanyan, *Hay Girk'ə 1512–1920* (Das Armenische Buch 1512–1920), Jerewan 1981, 112; Gazer, *Studien*, 29–32; Katterfeld, a.a.O., 107–109; Pagel, *Licht*, 20f.

wieder in Begleitung des treuen Faruch – nach Etschmiadzin, dem Sitz des Katholikos, wo auch der Synod, die oberste geistliche Behörde der armenischen Kirche, tagte.²⁶ Bei der Gelegenheit wollte er die Möglichkeiten der Missionsarbeit in den Ländern im Gebiet des Ararats erkunden, die zwar türkisches Staatsgebiet waren, zu dieser Zeit aber noch von russischen Truppen besetzt waren, solange, bis die Türkei die Bedingungen des Friedensvertrages von Adrianopel erfüllt hatte.

Schon auf den ersten Blick war die schwierige Lage der armenischen Bevölkerung zu erkennen, die die Russen als Befreier willkommen geheißen hatte und nun deren baldigen Abzug fürchtete. Beim Verteilen von Schriften erhielt Zarembo eine für Türken typische Antwort: „Wir Türken brauchen diese Bücher nicht, denn sie haben keine Gültigkeit mehr. Und was gut an ihnen ist, steht in unserem Koran.“²⁷ Trotzdem blieben sie ganze 13 Tage in Erzurum, um das Wort Gottes unter die Leute zu bringen, was bei dem dort angetroffenen muslimischen Fanatismus ohne die Präsenz des russischen Militärs nicht möglich, ja sogar lebensgefährlich gewesen wäre.

Im Juni 1830 erreichten die Reisenden Etschmiadzin und fanden dank eines Empfehlungsschreibens des russischen Kommandanten freundliche Aufnahme. Gleich am nächsten Tag wurde Zarembo von Katholikos Jeprem I. Dzorageghtsi (1809–1835) empfangen,²⁸ einem liebenswürdigen 79-jährigen Greis, der einen um vieles geistlicheren Eindruck hinterließ als seine Umgebung. Doch wegen dessen körperlicher Hinfälligkeit entschloss sich Zarembo, sein Anliegen auf einer Sitzung des Synods vorzubringen. Die Sache erwies sich jedoch als schwieriger als erwartet, da man ihm nicht traute und Nebenabsichten unterschob, obwohl er versicherte, dass er nur die Absicht hatte, die Armenier „für die Predigt des Evangeliums an die Mohammedaner zu gewinnen, damit sie in dieser Hauptangelegenheit der ganzen Christenheit“²⁹ helfen möchten; dazu sei aber Bibelkenntnis und Kenntnis der Buchersprache nötig.

Als Zarembo endlich an einer Sitzung des Synods teilnehmen durfte, unterrichtete er diesen, dass die Heilige Schrift bereits in 144 Sprachen verbreitet worden

²⁶ Hierzu auch: Reise des Missionars Zarembo in die russisch-türkischen Provinzen am Euphrat, vom April bis Juli [sic!] 1830, in: *Magazin*, Basel 1831, 430–480. Der Basler Missionar und sein Begleiter Mirsa Faruch traten die Reise nach Etschmiadzin am 1. April an und beendeten sie am 11. Juli 1830. Insgesamt dauerte diese Reise 127 Tage, von denen sie 58 in verschiedenen Dörfern und Städten in Westarmenien verbrachten. Vgl. die ausführliche Beschreibung im authentischen Bericht des Basler Missionars Felician v. Zarembo, a.a.O., 430–480; vgl. auch Gazer, *Studien*, 31–33; Lëo, *Karabach*, 94–95; Ischkhanyan, *Buch*; Katterfeld, *Zarembo*, 109; Pagel, *Licht*, 21.

²⁷ Vgl. *Reise des Missionars Zarembo*, a.a.O., 434.

²⁸ Gazer, *Studien*, 32; Lëo, *Karabach*, 94f; Katterfeld, a.a.O., 112–115; Pagel, a.a.O., 22.

²⁹ *Reise des Missionars Zarembo*, a.a.O., 463.

sei, darunter auch im Westarmenischen;³⁰ warum sollte sie nicht auch ins Ostarmenische übersetzt werden? Auch sollte sich die Übertragung streng an den alten Text des heiligen Mesrop Maschtots halten, und er selbst habe ja um einen Revisor, einen Vardapet aus Etschmiadzin, gebeten. Doch es war ein Kampf gegen Windmühlen! Als Antwort bekam er nur: „Wir wollen nicht, dass eine Übersetzung der Bibel in die Volkssprache dem Volk in die Hände gegeben wird.“³¹ „Wir wünschen es nicht.“³² Und: „Wir bleiben bei dem Gesagten.“³³

Unter der Hand wurde Zarembo dann doch das Versprechen gegeben, dass der Druck der Übersetzung des Matthäus-Evangeliums genehmigt werden solle. Auf seine Bitte nach etwas Schriftlichem wurde dem ihm beigegebenen Begleiter ein Brief mitgegeben, der jedoch beim Aushändigen genau das Gegenteil enthielt.³⁴ So schmäählich war er also von den geistlichen Führern des armenischen Volkes hintertreten worden!³⁵

In der Missionsstation in Schuschi war die Lage inzwischen auch ziemlich deprimierend geworden: Die armenische Schule und auch das neue kleine Lehrerseminar mussten zeitweilig geschlossen werden, aber nicht weil die Missionare zum großen Teil überarbeitet, manche sogar erkrankt waren, sondern aufgrund der Hetze der höheren armenischen Geistlichkeit gegen die segensreiche Arbeit der Brüder.³⁶ Die Agitation wurde so schlimm, dass sich die Missionare in Tiflis mit der Bitte um Schutz an die russische Regierung wenden mussten.³⁷ Zarembo war

³⁰ Zarembo wies darauf hin, dass von der British Foreign Bible Society bereits eine westarmenische Bibelübersetzung des Mechitharistenpaters Johannes Zohrab aus dem Altarmenischen angefertigt worden war; nachdem ihr Text vom armenischen Gelehrten J. St. Martin revidiert worden war, wurde sie 1825 unter der Leitung von Jean Daniel Kieffer in Paris gedruckt. Sie bot den altarmenischen Text und die neuarmenische Übersetzung in parallelen Kolumnen. Hierzu Peter Kawerau, *Amerika und orientalischen Kirchen (Arbeiten zur Kirchengeschichte 31)*, Berlin 1958, 375.

³¹ Vgl. *Magazin* 1831, 498. Trotz dieser harten Haltung des Synods zu Etschmiadzin liessen sich die Basler Missionare nicht entmutigen und druckten ihre Übersetzungen sowohl des Matthäus-Evangeliums als auch des ganzen Neuen Testaments in der Lazaryan-Akademie in Moskau unter der Ägide des Vardapet Michael Sallantian (Mik'ayel Vardapet Sallant'ian) im Jahr 1831 bzw. 1834.

³² *Magazin* 1831, a.a.O., 472.

³³ Ebd.

³⁴ In der armenischen Fachliteratur wird vermittelt, dass der Vardapet Hovhannēs Šahxa't'unianc', der als Sekretär des Synods die Verhandlungen mit Zarembo geführt hatte, damals ein einflussreicher Geistlicher in Etschmiadzin war. Er war auch derjenige, der Zarembo mit dem unauffindbaren Brief nach Jerewan betrogen hatte. Tatsächlich hatte er dem Zarembo und Faruch begleitenden Vardapet einen Brief mitgegeben, in dem er den Bischof in Jerewan ermahnte, kein Dokument zu unterschreiben, da die Protestanten nicht alle kirchlichen Sakramente anerkennen und u.a. auch die Fastengebote der Kirche verachteten. Vgl. Lëö, *Karabach*, 94.

³⁵ Vgl. hierzu *Reise des Missionars Zarembo*, 474f.

³⁶ Vgl. *Magazin* 1831, 498f.

³⁷ Katterfeld, *Zarembo*, 116.

deswegen zusammen mit zwei Diakonen³⁸ der armenischen Kirche, die im Seminar Fortbildung gesucht hatten und deswegen nach Etschmiadzin zitiert³⁹ wurden, wo ihnen wahrscheinlich so etwas wie eine Klosterinternierung drohte, nach Tiflis aufgebrochen. Auch diese beiden wollte er unter den Schutz der Regierung stellen. Doch tragischerweise erkrankte einer an der Cholera,⁴⁰ die im Kaukasus ausgebrochen war und ihn wie auch den Missionar Saltet, der als Oberpastor die sieben deutschen Kolonien betreut hatte, dahinraffte.⁴¹

Wieder in Schuschi angekommen, das dank seiner günstigen hohen Lage bis dahin von der Cholera verschont geblieben war, erkrankte auch Zarembo schwer, genas aber auf fast wundersame Weise und blieb auch fast der einzige Krankheitsfall in der Stadt. Er war aber geschwächt, und es fügte sich, dass er Anfang 1831 nach fast 10 Jahren unermüdlicher Arbeit wegen einer familiären Angelegenheit in seine Heimat gerufen wurde.⁴² Gerade diese Zeit war sehr schwer für die Mission. Einerseits hatten die Missionsschulen großen Zulauf, und viele Armenier – auch immer mehr Priester – scharten sich um die eifrigen Verkünder des Evangeliums, andererseits wuchs im selben Ausmaß der Hass der höheren Geistlichkeit. Deshalb mahnte die Missionsleitung in Basel, jeden Anschein von Proselytenmacherei zu vermeiden und nur für die *allgemeine* christliche Kirche zu werben. Trotzdem belegte Etschmiadzin die Eltern von Kindern, die die Missionsschulen besuchten, mit dem Bannfluch und zwang sogar den armenischen Lehrer, das Missionshaus zu verlassen.⁴³

In der Basler Festwoche 1834 standen Zarembas Berichte aus dem Kaukasus im Mittelpunkt. Er und Pfander waren anwesend, sodass sich die ganze Missionsgemeinde in Basel ein authentisches Bild ihrer Arbeit machen konnte, insbesondere von den Schwierigkeiten der „Mohammedanermision“.⁴⁴ Im April 1835 trat Zarembo erneut die Reise nach Schuschi an, wo die Arbeit unter den Armeniern und

---

³⁸ Es handelt sich hier um zwei Mitglieder des Sewanklosters, die Diakone Barsel und Movsēs. Beide waren Schüler von August Heinrich Dittrich. Wegen ihrer Nähe zu den Basler Missionaren gerieten sie in Konflikt mit ihren Vorgesetzten und wurden nach Etschmiadzin zitiert. Nach dem armenischen Historiker Lëo dürfte das einer der Gründe gewesen sein, warum Zarembo in Etschmiadzin keine Genehmigung für den Druck des Neuen Testaments erhielt. Die Namen der beiden Diakone werden im Bericht der Basler Missionare „Von der Missionsarbeit unter den Christen“ erwähnt. Siehe Magazin 1831, 497; vgl. auch Gazer, Studien, 29.

³⁹ Siehe Magazin, a.a.O., 498.

⁴⁰ Von dem anderen Diakon Movsēs hörten die Missionare nie wieder etwas, nachdem er in Etschmiadzin vorstellig geworden war. Vgl. ebd.

⁴¹ Gazer, ebd.; Katterfeld, Zarembo, 115–117.

⁴² Katterfeld, a.a.O., 118; Pagel, Licht, 24.

⁴³ Vgl. Magazin, ebd.; Katterfeld, a.a.O., 120.

⁴⁴ Katterfeld, Zarembo, 123.

Muslimen inzwischen erfreulich voranging. Trotz der Behinderungen durch die armenische Geistlichkeit konnten Schule und Seminar wiedereröffnet werden, denn es herrschte eine lebhaftere Nachfrage nach Gottes Wort unter den Armeniern. Die Feindschaft der Muslime gegen das Evangelium war zwar dieselbe geblieben, doch einzelne, insbesondere sogar einige Mullahs, zeigten ein aufkommendes Interesse. Von Schuschi aus konnte sogar auf persischem Boden in Täbris eine Schule gegründet werden, und die Missionare planten, von Karass aus bis zu den räuberischen Tscherkessen vorzustoßen.⁴⁵

Mittlerweile war im Kaukasus zum Generalgouverneur Gregor von Rosen eingesetzt worden, der trotz seines deutschen Namens als ausgesprochener Gegner der evangelischen Mission ein nur zu williges Ohr für die Klagen der armenischen Geistlichkeit hatte, die er unverzüglich nach Petersburg weitergab. Dort lautete die neue Losung: „Ein Zar, ein Glaube!“ Diese fanatisch slawische Ausrichtung bekamen alle anderen Bekenntnisse zu spüren. Übertritte wurden untersagt, und Missionstätigkeit war einzig und allein der russisch-orthodoxen Kirche vorbehalten, die ihre Mitgliederzahl auf Kosten aller anderen Bekenntnisse erhöhen durfte. Konsequenterweise waren die meisten fremden Missionen bereits aufgehoben worden, nur gegen die Basler Brüder hatte sich bisher kein Grund für ein Vorgehen gefunden. Da kamen die Anklagen des Generalgouverneurs von Rosen nur zu gelegen.

Am 23. August 1835 traf ein Ukas aus Petersburg in Schuschi ein, der fortan die gesamte Missionstätigkeit der Basler Brüder untersagte. Die drei Hauptvorwürfe waren: Die Predigt unter den Muslimen als eigentliches Ziel der Arbeit wäre zugunsten von Proselytenmacherei unter den Armeniern an zweite Stelle gerückt; ferner sei die Arbeit unter den Muslimen völlig erfolglos geblieben, da kein einziger von ihnen getauft worden war, während die Priester der russisch-orthodoxen Kirche in derselben Zeit im nördlichen Kaukasus 70.000 Osseten zum Christentum bekehrt hatten; drittens plane der Synod die Gründung einer eigenen Missionsgesellschaft für den Kaukasus, sodass keine Notwendigkeit zur weiteren Duldung andersgläubiger Missionare in diesen Ländern bestehe. Den Basler Brüdern wurde also verboten, junge Armenier in ihre Schule aufzunehmen. Stattdessen wurde ihnen anheimgestellt, „sich mit Ackerbau, Fabriken und Gewerbe zu beschäftigen“⁴⁶.

Obwohl die Missionare wussten, dass allein der dritte Punkt ausschlaggebend war, fühlten sie sich verpflichtet, nichts unversucht zu lassen, was der Weiterfüh-

---

⁴⁵ Katterfeld, Zaremba, 126.

⁴⁶ Schlatter, Geschichte, 114.

rung des Projekts dienlich wäre. In einer Eingabe⁴⁷ an die Regierung nahmen sie Stellung zu den Vorwürfen und legten ausführlich die Grundsätze dar, von denen man bei der Missionstätigkeit ausgegangen war. Es sei nicht Ziel gewesen, durch rasche Taufe von Muslimen bloß eine große Zahl an „Taufscheinchristen“ zu produzieren, sondern in erster Linie durch beispielhaftes Leben gemäß dem Evangelium und mit dem Arbeiten zum Wohle aller Menschen eine Umwandlung der Herzen von innen her zu erreichen. Die armenische Kirche wollte man durch die Verbreitung des Wortes Gottes beleben, um sie als Mitstreiterin bei dieser Arbeit an den Muslimen zu gewinnen. Dabei hätte man nie beabsichtigt, die Armenier ihrer Kirche abzuwerben. Es gäbe bereits sichere Anzeichen dafür, dass der eingeschlagene Weg langfristig zum Erfolg führen würde. Eine von der Regierung gesetzte zeitliche Frist für die Bekehrung der Muslime sei nicht vereinbart worden. Abschließend wurde die Genehmigung erbeten, die Druckerei weiterhin betreiben zu dürfen, um christliche Schriften zwar nicht vor Ort, so doch in Persien und in der Türkei unter den Muslimen zu verbreiten.

Es kam wie befürchtet: Alle Bitten wurden abgelehnt. Was in den vergangenen zwölf Jahren aufgebaut worden war, musste nun wieder abgebaut werden. In der Bevölkerung herrschte darüber ungeteilter Kummer. Die meisten Schuschier Missionare gingen als Seelsorger in die deutschen Kolonien, Pfander und ein weiterer Bruder begaben sich nach Indien, wo sich unter englischer Regierung neue Missionsmöglichkeiten ergeben hatten. Zarembo und der Leiter der Druckerei, Missionar Judt, verblieben in Schuschi, um die Auflösung der Station und die Übernahme des Missionsgrundstücks durch den russischen Staat zu regeln. Die Verhandlungen dauerten bis zum Jahr 1838. Von den vereinbarten 14.000 Rubeln, die die Missionsgesellschaft hatte erhalten sollen, verschwanden 3.000 Rubel ohne Angabe von Gründen – wahrscheinlich in den Taschen der Beamten.⁴⁸

In der Zwischenzeit war Generalgouverneur von Rosen von der Regierung seines Amtes enthoben und Zarembo von einflussreicher Seite die Möglichkeit eröffnet worden, unter Umständen einen Teil der Missionsarbeit wieder aufnehmen zu können. Er hatte dieses Angebot zwar gern angenommen, doch Basel hielt es nach reiflicher Überlegung doch für richtig, am Abbruch⁴⁹ der Arbeit festzuhalten, denn

⁴⁷ Diese Eingabe wurde von den drei noch in Schuschi weilenden Missionaren Pfander, Zarembo und Judt unterschrieben und trug das Datum 6./8. März 1836; vgl. *Magazin*, Basel 1836, 467–480.

⁴⁸ Schlatter, *Geschichte*, 118.

⁴⁹ „Missionsschulen ohne religiösen Charakter hatten keine Existenzberechtigung mehr.“ Vgl. Schlatter, *Geschichte*, 104; hierzu auch Uwe Feigel, *Das evangelische Deutschland und Armenien. Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen*, Göttingen 1989, 23f.

eine Fortsetzung der Tätigkeit hatte dem Bauen auf einem Vulkan geglichen. Jeden Augenblick hatte die schützende Hand in Petersburg in Ungnade fallen können, und das hätte dann doch wieder das Ende des Missionswerkes bedeutet. Ohne garantierte Freiheit wäre keine erfolgsversprechende Missionsarbeit möglich gewesen.

Im April 1838 verließ Zaremba als Letzter die aufgelassene Wirkungsstätte der Basler Missionare in Schuschi. Ein konkretes Erbe der Kaukasusmission war die Entstehung einer armenischen evangelischen Gemeinde, die sich später in Schamachi um den Diakon Sarkis gesammelt hat.

2 Der kulturelle Beitrag der Basler Missionare zu einer armenischen Renaissance in Karabach in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Die jahrhundertelange Herrschaft der Perser im Gebiet um Karabach hat dort zu einem kulturellen Niedergang geführt. Für die armenische Bevölkerung des Landes war es unmöglich, aus eigenen Kräften die sie umgebende Dunkelheit des Analphabetismus zu überwinden. Nur besonders wohlhabende Familien konnten es sich leisten, gelehrte Vardapets mit der Ausbildung ihrer Kinder zu beauftragen. Der großen Mehrheit blieb sogar eine Grundausbildung verwehrt. In dieser trostlosen Situation kam die unerwartete Hilfe von sehr weit, nämlich aus der Stadt Basel in der Schweiz. 1823 hatten sich die beiden Missionare Zaremba und Dittrich bereits in Schuschi niedergelassen. In den Vorschriften aus Basel wurde ihnen vorgegeben, unter den Heiden und Mohammedanern das Wort Gottes zu verkünden mittels religiöser Literatur aus eigener Druckerei und angeschlossenem Schulbetrieb. Dieser wurde nach Fertigstellung des Schulgebäudes im Jahr 1827 aufgenommen. Ein Jahr später gab es schon 130 Schüler im Alter von 10 bis 18 Jahren. Interessanterweise wurden die Einrichtungen der Missionare von der einheimischen Bevölkerung „Lëmsi [= nemetsi] tner“ (Hauser der Deutschen) und „Lëmsin škola“ [= schola] (Schule der Deutschen) genannt.⁵⁰ Die Schule stand zwar für alle offen, bevorzugt wurden allerdings die Kinder aus ärmeren Verhältnissen.

Unterrichtsgegenstände waren: Armenisch Lesen und Schreiben, Grammatik, das Neue Testament und Teile des Alten – wobei die Schüler zur Übung aus dem alten *Grabar* in die Volkssprache übersetzen mussten –, Geschichte, Geographie und Mathematik. Für die armenischen Fächer hatten die Missionare den gebilde-

---

⁵⁰ Lëō, Karabach, 87.

ten Vardapet Poghos Gharadaghtsi Nersisian angestellt, der dort auch eine Unterkunft hatte. Unter den Schülern waren zwei armenische Diakone, von denen der eine Griechisch und Latein-, der andere Englischunterricht von den Missionaren erhielt. Die beiden halfen ihrerseits ihren Lehrern bei der Übertragung des Neuen Testaments vom Altarmenischen in die Volkssprache. Um die Bibel in der Originalfassung lesen zu können, nahmen sie auch Unterricht in Hebräisch.

Die besondere Bedeutung der Schularbeit der Basler Missionare zeigte sich darin, dass die Absolventen selbst in verschiedenen Städten und Dörfern der Umgebung wiederum kleinere Schulen gründeten, in denen jeweils 20 bis 30 Schüler Aufnahme fanden.⁵¹ Der offenkundigen Leistung der „Lëmsin škola“, der deutschen Schule, verdankt Karabach den Beginn einer großen Volksbildungstätigkeit. Allein die Existenz dieser Schule bewirkte, dass sogar die russische Regierung die Wichtigkeit der Volksbildung im Kaukasus erkannte und besonderes Augenmerk darauf lenkte. Der Gouverneur von Tiflis, General Sibiakin, schrieb am 10. November 1827 an den Kultusminister in St. Petersburg: In Georgien gebe es nur eine einzige Schule, und zwar in Tiflis, die allerdings nur für Kinder der gehobenen Schicht zugänglich sei. Die Kinder der ärmeren Bevölkerung hatten hingegen keinerlei Zugang zur Bildung. Er fühle sich verpflichtet, sich mit allen Mitteln dafür einzusetzen, dass die Volksbildung für alle zugänglich gemacht werde. Er habe sich in Schuschi persönlich vom großen Nutzen der Volksbildung überzeugen können und sei erstaunt gewesen, dass in der Schule der Basler Missionare sogar muslimische Kinder Deutschunterricht erhielten. Ab 1831 wurden in verschiedenen Städten des russischen Transkaukasiens Bezirksschulen gegründet, darunter auch in Schuschi.

Eine der wichtigsten Leistungen der Basler Missionare war die Errichtung der Druckerei in Schuschi, die 1827 in Betrieb genommen wurde. Von ihnen wurden sowohl in der Lazaryan-Akademie⁵² in Moskau als auch in Schuschi mehrere Bücher mit religiösem Inhalt publiziert. Insgesamt druckten sie 11.679 verschiedene armenische, 728 persische, 147 türkische und 100 hebräische Druckwerke, zumeist mit religiösem Inhalt.⁵³ Auf allen armenischen Publikationen wurden ausnahmslos

⁵¹ Die Basler Missionare berichten von insgesamt fünf Schulen. Vgl. Magazin, Basel 1836, 500.

⁵² Hierzu auch Öрманian, Azgapatum, 4685–4686; Gazer, Studien, 100–102.

⁵³ Zwischen 1828 und 1835 wurden in Moskau und in Schuschi mehrere Bücher für den Unterrichtsgebrauch bzw. missionarischen Zwecken dienende Traktate gedruckt. Einige dieser in Schuschi und Moskau gedruckten Bücher wurden noch lange nach der Auflösung der Basler Mission in Schuschi von der Missionsdruckerei in Kalkutta neu aufgelegt. Hier ist die Liste der Hauptwerke angeführt:

1. Eine Sammlung von Stellen aus dem Koran, zur Widerlegung des Islams, 1828, 14 Seiten, in arabischer Sprache. (Leider konnten wir weder den Druckort noch die Auflage dieser Ausgabe

- ermitteln. Es kann jedoch davon ausgegangen werden, dass diese Publikation in Moskau hergestellt wurde.)
2. Leran K'arozə (Die Begpredigt), Šuši, 1828, 15 Seiten, Aufl. 50 Exemplare, übers. in Volkssprache.
  3. Aŕajin Kanon Sałmosi, Šuši, 1828 (Erster Kanon des Psalms), Schuschi, 1828, 44 Seiten, 1. Aufl. v. 300 Exemplaren, in altarm. Grabar.
  4. Patmut'iun surb groc' arareal hamařot harc'mambk' ew patasxaneok' yałags deřahasak mankanč, t'argmancal i řus lezwē i prn. Yarut'iunē Davt'ian ĵulaec'woy, Šuši, 1828 (Geschichte der Heiligen Schrift in kurzen Fragen und Antworten für die Jugend. Aus dem Russischen übersetzt von Herrn Yarut'iun Davt'ian aus ĵulfa), Schuschi, 1828, 44 Seiten, 2. Aufl. v. 500 Exemplaren, übers. in altarm. Grabar (Es scheint, dass die 1. Auflage dieses Buches 1875 in St. Petersburg veröffentlicht wurde, 68 Seiten).
  5. Hamařot tarrakan k'erakanutiun grawor lezwi, Šuši, 1828 (Kurze Elementargrammatik der Schriftsprache), Schuschi, 1828, Aufl. v. 700 Exemplaren, Seitenzahl unbekannt.
  6. Hamařotut'iun haykakan k'erakanut'ean, Ařxatasirut'emb Teařn Pōłosi gerimast vardapeti Nersisean Łaratał'woy i miabanwut'enē srboy Stat'ei, Šuši, 1829 (Kurzfassung der armenischen Grammatik, durch die Fleissarbeit des gelehrten Vardapet Poghos Nersisian von Łaratał, von der Kongregation der Hl. Tetew), Schuschi, 1829, 130 Seiten, Aufl. v. 400 Exemplaren, in altarm. Grabar.
  7. Hawak'umn astwacayin vkayut'eanc' yałakgs amenayn usmanc' k'ristoneakan hawatoc'. Žołoveal i Surb groc', ew yōrineal əst kargin hrahangi k'ristoneakan vardapetut'ean, or tpec'av i Tip'lis yami 1825, Šuši, 1829 (Sammlung der göttlichen Zeugnisse für alle Studien zum christlichen Glauben. Aus den heiligen Schriften gesammelt und nach der christlichen Lehre abgefasst, gedruckt in Tflis im Jahre 1825), Schuschi, 1829, 184 Seiten, parallele Kolumnen in Grabar und Volkssprache, 2. Aufl. v. 2000 Exemplaren (Die erste Ausgabe dieses Buches, die 1825 in Tiflis erschien, wurde in Grabar veröffentlicht, und eine parallele Übersetzung in die armenische Volkssprache wurde wahrscheinlich von den Balsar Missionären vorgenommen).
  8. Ėnt'erc'wack' i surb groc' Hin Ktakarani, hawak'eal i pets varžaranac', Šuši, 1829 (Lesungen aus den Hl. Schriften des Alten Testaments für den Schulbedarf), Schuschi, 1829, 218 Seiten, Aufl. v. 700 Exemplaren, in altarm. Grabar).
  9. Hamařot bař girk' i grabarē yařxarhabařn. I pets hambakac', Ařxatasirut'emb Teařn Yovsēp'ay Arc'axec'woy gerimast vardapeti i miabanut'enē Vanic' Srubyn Yakobay, Šuši, 1830 (Kurzfassstes Wörterbuch von Grabar in Volkssprache, für die Bedürfnisse der Schüler, durch die Fleissarbeit des gelehrten Vardapet Hovsep von Artsakh aus der Kongregation des St. Jakob Klosters), Schuschi, 1830, 398 Seiten, 1. Aufl. v. 2000 Exemplaren).
  10. Ereč' Xōsac'ut'iunk' min K'ahanayi, min ařxarhakan mardoy hetn. P'rkut'ean čanaparhi hamar (Drei Gespräche eines Priesters mit einem Laien über den Weg zum Heil), Moskov, 1830, 54 Seiten, 1. Aufl. v. 4000 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
  11. Awetarani zōrut'iun kam min arab cařayi patmut'iun, or K'ristosi hawatovn eraneli ēlav, Moskov, 1830 (Über die Kraft des Evangeliums oder Die Geschichte eines arabischen Dieners, der durch den Glauben an Christus selig wurde, Moskau, 1830, 47 Seiten, 1. Aufl. v. 5000 Exemplaren, übers. in Volkssprache).
  12. Surb Awetaran əst Matt'ēosi. Ėst Harazat Naxni T'argmanut'ean. Handerj hawatarim bac'ayaytut'eamb i hasarakac' lezwi, Moskov, 1831 (Hl. Evangelium nach Matthäus. Getreu der alten Bibelübersetzung. Aber mit zuverlässiger Erklärung in der Umgangssprache), Moskau, 1831, 158 Seiten, 1. Aufl. v. 1200 Exemplaren, parallele Kolumnen in Grabar und Volkssprache).
  13. Hamařot k'nnutiun k'ristoneakan havatoc' ew mahmetakan krōni. Yařxarhabar lezu řaradreal yumemnē hogesirē i pēts parzamtac', Moskov, 1831 (Kurze Prüfung des christlichen Glaubens und der mohammedanischen Religion), Moskau, 1831, 271 Seiten, 1. Aufl. v. 2000 Exemplaren, übers. in Volkssprache).
  14. Tettrak Aybubenaran, (ABC-Heftchen), Šuši, 1832, 32 Seiten, 1. Aufl. v. 1200 Exemplaren.
  15. Aŕajin Kanon Sałmosi, Šuši, 1832 (Erster Kanon des Psalms), Schuschi, 1832, 38 Seiten, 2. Aufl. v. 1500 Exemplaren, in altarm. Grabar).
  16. Žamanaki verjn, Šuši, 1832 (Das Ende der Zeit), Schuschi, 1832, 46 Seiten, 1. Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in Volkssprache).

17. Šat harkavor harc'munk'ner amēn mardoy hamar, Šuši, 1832 (Sehr wichtige Fragen für jedermann), Schuschi, 1832, 42 Seiten, 1. Aufl. v. 2000 Exemplaren, übers. in Volkssprache).
18. Karčařōt alōt'k'ner šabat' i amēn mēk ōrin hamar, Šuši, 1832 (Kurze Gebete für jeden Tag der Woche), Schuschi, 1832, 1. Aufl. v. 1500 Exemplaren, in Volkssprache).
19. Patmut'iun surb groc' arareal hamařōt harc'mambk' ew patasxaneōk' yaľags deřahasak mankanc', t'argmanceal i řus lezwē i prn. Yarut'iunē Davt'ian řulaec'woy, Šuši, 1832 (Geschichte der Heiligen Schrift in kurzen Fragen und Antworten für die Jugend, aus dem Russischen übersetzt von Herrn Yarut'iun Davt'ian aus Julfa), Schuschi, 1832, 40 Seiten, 3. Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in altarm. Grabar.
20. Tetrak Aybubenanar, (ABC-Heftchen), Šuši, 1833, 32 Seiten, 2. Aufl. v. 1000 Exemplaren.
21. Melk'i mecanaluyn ew zōranaluyn hamar, Šuši, 1833 (Zum Vergrößern und Erschweren der Sünde), Schuschi, 1833, 26 Seiten, 1. Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
22. Tasn ew vec' karčařōt k'arozner, Šuši, 1832 (Sechzehn kurze Predigten), Schuschi, 1832, 68 Seiten, 1. Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
23. Awetarani čšmartut'ean ew zōrut'ean hamar, Šuši, 1833 (Für die Wahrheit und Kraft des Evangeliums), Schuschi, 1833, 32 Seiten, Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
24. Melk'n Xaľ Aneloy Ban Č'ē, Šuši, 1833 (Die Sünde ist kein Spiel), Schuschi, 1833, 14 Seiten, Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
25. Yordormunk' Sut Asōľ Mardkanc' Hamar, Šuši, 1833 (Mahnung an die Lügner), Schuschi, 1833, 26 Seiten, Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
26. K'aroz Avag Urbat' Ōrin Hamar. Mer P'rkič' Yisusi K'ristosi Č'arč'aranac' Ew Mahwan Vera, Šuši, 1833 (Predigt für den Karfreitag, über Leiden und Tod unseres Herrn Jesus Christus), Schuschi, 1833, 34 Seiten, Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
27. Vardapetut'iun K'ristosi Xač'in Hamar, Šuši, 1833 (Die Lehre vom Kreuz Christi), Schuschi, 1833, 57 Seiten, 1. Aufl. v. 1500 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
28. Sirt Mardoy or ē Tačar Astucoy kam Gorcaran Satanayi, Šuši, 1833 (Das Herz des Menschen, das ein Tempel Gottes oder eine Werkstätte Satans ist), Schuschi, 1833, 44 Seiten, Aufl. v. 1000 Exemplaren, übers. in Volkssprache.
29. Čanaparhač'uyč' Ar Barepašř Keans, or himneal ē i kanons K'ristonēut'ean, Šuši, 1833 (Wegweiser zum göttlichen Leben), Schuschi, 1833, 152 Seiten, Aufl. v. 2000 Exemplaren, übers. in Grabar.
30. Srbuyn Kiurli Erusaľemac'woy hayrapeti Čař vasn Tasn Hramanean Hawatoy, Šuši, 1833 (Re-de des hl. Kyriell von Jerusalem über die zehn Gebote des Glaubens), Schuschi, Wiederaufl., 1833, 46 Seiten, Wiederaufl. v. 750 Exemplaren, in altarm. Grabar.
31. K'erakanut'iun haykazean lezvi, Hōrineal' i Mik'ayēľ vardapetē Č'amč'eanc'. Ew ayřm norōk' hamařōteal ašxatasirut'eamb norin ař i diurut'iun usanokac'. Tpagreal i Venetik yami Teařn 1801, Šuši, 1833 (Grammatik der armenischen Sprache, verfasst vom Vardapet Mik'ayēľ Č'amč'eanc'. Und nun eine weitere Zusammenfassung seines Fleisses zur Erleichterung der Studenten. Veröffentlicht in Venedig a.D. 1801), Schuschi, 1833, 328 Seiten, 2. Aufl., in altarm. Grabar, (Gesamtzahl der Aufl. unbekannt).
32. Nor Křakaran Teařn Meroy Yisusi K'ristosi. Ėst Harazat Naxni T'argmanut'ean. Handerj hawatarim bac'ayaytut'eamb i hasarakac' lezvi, Moskov, 1834 (Neues Testament unseres Herrn Jesus Christus. Getreu der alten Bibelübersetzung. Aber mit zuverlässiger Erklärung in der Umgangssprache), Moskau, 1834, Seiten 1278, 1. Aufl. v. 1500 Exemplaren, parallele Kolumnen in Grabar und Volkssprache.
33. Tetrak Aybubenanar, (ABC-Heftchen), Šuši, 1835, 32 Seiten, 3. Aufl. v. 1200 Exemplaren.
34. Ařařin Kanon Salmosi, Šuši, 1835 (Erster Kanon des Psalms), Schuschi, 1835, 3. Aufl. v. 1200 Exemplaren, in altarm. Grabar.
35. Patmut'iun surb groc' arareal hamařōt harc'mambk' ew patasxaneōk' yaľags deřahasak mankanc', t'argmanceal i řus lezwē i prn. Yarut'iunē Davt'ian řulaec'woy, Šuši, 1832 (Geschichte der Heiligen Schrift in kurzen Fragen und Antworten für die Jugend, aus dem Russischen übersetzt von Herrn Yarut'iun Davt'ian aus Julfa), Schuschi, 1835, 44 Seiten, 4. Aufl. v. 1200 Exemplaren, übers. in altarm. Grabar.
36. Karl Gottlieb Pfander, Mizan Ul Haqq (Waage der Wahrheit), Šuši, 1835, 276 Seiten, 1. Aufl. v. 1000 Exemplaren, in persischer Sprache.

der amtsführende Katholikos und der die Erlaubnis erteilende Diözesanbischof zusammen mit dem Erscheinungsjahr vermerkt. Die Qualität der Druckereierzeugnisse aus Schuschi war so herausragend, dass die Druckerei in Etschmiadzin dagegen nur vor Neid erblassen konnte.⁵⁴

Die Unterrichts- und Publikationstätigkeit der Basler Brüder erstreckte sich über acht Jahre und wurde mit großem Eifer betrieben. Anfangs fanden sie große Zustimmung von der armenischen Geistlichkeit, von Katholikos Jeprem und dem Erzbischof Nerses Ascharaketsi. Diese günstige Situation änderte sich leider unter dem Katholikos Hovhannes VIII. Karbetsi – einem der am wenigsten geschätzten Katholikoi der armenischen Kirche – drastisch. Die Basler Brüder wurden, wie oben erwähnt, des Proselytismus bezichtigt und mit einer zunehmenden Intoleranz konfrontiert. Der konservative armenische Klerus war den Missionaren in keiner Weise ebenbürtig und hätte sie ohne die Intervention des russischen Staates niemals aus Schuschi vertreiben können⁵⁵. Alles Bemühen der Basler Missionare Zarembo und Dittrich um eine Fortsetzung ihrer Tätigkeit war vergeblich.

-
37. Felician von Zarembo, Aufruf an die Mohamedaner, Šuši, 1835, 1. Aufl., v. 500 Exemplaren, in tatarisch-türkisch und persische Sprachen.
38. Nor Ktakaran Teaʿn Meroy Yisusi Kʿristosi. Araʿajin angam tpeal aʿancʿ kʿnarneri vkayutʿiunnerov, i tpragatan haykakan čemaranı Tearcʿ Lazareancʿ, 1834, i Moskov, Nuynn verstin tpeal hamematutʿeamb ətir örinacʿ handerj lusancʿi vkayutʿiunnerovn, Kalkatʿa, 1839 (Neues Testament unseres Herrn Jesus Christus. Erste Auflage, gedruckt ohne Randbemerkungen in der Druckerei Lazariants in Moskau im Jahr 1834. Dasselbe wurde im Vergleich zu den guten Vorlagen mit Randbemerkungen erneut gedruckt), Kalkutta, 1839, 2. Aufl., 462 Seiten.
39. Tasn ew vecʿ karčaʿöt kʿarozner, Kalkatʿa, 1839 (Sechzehn kurze Predigten), Kalkutta, 2. Aufl., 1839, 56 Seiten, übers. in Volkssprache.
40. Žamanaki verjñ, Moskov, 1840 (Das Ende der Zeit), Moskau, 1840, 33, Seiten, 2. Aufl., übers. in Volkssprache).
41. Šat harkavor harcʿmunkʿer amēn mardoy hamar, Moskov, 1840 (Sehr wichtige Fragen für jedermann), Moskau, 1840, 34 Seiten, 2. Aufl., übers. in Volkssprache.
42. Ere kʿ Xōsacʿutʿiunkʿ min Kʿahanayi, min ašxarhakan mardoy hetn. Pʿrkuʿean čanaparhi hamar (Drei Gespräche eines Priesters mit einem Laien über den Weg zum Heil), Moskau, 1840, 54 Seiten, übers. in Volkssprache, (Gesamtzahl der Aufl. unbekannt).
43. Melkʿi mecaluyn ew zōranaluyn hamar, Moskov, 1840 (Zum Vergrössern und Erschweren der Sünde), Moskau, 1840, 24 Seiten, 2. Aufl., übers. in Volkssprache, (Gesamtzahl der Aufl. unbekannt).
44. Awetarani zōrutʿiun kam min arab caʿayi patmutʿiun, or Kʿristosi hawatovn eraneli ēlav, Moskov, 1840 (Über die Kraft des Evangeliums oder Die Geschichte eines arabischen Dieners, der durch den Glauben an Christus selig wurde), Moskau, 1840, 45 Seiten, 2. Aufl., übers. in Volkssprache, (Gesamtzahl der Aufl. unbekannt).
45. Karčaʿöt aʿötʿkʿner šabatʿi amēn mēk örin hamar, Moskov, 1840 (Kurze Gebete für jeden Tag der Woche), Moskau, 1840, 2. Aufl., übers. in Volkssprache.
46. Tasn ew vecʿ karčaʿöt kʿarozner, Moskov, 1840 (Sechzehn kurze Predigten), Moskau, 3. Aufl., 1840, 60 Seiten, übers. in Volkssprache.
47. Melkʿi mecaluyn ew zōranaluyn hamar (Zum Vergrössern und Erschweren der Sünde), Kalkutta, 1841, 28 Seiten, 3. Aufl., übers. in Volkssprache, (Gesamtzahl der Aufl. unbekannt).

⁵⁴ Vgl. Lēō, Karabach, 93.

⁵⁵ Hierzu Lēō, Karabach, 95.

Obwohl die Missionsstation in Schuschi aufgegeben werden musste und die dort tätig gewesenenen Brüder das eigentliche Ziel der Basler Mission nicht erreicht hatten, trug ihre aufopfernde Arbeit vielfältige Frucht. Nach Inkrafttreten der „Położenje“ wurde die Jurisdiktion der armenischen Kirche im Jahr 1837 in sechs Diözesen aufgeteilt. Eine davon war Karabach mit dem Sitz eines Diözesanbischofs in Schuschi. Als erster Bischof erkannte Metropolit Baghtasar Hasan-Dschalalian, eine hervorragende Persönlichkeit in der Kirchengeschichte Armeniens, sofort die Wichtigkeit der Druckerei für die Mission der Kirche und die Volksbildung. Zu dieser Zeit hatte der Synod zu Etschmiadzin von Vardapet Hovhannes Schachatunians erfahren, dass die ehemalige Druckerei der Basler Mission zum Verkauf stehe, und wendete sich mit einem Schreiben an den Metropolitan, ob aufgrund ihres Zustandes eine Übernahme durch Etschmiadzin eine Verbesserung der eigenen Druckereitätigkeit bringen würde. Dieser antwortete, dass er selbst die Druckereianlage bereits zum Preis von 1.219 „Maneten“ (damalige Währung) gekauft habe. 480 Maneten stammten dabei von der einheimischen Bevölkerung und 719 Maneten seien durch einen langfristig rückzahlbaren Kredit von ihm selbst aufgebracht worden. Das erste Buch, das 1837 in der Druckerei hergestellt wurde, war *Der Gefangene von Chillon*,⁵⁶ eine armenische Übersetzung von dem Karabacher Movses Zhorapian, der damals in der russischen Armee diente. In der Folgezeit wurden unter der Aufsicht des Metropoliten Baghtasar Hasan-Dschalalian bis zu seinem Tod im Jahr 1854 hauptsächlich Bücher mit religiösem Inhalt gedruckt. Nachdem 1844 die staatliche Zensur strenger geworden war, erkundigte sich der Bezirksdirektor von Schuschi nach der Tätigkeit der Druckerei, worauf der Metropolitan 1847 erklärte, dass sie unter seiner persönlichen Aufsicht stehe und im Auftrag des Synods zu Etschmiadzin Bücher religiösen Inhalts herstelle. Das von der Basler Mission begonnene Werk hat somit die Zeiten überdauert und bis zur Sowjetisierung Armeniens im Jahr 1920 eine Vielzahl qualitativvoller Literatur im Dienste der Volksbildung der Armenier publiziert.

Die bedeutendste Leistung der Basler Missionare war aber, dass sie als Pioniere die Initiative ergriffen hatten, die vorhandene Literatur in die Volkssprache des Landes zu übertragen, die dadurch selbst zur Literatursprache erhoben wurde. Somit war der Anreiz für die armenischen Schriftsteller⁵⁷ gegeben, von nun an ihre

⁵⁶ Das berühmte Gedicht von Lord Byron wurde vom armenischen Historiker Lëo fälschlicherweise Schiller zugeschrieben, vgl. a.a.O., 124.

⁵⁷ Üblicherweise wird die Erhebung der ostarmenischen Volkssprache zur Literatursprache dem Schriftsteller Khatchatur Abovian [Xac'atur Abovian] zugeschrieben. Er veröffentlichte 1841 seinen Roman „Wunden Armeniens“ erstmals im kanakerschen Dialekt, welcher zum Ausgangspunkt der ostarmenischen Literatursprache wurde. Diese These wurde in Armenien besonders unter den Litera-

eigenen Werke in dieser dem Volk zugänglichen Sprache zu verfassen. Die bisher bestehende Hürde, das altarmenische *Grabar*, das bisher hauptsächlich dem Klerus vorbehalten war, wurde damit endgültig überwunden, und ein neues Zeitalter der armenischen Literatur war in Ostarmenien angebrochen.

Die Basler Missionare im Dienst der Kaukasus-Mission ⁵⁸			
Name	Geburts- und Todesdaten	Herkunft	Dienst in der Kaukasus-Mission
Benz, Heinrich	1799–1823	Thurgau	1822–1823
Curfess, Johann Gottlieb	1797–1822	Württemberg	1822
Dittrich, August Heinrich	1797–1855	Sachsen	1821–1830
Haas, Christoph Friedrich	1801–1882	Württemberg	1825–1837
Hegele, Gottlieb	1804–1864	Württemberg	1831–1838
Hohenacker, Rudolph Friedrich	1798–1874	Zürich	1822–1838
Hörnle, Christian Gottlieb	1804–1881	Württemberg	1832–1837
Judt, Johann Christian Friedrich	1806–1885	Württemberg	1829–1838
Köhnlein, Johannes Phil.	1807–1837	Frankfurt	1835–1836
König, Karl Ludwig	1790–1862	Aargau	1825–1838
Kreis, Friedrich August	1810–1856	Preußen	1833–1838
Lang, Jakob Johann	1797–1869	Schaffhausen	1821–1839

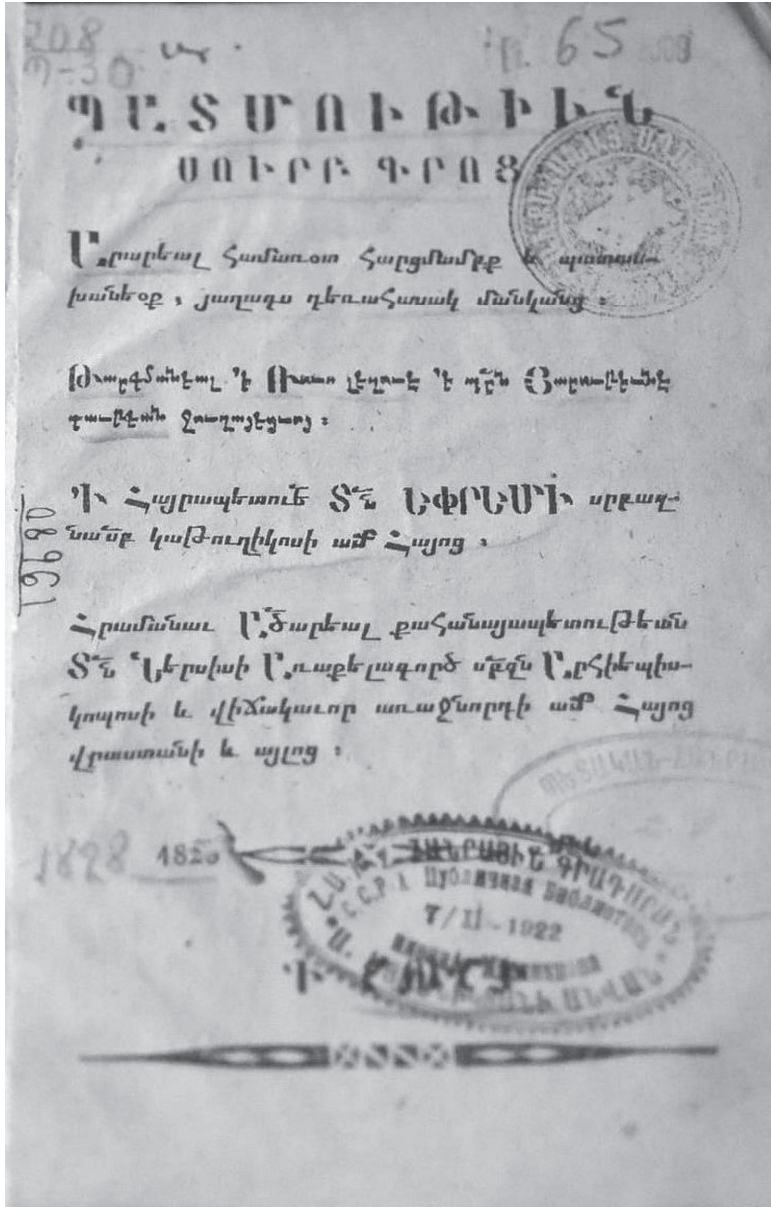
turwissenschaftlern der sowjetischen Ära propagiert. Jedoch hatten die Basler Missionare in Schuschi durch ihre zahlreichen Übersetzungen und Traktate in der Volkssprache bereits einige Jahre zuvor den Grundstein dazu gelegt. Vermutlich gelangte Khatchatur Abovian durch Kontakte mit den Missionaren bzw. ihrem literarischen Wirken zur Überzeugung, dass das veraltete Grabar der zeitgenössischen Literatur nicht mehr adäquat sei und die Zukunft der Volkssprache gehöre.

⁵⁸ Selbstverständlich waren nicht alle hier aufgeführten Basler Missionare in Schuschi tätig, sondern in verschiedenen Gebieten und Orten in Transkaukasien und Persien. Vgl. Andreas Waldburger, Missionare und Moslems. Die Basler Mission in Persien 1833–1837, Basel 1984, 197.

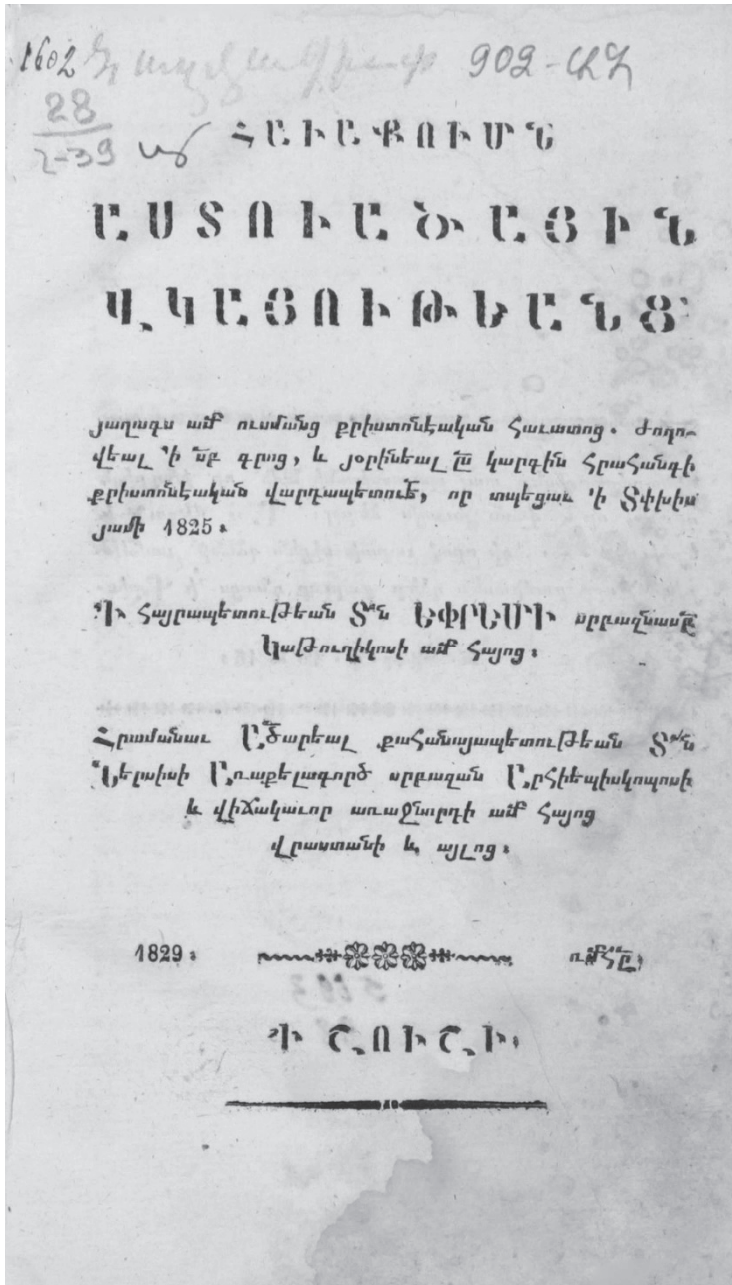

Pfander, Karl Gottlieb	1803–1865	Württemberg	1825–1838
Schneider, Friedrich Eduard	1805–1879	Sachsen	1833–1837
Sprömborg, Friedrich	1807–1885	Preußen	1831–1837
Wöhr, Gottlieb	1797–1830	Württemberg	1825–1830
Wolters, Johann Theodor	1805–1882	Westfalen	1832–1837
Würthner, Jakob	1805–1884	Württemberg	1833–1837
von Zaremba, Felician Martin	1794–1874	Polen	1821–1838

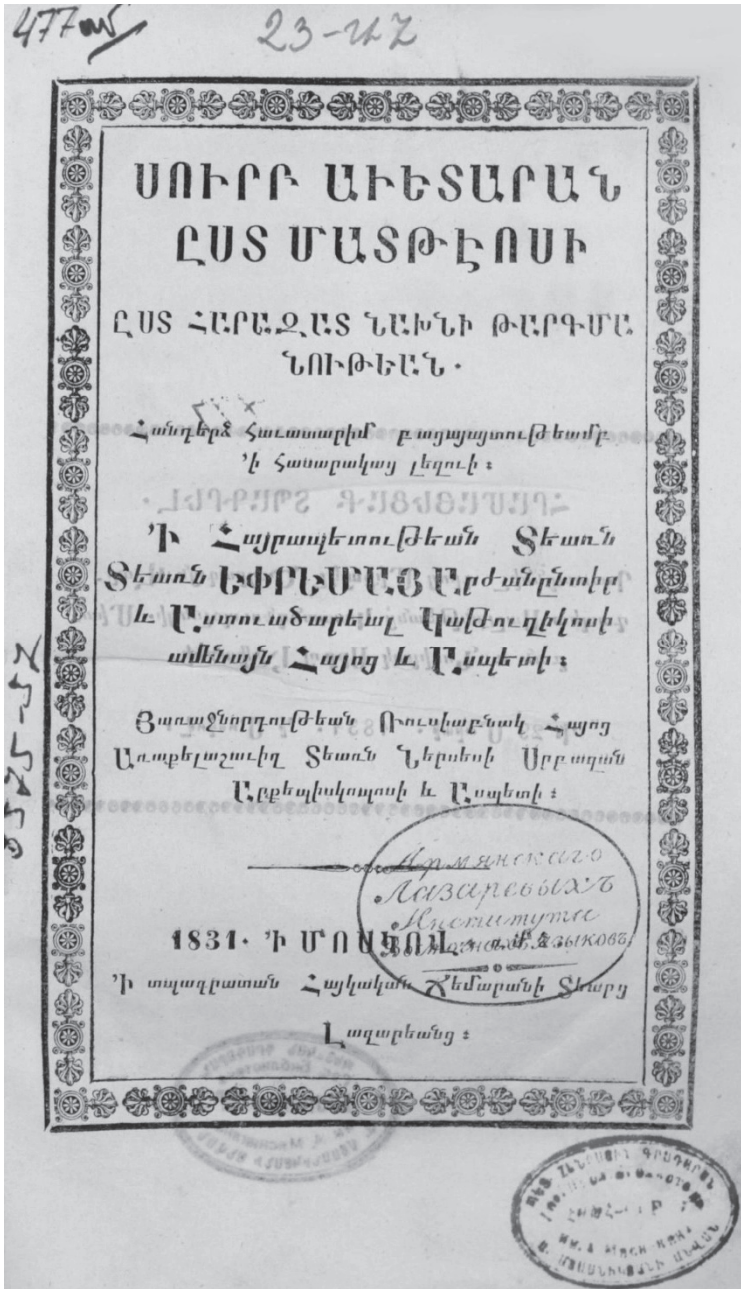
3 Titelseiten einiger Publikationen, die von den Basler Missionaren in Schuschi gedruckt wurden

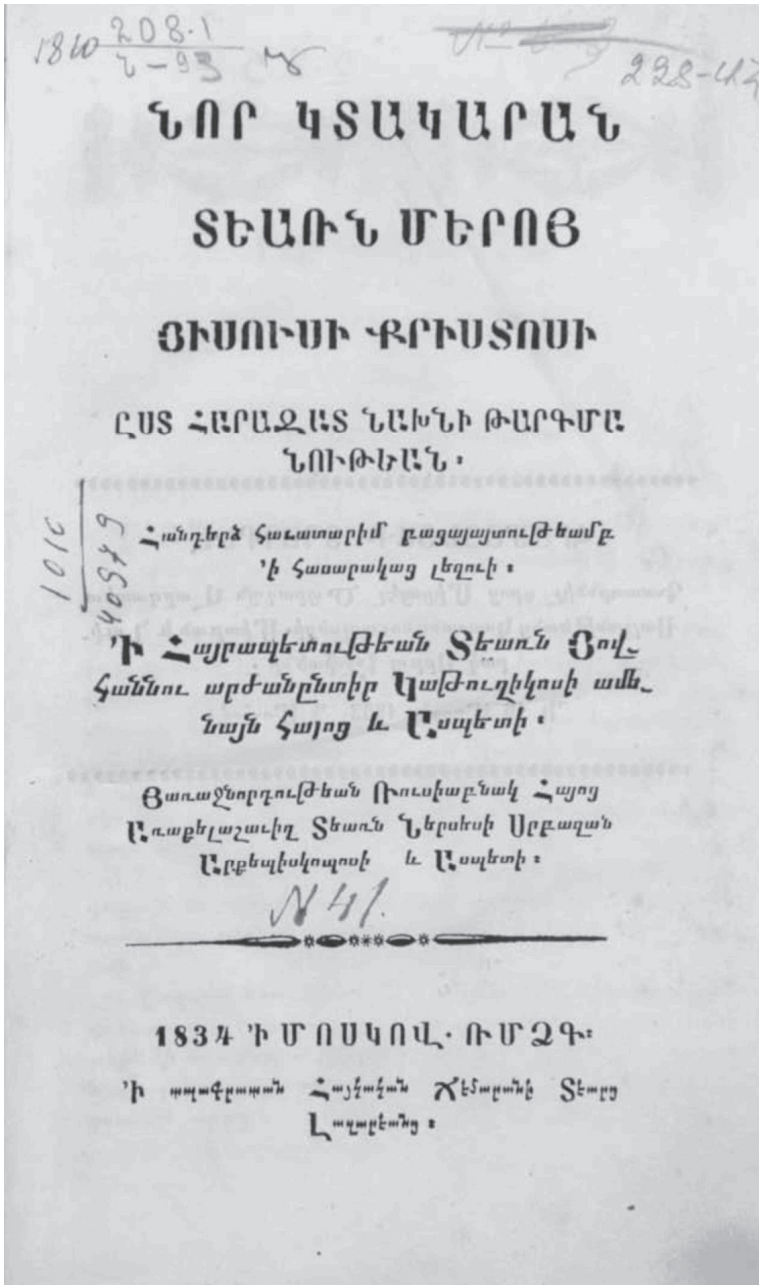
Geschichte der Hl. Schrift in kurzen Fragen und Antworten für die Jugend. Aus dem Russischen übers. von Herrn Yarut'ian Davt'ian aus Julfa, Schuschi 1828

Sammlung der göttlichen Zeugnisse für alle Studien zum christlichen Glauben.
 Aus den heiligen Schriften gesammelt und nach der christlichen Lehre abgefasst,
 gedruckt in Tiflis im Jahre 1825, Schuschi 1829

Die Titelseite das von August Dittrich in die überall vorherrschende armenische Umgangssprache übersetzte Matthäusevangelium, Moskau 1831

Neues Testament unseres Herrn Jesus Christus. Getreu der alten Bibelübersetzung. Aber mit zuverlässiger Erklärung in der Umgangssprache, Moskau 1834

Պագելի անտարանական քարոզչական ընկերությունը եւ հայերը (1823–1835)

Արէլ Մանուկեան

1 Ակնարկ մը՝ Պագելի բողոքական քարոզիչներու ճուշի մէջ Առաքելութեան Պատմութեան վրայ

ԺԹ. դարու սկիզբը, Չուիցերիոյ Պագել քաղաքին մէջ կը հաստատուի *Քրիստոնէական Ճշմարտութեան Եւ Բարեպաշտութեան Մատարման Գերմանական Ընկերությունը* (Deutsche Gesellschaft zur Förderung christlicher Wahrheit und Gottseligkeit), այլ խօսքով՝ *Գերմանական Զրիստոնէական Ընկերությունը* (Deutsche Christentums-gesellschaft)¹: Այս հաստատութիւնը երկար ժամանակ կը հանդիսանար Գերմանիոյ Բողոքական Եկեղեցւոյ քրիստոնէական ծառայութեան կեդրոնը, որուն հիմնական նպատակը Աստուծոյ խօսքը եւ Աստուածաշունչը տարածելն էր²:

Միեւնոյն առաջադրանքով 1804 թուականին Պագելի մէջ կը հիմնուի *Պագելի Անտարանական Քարոզչական Ընկերությունը*³, որ, շնորհիւ իր կա-

¹ Andreas Waldburger, *Missionare und Moslems. Die Basler Mission in Persien 1833–1837*, Basel 1984, 33.

² Wilhelm Schlatter, *Geschichte der Basler Mission 1815–1915. Mit besonderer Berücksichtigung der ungedruckten Quellen. Die Heimatgeschichte der Basler Mission I*, Basel 1916, 1–27.

³ Rudolf Pfister, *Kirchengeschichte der Schweiz (KGS)*, Vol. 3, Zürich 1984, 233–237; Swiss Bible Society, *Die Bibel in der Schweiz. Ursprung und Geschichte*, Basel 1997, 15–18.257–266.273–

պերուն Լոնտոնի *միսիոնարական ընկերության* հետ, իր ծրագրին մեջ կ'ընդգրկե հեթանոսներու, այլ խօսքով՝ այլակրօններու մեջ առաքելութիւն ծաւալելու կամ զանոնք դարձի բերելու նպատակը:

Պազելի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութիւնը (այսուհետեւ՝ Քարոզչական Ընկերութիւն) ստեղծուած էր 25 Սեպտեմբեր 1815 թուականին՝ Նախովեռն Պոնաբարթի գորքերուն կողմէ նախորդող ամռան Պազել քաղաքը ռմբակոծումէ զերծ մնալուն համար: Ահա իբրեւ երախտագիտութեան պարտք այն գերագանց օգնութեան, որ Տէրը այս քաղաքին շնորհած էր, կը հիմնուի կրօնական այս հիմնարկը⁴:

Շուտով Պազելի Քարոզչական Ընկերութեան առաջնահերթութիւններէն մին կը նկատուի նաեւ ծաւալել քարոզչական գործունէութիւն մը Ռուսական Կայսրութեան անդրկովկասեան՝ Կասպից եւ Սեւ ծովերուն միջեւ ձգուող տարածաշրջանին մեջ, որովհետեւ արդէն ԺԹ. դարու առաջին քառորդին՝ 1817 թուականէն սկսեալ, մասնաւորաբար Գերմանիոյ Վիւրթեմպերկ (Württemberg) նահանգէն կամ Շուաբիայէն (Schwaben) կրօնական համոզումներէ մղուած արտագաղթողներ, այլ խօսքով՝ գաղութարարներ, հաստատուած էին այդ շրջաններուն մեջ⁵: Անոնք այնտեղ հետզհետէ հիմնած էին Alexanderdorf, Alexanderhilf, Annenfeld, Neu-Tiflis, Waldheim, Blumenthal, Katharinenfeld, Traubenberg, Eigenfeld, Georgsfeld, Helenendorf, Petersdorf, Marienfeld եւ Freudenthal անուններով բնակավայրերը: Խօսքը, ուրեմն, աւելի քան երկու հազարի հասնող ջերմեռանդ գաղութարարներու մասին է, որոնք իրենց հոգեւոր կարիքներուն համար դիմած էին հովիւներու կամ քարոզիչներու ծառայութեան: Անոնց դիմումին ընդառաջած էր Ռուսիոյ կրթութեան նախարար իշխան Ալեքսանտր Կալիցինը⁶, որ Աղեքսանդր Ա. կայսեր կողմէ հիմնուած Ռուսիոյ Աստուածաշնչական Ընկերութեան նախագահն էր:

286.289–294; Schlatter, a.a.O., 93–119; Josef Ehret, Die Anfänge der Basler Mission in Russland 1820–1825, in: Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde 50 (1951), 50.113–145; Anna Katterfeld, Felician von Zarembo, Ein Christuszeuge im Kaukasus, Basel 1939, 30–39.

⁴ Katterfeld, a.a.O., 32.

⁵ Andreas Groß, Missionare und Kolonisten. Die Basler und Hermannsburger Mission in Georgien am Beispiel der Kolonie Katharinenfeld, 1818–1870, Hamburg 1998; Peter Haigis/Gert Hummel, Schwäbische Spuren im Kaukasus. Auswandererschicksale, Metzgingen 2002; Hacik R. Gazer, Studien zum kirchlichen Schulwesen der Armenier im Kaukasus I, 19. Jahrhundert (StOKG 43), Berlin 2012, 7; Arno Pagel, Licht dem Osten. Zeugen Jesu Christi in Russland, Marburg 1990, 14–16; Կարապետյան Բ., Շուշի Բերդաքաղաքը (Պատմությունը մինչև 1920 թ.), Երևան 2000, 146:

⁶ Պազելի քարոզիչներու առաքելական գործունէութեան առնչութեամբ իշխան Կալիցինի ստորագրած հրամանագիրը յստակ կը պարունակէ հետեւեալ պայմանները. ա) Որ Չարեմպա եւ Տիթրիս իրենց պաշտօնը ստանձնելու միջոցին ընդունած ըլլան իրենց քարոզչական պաշտօնին երդման արարողութիւնը: բ) Անոնք պարտաւորութիւն ստանձնեն մնալու առնուազն վեց տարի իրենց նշանակուած քարոզչական պաշտօնատեղիներուն մէջ: գ) Անոնք ինքզինքնին ոչ միսիոնարներ անուանեն, ոչ ալ մտահոգուած ըլլան իրենց նշա-

Օգտուելով այս պատեհ առիթէն՝ Պագելի Քարոզչական Ընկերությունը 1821 թուականի Յունիսին կ'որոշէ քարոզչական նպատակներով այդ տարածաշրջանը ուղարկել իր քարոզիչներէն կոմս Ֆելիսիան Մարթին Չարեմպան⁷ եւ Աուկուստ Հայնրիխ Տիթրիխը⁸: Ի դէպ, անդրադառնալով Ֆելիսիան Չարեմպային՝ պետք է ըսել, որ ան լեհ ազնուական ընտանիքէ մը կը սերեր: Բարձրագոյն ուսումը ստացած էր Դորքասի համալսարանին մէջ, ուրկէ վկայուած էր փիլիսոփայութեան դոկտորի կոչումով: Կը տիրապետեր լեհերէնի, ռուսերէնի, գերմաներէնի, ֆրանսերէնի, լատիներէնի եւ յունարէնի, ու որպէս տաղանդաւոր անձ՝ կը պաշտօնավարէր Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ: Սակայն իր կեանքին մէջ տեղի կ'ունենայ հոգեւոր շրջադարձ մը, որուն հետեւանքով ան կը թողու դիւանագիտական ասպարէզը ու կը մեկնի Պագել, ուր ամբողջապէս կը նուիրուի քարոզչական առաքելութեան⁹:

Արդէն Յուլիս 1821-ին, Չարեմպա եւ Տիթրիխ ցարական արտօնություն ստանալով նպատակով կը մեկնին Սանկտ-Պատերբուրգ¹⁰, ուր 10 Ապրիլ 1822-ին անձնական ընդունելութեան կ'արժանանան Ադէքսանդր Ա.-ի կողմէ, որմէ ոչ միայն կը ստանան Անդրկովկասի հեթանոս եւ մահմետական ցեղախումբերուն մէջ Աստուծոյ խօսքը տարածելու, այլ նաեւ այս նպատակին համար դպրոցներ բանալու եւ տպարան հիմնելու իրաւունք¹¹:

նակուած համայնքներու ծառայութեամբ, այլ գերագանցապէս զբաղին մահմետականներն ու հեթանոսները դարձի բերելու առաքելութեամբ: Հմմտ. *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1822, 473.

⁷ Տե՛ս Karl Friedrich Ledderhose, Zaremba, Felician Martin von, in: ADB 44 (1898), 696-699; www.deutsche-biographie.de/pnd118772279.html#adbcontent.

⁸ Տե՛ս Schlatter, *Geschichte*, 97; https://de.wikipedia.org/wiki/August_Heinrich_Dittrich; <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&ccqlMode=true&query=nid%3D116145374>.

Տիթրիխ 1812 թուականէն կը հաճախէր Է Ֆրայպերկի գիմնազիան: 1816–1819 թուականներուն Լայպցիկի մէջ կ'ունենար իրաւագիտություն եւ փիլիսոփայություն: Փրոֆ. Կուստաւ Էրնստ Քրիստիան Լեոնհարտի յանձնարարականով, 5 Յունուար 1820 թուականին կը միանայ Պագելի քարոզչական առաքելութեան: Ան Փարիզի մէջ կը սորուի արաբերէնը եւ թրքերէնը, իսկ Քեմպրիճ՝ պարսկերէն եւ հայերէն լեզուները:

⁹ Տե՛ս Schlatter, *Geschichte*, 96f; Ledderhose, a.a.O.

¹⁰ Այստեղ Չարեմպային եւ Տիթրիխին կը միանան Պագելէն նշանակուած եւս երեք քարոզիչներ՝ Johann Gottlieb Curfess, Heinrich Benz եւ Friedrich Hohenacker: Սակայն Curfess հուսկ կը վախճանի ջղային ջերմութեան հետեւանքով 29 Ապրիլ 1822-ին: Պակասը լրացնելու նպատակով Պագելէն տեղը կը նշանակուի այլ քարոզիչ մը Jakob Lang անունով:

¹¹ Այս մասին տե՛ս Պագելի միսիոնարներուն ուղղած պաշտօնական նամակը Ռուսիոյ կրթութեան եւ կրօնական գործերու նախարար իշխան Կալիցինին. «Treue Copie des am 30. Sept. (12. Okt. 1821) an Seine Durchl. den H. Fürsten Galitzin [sic!], im Namen der evangelischen Missionsgesellschaft zu Basel, überreichten Memorials, enthaltend das Gesuch um Erlaubnis, Rechte und Freyheiten [sic!] zur Gründung einer christlichen Missionscolonie zwischen dem schwarzen und kaspischen Meere», Հմմտ. *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel 1822, 460–466. Ռուսիոյ Ներքին գործոց Նախարարութեան արտօ-

Անոնք շուրջ տասը ամիս Աստրախանի մէջ սկովտիացի միսիոնարներուն քով մնալով՝ կը տրվին հայերէնը, պարսկերէնը եւ թրքերէնը, ապա 1823 թուականի գարնան կ'անցնին Կովկասեան լեռնաշղթան եւ Թիֆլիսի վրայով կու գան գերմանացի գաղթողներուն հարակովկասեան աւանները¹²: Սակայն ինչքան ալ կարելոր ըլլար այդ գաղութներուն հոգեւոր խնամքը, այնուամենայնիւ անոնք կը նախընտրեն նուիրուիլ իրենց իսկական կոչումին եւ շարունակել իրենց ճամբան՝ կովկասեան հեթանոս եւ մահմետական ժողովուրդներն ու ցեղախումբերը դարձի բերելու համար: Իրենց ճանապարհին՝ Լեռնային Արցախի մէջ ծանօթանալով Շուշի բերդաքաղաքին ունեցած աշխարհագրական կարելոր դիրքին, Չարեմպա եւ Տիթրիխ կ'որոշեն իրենց քարոզչական առաքելութեան կեդրոնը դարձնել Շուշին՝ նկատելով, որ այդտեղէն շատ աւելի մատչելի պիտի ըլլար գործունէութիւն ծաւալել ոչ միայն անդրկովկասեան տարածաշրջաններուն մէջ, այլեւ Պարսկաստանի եւ Օսմ. Կայսրութեան արեւելեան շրջաններէն ներս¹³:

Արդարեւ, 1823-ին հաստատուելով Շուշի՝ անոնք տուն¹⁴ մը կը գտնեն եւ ծերունագարդ սարկաւազի մը Գրիգոր անունով որդիէն կը տրվին տեղական գաւառաբարբառը: Չարեմպա իր հերթին կը սկսի տեղացի քանի մը երիտասարդներու ռուսերէն դասաւանդել եւ, մինչ այդ, շրջիլ մերձակայ մահմետականներով բնակեցուած շրջանները՝ հետախուզելու եւ քարոզչական ծրագրեր նախապատրաստելու նպատակով: Այս առթիւ, Չարեմպա եւ իրեն ուղեկցող բողոքական քարոզիչները կ'անդրադառնան, թէ ինչքան իրատեսութենէ հեռու էր իրենց առաջադրանքը, թէ իրականութեան մէջ մահմետականներուն կրօնափոխութիւնը կը ներկայացներ անյաղթահարելի մարտահրաւէր մը: Ուստի ծրագրային այս նախագիծին մէջ կը տեսնեն, որ, գոնէ առ այժմ, աւելի կարելոր է իրենց առաքելութիւնը կեդրոնացնել տեղի հայ բնակչութեան վրայ: Այսինքն՝ անոնց նպատակը հայերը դաւանափոխ ընել չէր, այլ զանոնք կրօնագիտութեամբ եւ լեզուներու իմացութեամբ զինելով՝ ներգրաւել մահմետականներուն ուղղուած

նագիրը ուղղուած Պագելի միսիոնարներուն Սեւ եւ Կասպից ծովերու միջեւ ձգուող տարածաշրջանին մէջ համայնքներ, դպրոցներ եւ տպարան հիմնադրելու վերաբերեալ՝ նպատակ ունենալով տեղի հեթանոսներուն եւ մահմետականներուն մէջ տարածելու Աստծոյ Խօսքը: Տե՛ս *Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften*, Basel, 1822, 466–469; տե՛ս նոյնը, 472–474; նաև: Schlatter, *Geschichte*, 98.

¹² Պագելի բողոքական քարոզիչները՝ Չարեմպա, Տիթրիխ եւ Քուրֆես Աստրախանէն Վրաստանի ուղղութեամբ կը մեկնին 25 Ապրիլ 1823-ին: Այստեղ, կարճ ժամանակ մը ետք, Գերմանիայէն ներգաղթած գաղութարարներու ծառայութեան միջոցին, ջերմախտ կը վախճանի Եոհան Գոթլիպ Քուրֆես 30 Յուլիս 1823-ին: Պակասը լրացնելու նպատակով Պագելէն փոխարէնը կը նշանակուի Johann Bernhard Saltet-ը:

¹³ Schlatter, a.a.O., 100f; Pagel, Licht, 16f; Gazer, Studien, 9; Katterfeld, Zaremba, 71–80.

¹⁴ Katterfeld, ebd.; Gazer, a.a.O., 11.

քարոզական աշխատանքին մէջ: Անոնք Շուշիի հայությունը կը տեսնէին որպէս անդամ արեւելեան «նահատակ» եկեղեցիի մը, որ դարերու հոլովոյթին մէջ կրցած է պահել իր առաքելաւանդ հաւատքը, սակայն հետզհետէ խեղդամահ կը դառնայ զինք շրջապատող իսլամէն, տիրապետող պետութիւններու տարատեսակ հալածանքներէն եւ իր դէմ գործադրուած բռնանշումներէն¹⁵: Բողոքական քարոզիչները կը յանգին այն եզրակացութեան, որ հարկաւոր է արդիական գիտութիւններով եւ նոր գործելաձեւերով կենսաւորել Հայ Եկեղեցւոյ անդամները: Ուստի անոնք իրենց աշխատանքային ծրագրին մէջ առաջնահերթ կը դարձնեն հիմնել դպրոց մը եւ անոր կից տպարան մը՝ դասագիրքեր եւ կրօնագիտական գրականութիւն տպագրելու նպատակով: Բարենորոգուած եւ կենսունակ Հայ Եկեղեցի մը իր հօտին լուսաւորեալ եւ քաղաքակիրթ անդամներով կրնար սատարող ուժ մը դառնալ զինք շրջապատող մահմետական ազգաբնակչութեան դարձի բերելու գործին:

Այս միջոցին, նահանգին գլխաւոր կառավարիչը՝ Ֆոն Հովեն, որ շատ բարեացակամ էր Պազելի միսիոնարներուն հանդէպ, կ'առաջարկէ Շուշիի մէջ գնել 14 սենեակով եւ յարակից ընդարձակ հողամասով եռայարկ ապարանք մը, որ «Casernen» կամ «գորանոց» կը կոչուէր եւ նախապէս եղած էր «բէկ»-երու համար կացարան մը: Ան կը գտնուէր Շուշիի հայ ազգաբնակչութեան եւ մահմետականներու թաղամասի սահմանագիծի տարածքին, զոր հայեր «Տապաղներու (կաշեգործ) ձոր» կը կոչէին¹⁶: Սոյն ապարանքը ամբողջապէս կը վերանորոգուի վերոյիշեալ գաղութարար գերմանացի շինարարներու կողմէ եւ իր դռները կը բանայ 1825-ի Յունուարին՝ հայկական դպրոցի, տպարանի եւ դարմանատան մասնաբաժիններով: Արդէն այս թուականին Պազելի միսիոնարները ապահոված էին տպագրական մամուլ եւ այս ընթացքին իրենց կը միանային Պազելէն առաքուած չորս միսիոնար եղբայրներ եւս՝ Gottlieb Wöhr, Carl Gottlieb Pfander եւ Christoph Friedrich Haas, իսկ Թիֆլիսէն՝ Johann Bernhard Saltet: Նախապէս, 23 Մայիս 1824-ին, Շուշի ժամանած էր նաեւ գուիցերիացի այլ քարոզիչ մը՝ Rudolf Friedrich Hohenacker անունով¹⁷:

Երբ այսպէս Պազելի բողոքական քարոզիչներուն համար Շուշիի մէջ առաքելական եռանդուն գործունէութեան շրջան մը թափ կ'առնէր, դժբախտաբար Տագանրոզի մէջ իր մահկանացուն կը կնքէ Ադեքսանդր Ա.

¹⁵ Pagel, Licht, 21; Gazer, Studien, 13.

¹⁶ Տիւն Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրոցի 1838–1913, Թիֆլիս, 1914, 87: Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Գ, Երուսաղէմ 1927, 3724: Կարապետյան Բ., Շուշի բերդաքաղաքը, Երևան 2000, 146:

¹⁷ Gazer, a.a.O., 16; Katterfeld, Zaremba, 78f; Pagel, a.a.O., 17.

ցարը, որուն բարեացակամութեան շնորհիւ մեկնարկած էր Պազելի քարոզիչներուն ամբողջ ծրագիրը:

Իսկութեան մէջ, Ռուսական Կայսրութեան օրէնքով կրօնափոխութիւն հնարաւոր էր իրագործել միայն այն պարագային, երբ դարձի եկող հեթանոսը, մահմետականը կամ հրեան անդամակցել բացառաբար Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցիին եւ ոչ՝ այլ եկեղեցիներու: Այսպէս, աւելի քան տարի մը կը տեւէ մինչեւ Պազելի միսիոնարները Սանկտ-Պատերբուրգէն ստանան նոր արտօնագիր մը՝ շարունակելու համար իրենց գործունէութիւնը: Արդարեւ, նոր ցարը՝ Նիկողայոս Ա., այնքան ալ լաւ տրամադրուած չէր կայսրութեան սահմաններուն մէջ գործող օտար քարոզիչներուն նկատմամբ, եւ սոյնը անշուշտ իր բացասական անդրադարձը պիտի ունենար նաեւ Շուշիի մէջ հաստատուած Պազելի բողոքական քարոզիչներու գործունէութեան վրայ:

Սանկտ-Պատերբուրգի մէջ գահը նոր ցարին փոխանցելու խառնաշփոթ իրավիճակէն օգտուելով՝ պարսից թագաժառանգ Աբբաս Միրզան, որ 12 տարի առաջ Կիւլիստանի դաշնագրով (24 Հոկտեմբեր 1813) ստիպուած եղած էր Անդրկովկասի մէջ մեծ տարածաշրջաններ զիջելու Ռուսական Կայսրութեան, տեղի քիւրտ եւ թաթար ազգաբնակչութեան օժանդակութեամբ նոր արշաւանք մը կը սկսի՝ վերագրաւելու համար այդ հողատարածքները, ընդ որում եւ ամբողջ Արցախը: 1826 թուականի ամռան, Անդրկովկասի մէջ կայք հաստատած ռուսական փոքրաթիւ զօրքերը ստիպուած կ'ըլլան նահանջելու մինչեւ Թիֆլիս:

Աբբաս Միրզայի հրամատարութեամբ պարսկական 60 հազարնոց բանակը¹⁸, որուն միացած էին քիւրտ եւ թաթար աւազակաբարոյ ջարդարարներու մեծաթիւ խումբեր, իր ճանապարհին հրոյ ճարակ կը դարձնէ շատ մը բնակավայրեր եւ ծանր վնասներ կը հասցնէ գերմանացի գաղութարարներու աւաններուն: Բնակիչներէն շատեր կը կոտորուին, իսկ ուրիշներ կը գերեվարուին՝ պարսկական եւ թրքական շուկաներուն մէջ որպէս ստրուկ կամ հարեմներու կին վաճառուելու համար¹⁹: Անոնք, որոնք վերահաս մահէն մազապուրծ կ'ազատին՝ մասամբ կ'ապաստանին Թիֆլիս, իսկ ուրիշներ՝ Շուշի: Բայց բերդաքաղաքն ալ չի խնայուիր պարսկական բանակէն եւ կ'ենթարկուի շրջափակման: Աւելի քան վեց շաբաթ Շուշին ռուսական փոքրաթիւ կայագօրի եւ հայկական աշխարհագօրայիններու անձնդիր մասնակցութեամբ քաջաբար կը պատշտպանուի Աբբաս Միր-

¹⁸ Տե՛ս Հայոց Պտմութիւն, նոր ժամանակաշրջան XVII-րդ դարի երկրորդ կես – 18-րդ դար, III, գիրք Ա, Երևան 2000, 202:

¹⁹ Տե՛ս Der Schreckenstag von Katharinenfeld. Schicksale Deutscher Siedler in Transkaukasien, Basel 1934, 8–10.

զայի մեծաքանակ բանակին անընդմեջ յարձակումներէն: Մինչ այդ, պարսկական բանակը, որ գրաւած էր Գանձակ, Շամախ և Նուխի քաղաքները, այնուհետեւ Թալիշի, Շաքիի և Շիրվանի տարածքները և նպատակ ունէր արագ յառաջխաղացքով մը գրաւել Թիֆլիսը, Շուշի բերդաքաղաքի հերոսական դիմադրութեան պատճառով կը ստիպուի հոն պահել իր գլխաւոր ուժերը²⁰:

Անդրադառնալով Շուշիի 1826 թուականի ինքնապաշտպանութեան մարտերուն՝ տեղի բերդապահ կայազօրի գնդապետ Ռեուտը զօրահրամանատար Երմոլովին կը տեղեկագրէ.

«Ամբողջ պաշտպանող հայերուն մասին պարտքս կը համարեմ բացատրել, որ անոնց մատուցած ծառայութիւնը արժանի է ուշադրութեան, քանզի անոնք բոլորը կը գործէին գերազանց քաջութեամբ, կը դիմանային հակառակորդի բազմաթիւ գրոհներուն և ետ կը շարտէին զանոնք՝ պատճառելով մեծ կորուստներ»²¹:

Եւ, այսպէս, Շուշի բերդաքաղաքին առջեւ պարսկական զօրքին յառաջխաղացքին արգելակումը ռուսերուն ռազմավարական անգնահատելի հնարաւորութիւն կ'ընձեռէ ժամանակ շահելու, կեդրոնացնելու կովկասեան զօրակազմի ցրուած ուժերը, ստանալու լրացուցիչ համալրում և ջախջախիչ հարուած հասցնելու Անդրկովկաս ներխուժած պարսկական բանակներուն²²: Ինչպէս յայտնի է, հետագային՝ 1828 թուականի Թիւրքմենչայի պայմանագրով արեւելեան Հայաստանը մաս կը կազմէ Ռուսական Կայսրութեան²³:

1826 թուականի չարաբաստիկ իրադարձութիւններէն ետք, բնականոն կեանքը կը վերահաստատուի և մարդիկ Շուշիի մէջ իրենց առօրեայ գործերուն կը վերադառնան: Պագելի միսիոնարները կը վերաբանան իրենց դպրոցը, Չարեմպա կը վերսկսի իր շուրջ համախմբուած աշակերտներուն ռուսերէն դասաւանդել, փորձեր կը կատարուին աւետարաններէն հատուածներ և սաղմոսներէն համարներ թարգմանելու հայերէնի, պարսկերէնի և թրքերէնի: Տիթրիխ յունարէն կը դասաւանդէ Մելանի վանքի միաբաններէն իրենց յաճախող Բարսեղ և Մովսէս անունով

²⁰ Տե՛ս Կարապետյան Բ., Շուշի բերդաքաղաքը, էջ 148–151: Հայոց Պատմություն, նոր ժամանակաշրջան XVII-րդ դարի երկրորդ կես – 18-րդ դար, 202:

²¹ Նոյնը:

²² Հմմտ. նոյնը:

²³ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, անդ, 3490–349: Հայոց Պատմություն, նոր ժամանակաշրջան XVII-րդ դարի երկրորդ կես – 18-րդ դար, 202–205; Katterfeld, Zaremba, 89f; Gazer, Studien, 19.

սարկաւագներու, որոնք փափաքած էին Նոր Կտակարանը կարդալ յունարէն բնագրով: Առժամեայ գիշերօթիկ դպրոցի բաժին մըն ալ կը հաստատուի այն վեց հայ երիտասարդներուն համար, որոնք պիտի պատրաստուէին հայկական դպրոցներու մէջ ապագայ ուսուցիչներ դառնալու նպատակով: Բաց աստի, կը շարունակուին աստուածաշնչական գիրքերու եւ քարոզչական նպատակներով կրօնական թերթիկներու թարգմանական աշխատանքները, որոնք կովկասեան տարբեր լեզուներով հիմնականօրէն ուղղուած էին մահմետականներուն:

Այս միջոցին, Carl Gottlieb Pfander Շուշիի մէջ կը գրէ մահմետականութեան դէմ իր նշանաւոր հսկանառութիւնը՝ «Կշիռք Ճշմարտութեան» (Waage der Wahrheit²⁴) խորագրով, որ ամբողջ կէս դար իսլամի հետ բանավեճի գրական կարեւորագոյն կոթողը կը կազմէ՝ հետագային թարգմանուելով բազմաթիւ լեզուներու: Pfander-ի այս գործը Շուշիի մէջ պարսկերէնի կը թարգմանէ Միրզա Ֆարուխ²⁵ անունով բնիկ արցախցի շատ հետաքրքրական անձնաւորութիւն մը: Ան Հաղրութի շրջանի Թաղուտ գիւղէն էր, Ամիրխանեաններու ընտանիքէն, որ ութ տարեկանին պարսիկ աւագակներէ առեւանգուելով՝ Պարսկաստան տարուած եւ հաւանաբար ծախուած էր պարսիկ ականաւոր Ամիրխան Միտարին, որուն հովանաւորութեան ներքոյ ան մեծցած եւ ստացած էր լաւ կրթութիւն մը՝ հմտանալով մանաւանդ պարսկերէնի եւ արաբերէնի մէջ: 1826 թուականին, ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմին ստեն, ան որպէս թարգման եւ գրագիր կը ծառայէր պարսկական բանակին մէջ: Շուշի բերդաքաղաքի պաշարման օրերուն ան կը յաջողի փախուստ տալ եւ վերադառնալ իր հայրենի ծննդավայրը: Այստեղ ծանօթանալով Պազելի բողոքական քարոզիչներուն՝ անոնցմէ խորապէս կը տպաւորուի, կ'ընդունի քրիստոնէութիւնը եւ կը դառնայ անոնց եռանդուն գործակիցներէն մէկը: Միրզա Ֆարուխ, որ սկզբնական շրջանին Չարեմպայի ռուսերէն դասաժամերու աշակերտներէն էր, արագօրէն կրկին կը սորվի իր մայրենի լեզուն, ապա կարեւոր ծառայութիւններ կը մատուցանէ Պազելի բողոքական քարոզիչներուն՝ մանաւանդ արտագրելով Նոր Կտակարանի գիրքերը թուրք-թաթարերէնով: Միաժամանակ ան կը դառնայ Չարեմպայի անբաժան ուղեկիցը, երբ ան քարոզչական նպատակներով հետախուզական ճամբորդութիւններ կը կատարէր մահմետական շրջանները՝ հասնելով մինչեւ Պաքու եւ այլուր²⁶: Այս բոլոր ճամբորդութիւններուն առթիւ տարբեր վայ-

²⁴ Katterfeld, Zaremba, 93; Pagel, Licht, 19.

²⁵ Տե՛ս Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգևոր Դպրոցի 1838–1913, անդ, էջ 94: Ավագյան Ս. Դ., Ղարաբաղի մամուլի պատմություն 1828–1920, Երևան 1989, 19: Katterfeld, a.a.O., 102f.

²⁶ Besuchsreise des Missionars Zaremba nach Schamachi und Baku, in den Monaten November und

րերու մէջ շփուելով մահմետական ժողովուրդին, անոնց հոգեւոր ներկայացուցիչներուն, այլեւ հրեական համայնքներուն հետ, անոնք կը վերահաստատուին իրենց նախկին համոզումին մէջ, թէ իրենց առաքելութիւնը պէտք է կեդրոնանայ հայ ազգաբնակչութեան վրայ: Իրադրութեանց այս հայեցադաշտին մէջ անոնք հայ ազգաբնակչութիւնը կը դիտէին իբրեւ այն ընտրեալ ժողովուրդը, որ հետագային քրիստոնէական հաւատքին լոյսը պիտի սփռէր զինք շրջապատող մահմետական շրջաշխարհին վրայ: Ծիշդ հոս է, որ կը ծագին առաջին թիւրիմացութիւնները: Մէկ կողմէ միսիոնարներուն ներկայացած գայթակղութիւնը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ անդամներէն ոմանք բողոքական դարձնելու, իսկ միւս կողմէ Պազելի բողոքական քարոզիչներուն դէմ Մայր Աթոռի հոգեւոր վերնախաւին չափազանցուած նախանձայուզութիւնը, ընդհուպ մինչեւ թշնամական վերաբերմունքը՝ Շուշիի մէջ անոնց գործունէութիւնը որակելով մարդոտութիւն²⁷:

Իրողութիւնը այն է, որ Պազելի Քարոզչական Ընկերութեան կեդրոնէն արդէն 1825-ին Շուշիի միսիոնարներուն տրուած հրահանգին համաձայն՝ անոնց խստիւ կ'արգիլուէր հայ ժողովուրդին մէջ ծաւալելու մարդոտական որեւէ գործունէութիւն: Ընդհակառակը, անոնք պիտի ջանային օգտակար ըլլալ Հայ Եկեղեցւոյ զաւակներուն՝ մեկնելով միայն համաքրիստոնէական շահերէ²⁸:

Փաստ է, որ Պազելի բողոքական քարոզիչները իրենց գործունէութեան սկզբնական շրջանին կը քաջալերուէին Եփրեմ Ա. Ձորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսէն, բայց մանաւանդ՝ Ներսէս արք. Աշտարակեցիէն, որ հոգեւոր առաջնորդն էր վիրահայոց թեմի՝ նստավայր ունենալով Թիֆլիսը, որուն հետ բարեկամական սերտ կապեր կը մշակէին Շուշիի բողոքական քարոզիչները: Սակայն այս իրավիճակը հետզհետէ կը լարուի, երբ ցարական կառավարութիւնը Ներսէս Աշտարակեցին Քիշնեւ կ'աքսորէ, իսկ աւելի ուշ ան կը նշանակուի Նոր Նախիջեւանի ու Պեսարապիոյ առաջնորդ²⁹: Քանի Պազելի քարոզիչներուն գործունէութիւնը լայն ընդունելութիւն կը գտնէ Շուշիի եւ մերձակայ հայ բնակավայրերուն մէջ՝ իրենց կրթական եւ քարոզչական շրջանակներէն ներս ներգրաւելով նաեւ հայ

Dezember 1829, in: Magazin für die neueste Geschichte der Evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften, Anh. N. 1, Basel 1830, 424–444.

²⁷ Տե՛ս Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրոցի 1838-1913, անդ, 94: Իշխանյան Ռ., Հայ Գիրքը: 1512–1920, Երեւան, 1981, 112: Gazer, Studien, 29–32; Katterfeld, Zaremba, 107–109; Pagel, Licht, 20f.

²⁸ Տե՛ս, Magazin 1831, 396–397.

²⁹ Տե՛ս Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրոցի 1838–1913, անդ, 94:

հոգեւորականներ, անոնց հանդէպ անհանդուրժողութիւնը անլի զգալի կը դառնայ յատկապէս կրօնական գիրքեր հրատարակելու մարզին մէջ: Արդարեւ, ռուսական կառավարութեան օրէնքով հայերէն գիրքերու գրաքննութեան եւ զանոնք տպագրելու իրաւունքը Հայ Եկեղեցւոյ բարձրագոյն իշխանութեան՝ այսինքն Էջմիածնի Սինոտին³⁰ վերապահուած էր, որ «Բարձրագոյն Խորհրդարանի Սուրբ Ժողով» կը կոչուէր³¹:

Մինչեւ հիմա Թիֆլիսէն ստացուած բարեացակամ արտօնութիւններուն շնորհիւ բողոքական քարոզիչները Շուշիի մէջ անարգել հրատարակած էին շարք մը դասագիրքեր, այբբենարաններ, կրօնաբարոյական գիրքեր, թերթեր եւ թերթօսներ, սակայն այժմ, երբ պատրաստ էր Տիթրիխի տարիներու տքնաջան աշխատանքին արդիւնքը՝ Մատթէոսի անետարանի արարատեան բարբառով կատարուած արեւելահայերէն թարգմանութիւնը, զայն տպագրելու թոյլտւութիւնը անհիմն պատճառաբանութիւններով կը ձգձգուէր: Առ այս, ի վերջոյ, Չարեմպա կ'որոշէ, 1830 թուականի զարնան, իր հաւատարիմ ընկերոջ՝ Միրզա Փարուխի ուղեկցութեամբ երթալ Էջմիածին եւ անձամբ ձեռք բերել վերոնշեալ անետարանը տպագրելու արտօնութիւնը³²:

Ի դէպ, Ներսէս Աշտարակեցի առաջնորդական իր նոր վիճակին մէջ կը շարունակէր ըլլալ Մայր Աթոռի «հոգեւորական գործերու ծայրագոյն կառավարիչ»-ը եւ իր համաձայնութիւնը տուած էր Մատթէոսի անետարանի «տիթրիխեան» թարգմանութեան հրատարակութեան³³:

7 Յունիս 1830 թուականին, ճամբորդները կը հասնին Էջմիածին եւ յաջորդ օրն իսկ կը ներկայանան Եփրեմ Ա. Չորագեղցի կաթողիկոսին³⁴: Սակայն յառաջացեալ տարիքի բերումով, շուրջ 80-ամեայ կաթողիկոսը ի վիճակի չէր համապատասխան որոշում մը կայացնելու, երբ Մայր Աթոռի

³⁰ Schlatter, Geschichte, 104.

³¹ Տէն Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրոցի 1838–1913, անդ, 94: Պետրոսյան Ս., Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին, Բանբեր Մատենադարանի, թիւ 30, 2020, 307:

³² Reise des Missionars Zarembo, in: Magazin 1831, 430–480: Չարեմպա եւ իր ուղեկիցը Միրզա Փարուխ դէպի Էջմիածին իրենց ճանապարհորդութիւնը կը սկսին 1 Ապրիլին եւ զայն կ'աւարտեն 11 Յունիս 1830 թուականին: Սոյն ճամբորդութիւնը կը տևէ 127 օր, որուն 58 օրերուն ընթացքին անոնք կ'ացելեն Արեւմտեան Հայաստանի զանազան գիւղերն ու քաղաքները: Vgl. auch Gazer, Studien, 31–33; Lëd, Karabach, 94f; Իշխանյան Ռ., Հայ Գիրքը: 1512–1920, անդ; Katterfeld, Zarembo, 109; Pagel, Licht, 21.

³³ Տէն Պետրոսյան Ս., Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին, անդ, 308:

³⁴ Gazer, Studien, 32; Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական Հոգեւոր Դպրոցի 1838–1913, անդ, 94f; Katterfeld, Zarembo, 112–115; Pagel, Licht, 22.

մէջ իր շուրջ ուրիշներ՝ մանաւանդ Սինոտի քարտուղարի պաշտօնը վարող Յովհաննէս վրդ. Շահխաթունեանցը³⁵ կը տնօրինէր հարցերը:

Այս իրողութիւնը պարզելով՝ Չարեմպա կը խնդրէ ներկայանալ Սինոտին եւ իր խնդիրը ուղղակի անոր բացատրել: Սակայն հարցը անլի բարդ էր, քան Չարեմպա կ'ակնկալէր, որովհետեւ իրեն երկրորդական նպատակներ հետապնդելու, այսինքն մարդորսութեամբ զբաղելու միտումներ կը վերագրուէին: Հակառակ անոր, որ Չարեմպա հոգեւին կը հաւաստիացներ, թէ իր եւ իր քարոզիչ եղբայրներուն միակ մտադրութիւնը մահմետականները դարձի բերելու համար հայերը շահիլն էր, եւ այսպիսով Հայ Եկեղեցին կրնար մեծապէս նպաստել իրականացնելու Ընդհանրական Եկեղեցւոյ տիեզերական քարոզչութեան տիրաւանդ առաքելութիւնը: Սակայն սոյնը իրագործելու համար անհրաժեշտ է նախապէս ձեռք բերել սուրբգրային իմացութիւն, որուն համար նախապայման է Աստուածաշունչը կարդալ այն լեզուով, զոր կը խօսէր ու կը հասկնար ժողովուրդը³⁶: Եղո՛ւկ, Չարեմպայի բոլոր ջանքերը չեն հասնիր շօշափելի արդիւնքի մը:

12 Յունիս 1830-ին, երբ Չարեմպա ի վերջոյ կը ներկայանայ Էջմիածնի Սինոտի Ժողովին, անոր անդամներուն կը հաղորդէ, թէ Աստուածաշունչը 144 լեզուներու թարգմանուած է, ընդ որում նաեւ Նոր Կտակարանը ամբողջութեամբ՝ արեւմտահայերէնի, զոր թարգմանած է Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան հայրերէն Յովհաննէս վրդ. Չոհրապետանը, տպագրուած Փարիզ՝ 1825 թուականին, Բրիտանական Արտասահմանեան Աստուածաշնչական Ընկերութեան (British Foreign Bible Society) հովանաւորութեամբ³⁷: Հետեւաբար ան կոչ կ'ուղղէ Սինոտի ներկայ վեց անդամներուն, որ նոյնը կարելի է իրագործել նաեւ արեւելահայերէնի պարագային, երբ իրենք Մատթէոսի աւետարանը արդէն իսկ արարատեան բարբառի թարգմանած են, բայց զայն հրատարակելու համար պէտք ունին Մայր Աթոռի արտօնութեան: Այսուհանդերձ, այս ուղղութեամբ բոլոր ջանքերը ապարդիւն դուրս կու գան: Սինոտին պատասխանը կ'ըլլայ. «Ժողովուրդին ձեռքը արեւելահայերէն Ս. Գիրք տրամադրել փափաքելի չէ»: Ի վերջոյ, Յովհաննէս վրդ. Շահխաթունեանց Չարեմպային առանձնակի կը խոստանայ Սինոտին անունով յանձնել նախատեսուած աւետարանին տպագրութիւնը թոյլատրող արտօնագիր մը: Երբ Չարեմպա

³⁵ Տե՛ս Լէօ, 94:

³⁶ Տե՛ս Magazin 1831, 463:

³⁷ Նոր Կտակարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ըստ հարագատ զաղափարի հայկական նախնի թարգմանութեան: Հանդերձ առընթերդրութեամբ հաւատարիմ նկարագիր բացայայտութեան՝ յերիւրելոյ ի մերս հասարակաց անխառն բարբառ / Յաշխատասիրութենէ տեառն Յովհաննու վարդապետի Չոհրապետան Կոստանդնուպօլսեցւոյ, Փարիզ, 1825:

կրկին կը խնդրէ, որ մեկնելէ առաջ գոնէ իրեն այդ արտօնագիրը տրուի, Շահխաթունեանց կը պատճառաբանէ, թէ այդ արտօնագիրը պէտք էր ստորագրուած ըլլար Սինոդի փոխատենապետին եւ վանքի կառավարիչին կողմէ, մինչդեռ անոնք նախորդ գիշեր Երեւան մեկնած են: Հետեւաբար, կաթողիկոսին մասնաւոր տնօրինումով զինք յատուկ պատիւով դէպի Երեւան պիտի ուղեկցէ Էջմիածնէն նշանակուած անձ մը, ուրուն պիտի յանձնուի արտօնագիրը համապատասխան ստորագրութիւնները ապահովելու նպատակով: Չարեմպա Պագել յղած իր զեկոյցին մէջ կը հաղորդէ.

«Մեկնեցանք Երեւան: Բայց երբ հասանք քաղաքի դարպասին, մեր ուղեկիցը մեզմէ անհետացաւ, եւ մենք զինք այլեւս չտեսանք: Ես Միրզա Ֆարուխին խնդրեցի փոխատենապետին [վանքի կառավարիչին] նամակին մասին հարցնել: Ան գնաց եւ վերադարձավ ըսելով. Անոնցմէ ոչ ոք տեսած էր այդ նամակը: Պահարանին մէջ այլ բաներ կային, բայց ոչ այս նամակը: Այսպէս, ես այս փաստաթուղթին առնչութեամբ ստորնացուցիչ կերպով նոյնպէս խաբուեցայ»³⁸:

Անդրադառնալով վերոնշեալ նամակին հետ կապուած եղելութեան, պատմաբան Լէօ կը հաղորդէ, թէ անոր մէջ հրահանգուած է. «Բացարձակապէս ընթացք չտալ Եկեղեցւոյ սրբազան աւանդութիւնները, խորհուրդները եւ պահոց օրէնքը ջարգող այլադաւաններուն»³⁹:

Այդուհանդերձ, Չարեմպա եւ իր հոգեւոր եղբայրները նման դժուարութիւններու առջեւ ընկրկողներ չէին. անոնք այդպէս ալ ժամանակի հեղինակութիւններէն Միքայէլ վրդ. Սալլանթեանցի արտօնութեամբ, 29 Մարտ 1831 թուականին, կը յաջողին Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին մէջ երկսիւնակ՝ ձախ սիւնակը գրաբար բնօրինակը, իսկ աջը՝ Մատթէոսի աւետարանին «տիթրիխեան» թարգմանութիւնը հրատարակել: Այսպէս, տիտղոսաթերթին վրայ կը կարդանք.

«Հրամայեցաք Տպագրել:
Դատաքննիչ Գրոց Միքայէլ Վարդապետ Սալլանթեանց
Կոստանդնուպօլսեցի. Միաբան Եւ Նուիրակ Սրբոյ Էջմիածնի.
Ի 29 Մարտի 1831, ի Մոսկով»:

³⁸ Հմմտ. Magazin 1831, 475.

³⁹ Հմմտ. Լէօ, Պատմութիւն, 94:

Չարեմպա եւ իրեն ուղեկցող Միրզա Փարուխ ձեռնունայն կը վերադառնան Շուշի, ուր իրենց քարոզչական տունն ու դպրոցը կը գտնեն անմխիթար վիճակի մէջ: Դպրոցը աշակերտներէ շրջան մը դատարկուած էր Էջմիածնէն եկած սպառնալիքին պատճառով: Եզովքի կ'ենթարկուէին բոլոր անոնք, որոնք պիտի շարունակէին կապեր ունենալ բողոքական քարոզիչներուն հետ: Վերոյիշեալ երկու սարկաւազները, որոնք յունարէն, լատիներէն եւ եբրայերէն կ'ուսանէին միսիոնարներուն քով, պատասխանատուութեան կանչուած էին Էջմիածին եւ այս առնչութեամբ ընդհանուր իրավիճակը այնքան լարուած էր, որ Պազելի քարոզիչները ստիպուած կ'ըլլան դիմելու Թիֆլիս՝ իրենց կեանքին ապահովութիւնը խնդրելով ռուսական իշխանութիւններէն: Թիֆլիս երթալու ճանապարհին սարկաւազներէն մին ժանտախտէ կը մահանայ, կը վախճանի նաեւ Պազելի բողոքական քարոզիչներէն Սալթեթը⁴⁰: Չարեմպա նոյնպէս ժանտախտով կը վարակուի, բայց բարեբախտաբար կ'ապաքինի՝ շնորհիւ Շուշիի բարձրադիր դիրքին եւ մաքուր օդին⁴¹:

Ի դէպ այստեղ պետք է նշել, որ 1831 թուականին Եփրեմ Ա. Չորագեղցի հրաժարած էր եւ Լուսաւորչի գահին վրայ բազմած էր Յովհաննէս Ը. Կարբեցի, կաթողիկոսական գաւազանագիրքին մէջ, ցաւի է ըսել, ամենանկուններէն մէկը եւ ցարական կառավարութեան հլու հնազանդ գործակալ մը:

Չարեմպա թէւ ծանր հիւանդութենէն տկարացած՝ շուրջ 10 տարի անխոնջ աշխատանքէ ետք, 1831-ի սկիզբը ընտանեկան պատճառներով ստիպուած կ'ըլլայ մեկնելու Եւրոպա: Այս ժամանակահատուածը, մանաւանդ Չարեմպայի բացակայութեան, դժուար կ'ըլլայ բողոքական քարոզիչներու տան եւ այնտեղ գործող սակաւաթիւ եղբայրներուն համար: Հակառակ Էջմիածնէն եկած սպառնալիքներուն, միսիոնարական տուն եւ դպրոց դիմող աշակերտներուն թիւը աւելի կ'անի, որոնց շարքերուն մէջ նաեւ կային հոգեւորականներ, որոնց համար գիտութեան լոյսէն օգտուիլը առաջնահերթ էր, քան միջնադարեան խաւարամտութեան խունացած աղեղներէ իրենց դէմ արձակուած նետերը:

Տեղեակ ըլլալով անցուդարձերուն՝ Պազելի Քարոզչական Ընկերութեան կեդրոնական ղեկավարութենէն Շուշիի միսիոնարներուն շարունակ յանձնարարութիւններ կը տրուին՝ խուսափիլ ամէն տեսակ մարդորսական ձգտումներէ, այլ միայն գործել ի նպաստ քրիստոնէական համընդհանուր շահերուն:

⁴⁰ Տե՛ս Magazin 1831, 393f.

⁴¹ Անդ, 394:

Չարեմպա, որ մինչ այդ 1831-ի սկիզբը ընտանեկան պատճառներով Եւրոպա մեկնած էր, 1835 թուականի Ապրիլին, կը վերադառնայ Շուշի: Պազելի բողոքական քարոզիչներուն քարոզչական, ուսուցողական եւ հրատարակչական առաքելութիւնը նորանոր յաջողութիւններով պսակուած էր: Ընդհուպ կը ծրագրուէր Շուշիէն ետք Թաւրիզի մէջ դպրոց մը հաստատել, իսկ հիւսիսային Կովկասի Քարրաս (ներկայիս՝ Ինոսենցվո) բնակավայրէն,– ուր սկովտիացի միսիոնարներուն հետ Պազել նոյնպէս առաքելական հաստատութիւն մը կը պահէր,– հասնիլ մինչեւ չերքեզներու քարոզութեան: Հայ երեխաներուն համար դպրոց մըն ալ բացուած էր Շամախիի մէջ⁴²:

Այս ընթացքին, ռուսական կառավարութիւնը Փոն Հովենի տեղ Կովկասի կառավարիչ կը նշանակէ զօրահրամանատար Գրիգորի Վլաստիմիրովիչ Փոն Ռոզէնը⁴³ (Григорий Владимирович Розен; 1782–1841), որ հակակրանքով լեցուն էր դէպի բողոքական քարոզիչները: Ահա, այսպէս, ճիշդ անձին կը հասնի հայ հոգեւոր վերնախաւին բողոքագիրը՝ ուղղուած Պազելի քարոզիչներուն դէմ: Սոյնին կցելով իր լայն մեկնաբանութիւնները՝ Փոն Ռոզէն զայն կը հասցնէ Սանկտ-Պետերբուրգ, ուր արդէն վերստին ամրագրուած էր ռուսական «մէկ ցար, մէկ հաւատք» հին կարգախօսը:

Մլաւոնական այս մոլեռանդ կողմնորոշման հետեւանքը զգացած էին Ռուսիոյ մէջ գործող բոլոր միւս ոչ-ուղղափառ դաւանանքին պատկանող քրիստոնէական հաստատութիւնները: Ռուսիոյ մէջ այլակրօնները դարձի բերելու եւ առաքելական գործունէութիւն ծաւալելու մենաշնորհը բացառապէս կը վերապահուէր Ռուս Ողղափառ Եկեղեցիին: Հետեւաբար, Ռուսական Կայսրութեան տարածքին օտարերկրեայ առաքելութիւններուն մեծ մասն արդէն կ'արգիլուէր, կը մնար միայն Շուշիի մէջ Պազելի բողոքական քարոզիչներուն առաքելութիւնը, որուն դէմ, առ այժմ, քայլեր ձեռնարկելու հիմքեր չկային: Ահա ճիշդ ժամանակին Սանկտ-Պետերբուրգ կը հասնէր Փոն Ռոզէնին նամակը, որուն կցուած էր Շուշիի մէջ Պազելի քարոզիչներուն մարդոքական գործունէութեան դէմ բողոքարկող Մայր Աթոռի պարսաւազգիրը:

23 Օգոստոս 1835 թուականին, Սանկտ-Պետերբուրգէն Շուշի կը հասնի ցարական հրամանագիր մը, որ ամբողջութեամբ կ'արգիլէ Պազելի միսիոնարներուն առաքելական գործունէութիւնը: Անոնք կը մեղադրուէին հետեւեալ երեք գլխաւոր կէտերուն մէջ.

⁴² Schlatter, Geschichte, 105f.

⁴³ Տե՛ս https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Andreas_von_Rosen.

Ա) Առաջնահերթ դարձած էր հայ ազգաբնակչութեան մէջ մարդորսութեամբ զբաղիլ, քան Աստուծոյ խօսքը տարածել մահմետականներու միջավայրին մէջ, որ Պազելի բողոքական քարոզիչներուն առաքելութեան գլխաւոր նպատակն էր:

Բ) Պազելի բողոքական քարոզիչներուն առաքելութիւնը Կովկասի մահմետական ազգաբնակչութեան մէջ միանգամայն ձախողած էր, քանի որ անոնցմէ ոչ ոք մկրտուած էր, մինչդեռ միեւնոյն ժամանակամիջոցին ռուս հոգեւորականներ յաջողած էին հիւսիսային Կովկասի մէջ քրիստոնեայ դարձնել աւելի քան 70.000 օսերներ:

Գ) Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Սինոտը կը նախատեսէր Կովկասի մէջ հաստատել միսիոնարական սեփական կազմակերպութիւն մը, որուն համար այնուհետեւ պատճառ մը չկար Ռուսիոյ տարածքին հանդուրժելու օտարերկրեայ քարոզչական ընկերութիւններու գործունէութիւնը⁴⁴:

Բնականաբար, Պազելի բողոքական քարոզիչները իրենց կարգին Շուշիէն 6 Մարտ 1836-ին, ստորագրութեամբ Ֆելիսեան Չարեմպայի, Կարլ Կոթթիլպ Փֆանտերի եւ Քրիստոֆ Եուտթի, նամակ մը կը յղեն Սանկտ-Պետերբուրգ, որուն մէջ կը ջանան անկեղծօրէն ներկայացնել իրենց գործունէութեան բոլոր վկայութիւններն ու արդարացի պատճառները⁴⁵: Այդուհանդերձ, ցարական վերոնշեալ վճիռը տրուած էր, ուստի ի գործ դրուած բոլոր ճիգերը ապարդիւն էին, իսկ քարոզիչներուն 12 տարիներու ուսուցչական, գրական, մշակութային եւ կրօնաբարոյական անձնդիր աշխատանքը շարունակելու խնդրանքը կը բախէր ռուսական կրանիտեայ «նիւթ»-ին: Այնուհետեւ կը մնար իրագործել վերջին պարտականութիւն մը՝ Շուշիի մէջ կազմալուծել Պազելի միսիոնարական առաքելութիւնը եւ ծախելով կալուածը՝ վերադառնալ Եւորպա կամ կոչուիլ մերձաւորարեւելեան այլ առաքելութիւններու:

Չարեմպա եւ Քրիստոֆ Եուտթ Շուշիի մէջ վերջին մնացողներն էին, որոնք մինչեւ 1838 թուականը կը ջանան 14.000 ռուբլիի ծախել «Տապաղներու ձորը» գտնուող իրենց կալուածը, որմէ 3.000 ռուբլին տիրող անգիր «կարգերուն» համաձայն կը հոսի տղւոյն պետական պաշտօնեաներուն գրպանը⁴⁶:

Այս ժամանակահատուածին է, որ Կովկասի ընդհանուր կառավարիչը՝ Գրիգորի Փոն Ռոզէն կ'արձակուի իր պաշտօնէն: Չարեմպայի համար կը ներկայանայ նոր առիթ մը Սանկտ-Պետերբուրգի մէջ ուեցած իր լաւ կա-

⁴⁴ Schlatter, Geschichte, 114.

⁴⁵ A.a.O., 115f.

⁴⁶ A.a.O., 118.

պերուն միջոցաւ վերականգնելու Շուշիի առաքելութիւնը: Սակայն սոյն առաջադրանքը այս անգամ համաձայնութիւն չի գտներ Պազելի Քարոզչական Ընկերութեան տնօրէնութեան քով, քանի որ մնայուն հաւաստիք մը չկար, թէ բողոքական առաքելութեան հանդէպ Սանկտ-Պետերբուրգի մէջ բարեացակամ տրամադրութիւնները կը յարատուէին: Բաց աստի, եթէ արգիլուած պիտի ըլլար քարոզչական առաքելութեան կից դպրոցի մը գործունէութիւնը, ապա անիմաստ կը դառնար արդէն դադրած այս ամբողջ առաքելութեան վերաշխուժացումը:

1838 թուականի Ապրիլին, Ֆելիսեան Չարեմպա վերջինն էր, որ ստիպուած կը հեռանայ Շուշիէն՝ իր ետին ձգելով քրիստոնէական կոչումէ թելադրուած Պազելի բողոքական քարոզիչներու խոստմնալից առաքելութեան երբեմնի այս վայրը՝ Շուշի բերդաքաղաքը:

2 Պազելի բողոքական քարոզիչներուն ուսումնական եւ հրատարակչական ներդրումը Շուշիի մշակութային զարթոնքին մէջ 1823–1835 թուականներուն

Պարսիկներու դարաւոր իշխանութիւնը Շուշիի մշակութային կեանքը հասցուցած էր խոր անկումի մը: Երկրին հայ բնակչութեան համար անհնար էր սեփական ուժերով յաղթահարել անգրագիտութեան խաւարը եւ տիրող անբարեյոյս իրավիճակը: Միայն բարեկեցիկ որոշ ընտանիքներ ի վիճակի էին առանձին վարդապետներու մօտ կրթութեան տալու իրենց զաւակները: Սակայն հայ ազգաբնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը գուրկ էր գրաճանաչութենէ եւ տարրական գիտելիքներէ⁴⁷:

Նախապէս նշուեցաւ, որ այս մտայլ իրավիճակին մէջ փրկութեան անսպասելի լոյսը կը հասնի շատ հեռունէն՝ Չուիցերիոյ Պազել քաղաքէն: 1823 թուականին, Պազելի Քարոզչական Ընկերութենէն երկու ներկայացուցիչներ՝ Ֆելիսիան Չարեմպա եւ Աուկուստ Հայնրիխ Տիթրիխ, կը հաստատուին Շուշի՝ զայն դարձնելով Կովկասի մահմետականներու դարձին ուղղուած իրենց առաքելութեան կեդրոնը⁴⁸:

Պազելի Քարոզչական Ըկերութեան տնօրէնութենէն իրենց յանձնարարուած էր Կովկասի հեթանոս եւ մահմետական ազգաբնակչութեան մէջ տարածել Աստուծոյ խօսքը՝ դպրոցի, յարակից տպարանի եւ կրօնական գրականութեան միջոցաւ: Այս ծրագիրը իր ընթացքը կ'առնէ 1827 թուականին, երբ միսիոնարական տան յարակից տարածքին մէջ կը կառուցուին

⁴⁷ Տէս Լէօ, Պատմութիւն, 86f:

⁴⁸ Նոյնը:

դպրոցին, ապա տպարանին մասնաշէնքերը: Մէկ տարի անց արդէն դպրոցը 10–18 տարեկան պատանիներէ եւ երիտասարդներէ կազմուած 130 ուսանող ունէր: Հետաքրքրականօրէն Պազելի բողոքական քարոզիչներուն կառոյցները տեղացի ժողովուրդը «Լէմսի [= *նէմեցի*] տներ», այսինքն «գերմանացիներու տներ», կամ դպրոցը՝ «Լէմսի շկոլա», այսինքն «գերմանական դպրոց» կը կոչէր⁴⁹:

Դպրոցը, անշուշտ, բաց էր ամէնուն համար, սակայն նախընտրութիւն կը տրուէր աղքատ ընտանիքներէ եկող աշակերտներուն: Հոն կը դասաւանդուէին հայերէն կարդալ եւ գրել, քերականութիւն, Հին եւ Նոր Կտակարան, որոնցմէ որոշ հատուածներ աշակերտները գրաբարէ աշխարհաբարի, նաեւ աշխարհաբարէ գրաբարի կը վերածէին: Յաւելեալ՝ պատմութիւն, աշխարհագրութիւն եւ թուաբանութիւն: Հայերէն առարկաներ դասաւանդելու համար միսիոնարները իրենց մօտ ուսուցչական պաշտօնի կը հրաւիրէն Պօղոս վրդ. Ղարաղաղին (1790–1850/1860), որ շուրջ 5 տարի կը բնակի միսիոնարներուն քով՝ ուսուցանելով այդ դպրոցին մէջ: Պազելի բողոքական քարոզիչներուն հետ կը գործակցի նաեւ Յովսէփ վրդ. Տէր-Աւագեան Արցախեցին, որ նոյնպէս ժամանակի ականաւոր հոգեւորականներէն մէկն էր⁵⁰:

1826 թուականին, Պազելի բողոքական քարոզիչները հայ ազգաբնակչութեան համար դպրոց մըն ալ կը բանան Գանձակի մէջ, ուր դասաւանդումները կը սկսին 80 աշակերտով: Անշուշտ նախատեսուած էր, որ հետագային այս ծրագիրը պիտի ընդլայնուէր, իսկ դպրոցն ալ յաւելեալ դասարաններով ընդարձակուէր⁵¹:

Պազելի միսիոնարներու դպրոցական գործունէութեան առանձնայատուկ կարեւորութիւնը կ'արտայայտուի այն արդիւնաւէտութեան մէջ, որ շրջանաւարտ երիտասարդներ իրենց կարգին հայաբնակ տարբեր շրջաններու մէջ դպրոցներ կը բանան, ուր 20–30 ուսանող ընդունելով՝ կը սկսին իրենց ձեռք բերած գիտելիքը ջամբել նոր սերունդին: Արդարեւ ոչ միայն Շուշին, այլ ամբողջ Արցախը ԺԹ. դարու առաջին քառորդին իր ժողովրդական կրթութեան զարթօնքը կը պարտի մեզի արդէն քաջածանօթ «Լէմսի շկոլա»-ին⁵²: Այս դպրոցին առկայութիւնը կը նշանակէր, որ նոյնիսկ

⁴⁹ Տե՛ս Լէօ, անդ, 87:

⁵⁰ Այս երկու արդիւնական վարդապետներուն մասին տե՛ս Լէօ, անդ, 84f: Կարապետյան Բ., Շուշի Բերդաքաղաքը, անդ, 166f: Հայկական Սովետական Հանրագիտարան [ՀՍՀ], 6, Երևան, 1980, 579: Նաեւ ՀՍՀ, 7, Երևան, 1981, 28:

⁵¹ Տե՛ս Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften, Basel 1827, 394.

⁵² Տե՛ս Լէօ, Պատմութիւն, 84–98:

ռուսական կառավարութիւնը ակնյայտօրէն կ'անդրադառնար Կովկասի մէջ ժողովրդական կրթութեան կարելորոթեան եւ մասնաւոր ուշադրութիւն կը դարձնէր անոր: Առ այս, Թիֆլիսի նահանգապետ գեներալ Միպիաքին 10 Նոյեմբեր 1827-ին Սանկտ-Պետերբուրգ՝ մշակոյթի նախարարին կը գրէ.

«Վրաստանի ազնուական դասին համար Թիֆլիսի մէջ միայն գոյութիւն ունի ուսումնարան մը, ուր ունեւոր մարդիկ իրենց երեխաները կ'ուղարկեն, բայց այստեղի աղքատ ժողովուրդը եւ միւս դասակարգերու բնակիչները բոլորովին զրկուած են իրենց երեխաները դաստիարակելու միջոցներէն... Ես սեպուհ պարտականութիւնս կը սեպեմ հոգ տանիլ տեղի բնակիչներուն՝ միջոցներ տալու, որպէսզի անոնք իրենց երեխաներուն աւանդեն այն, ինչ հարկաւոր է կեանքին համար: Ես համոզուած եմ, որ դաստիարակութիւնը ստոյգ օգուտներ կու տայ՝ մեղմացնելով [կոպիտ] բարքերը եւ ցոյց տալով ճամբան, ուրկէ անոնք պիտի մտնեն հասարակութեան մէջ... Ես Շուշի եղած ժամանակ զարմանքով տեսայ մահմետական շատ մը երեխաներ, որոնք գերմաներէն կը սորվէին Պազելի միսիոնարներու ղեկավարութեամբ, որոնք այնտեղ կը բնակէին կառավարութեան թոյլտուութեամբ: Միայն ուսուցիչներու չգոյութիւնն է, որ թոյլ չի տար անոնց սորվելու նաեւ ռուսերէն լեզուն»⁵³:

Ահաւասիկ այստեղէն ծնունդ կ'առնէ Անդրկովկասի զանազան քաղաքներուն, նաեւ Շուշիի մէջ 1831 թուականէն սկսեալ գաւառական դպրոցներուն բացումը:

Պազելի բողոքական քարոզիչներուն կարելորագոյն նուաճումներէն մէկը եղաւ 1827 թուականին Շուշիի մէջ տպարան հիմնելու եւ հրատարակչական գործունէութիւն ծաւալելու երախտիքը: Տպագրական սարքաւորումները անոնք Շուշի փոխադրեցին հաւանաբար Մոսկուայէն, իսկ հայկական տառատեսակները ստոյգ ձուլել տուին Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի տպարանին մէջ: Տպագրական թուղթը նոյնպէս կը ստանային Մոսկուայէն, ստոյգ՝ Լազարեան ճեմարանին միջոցաւ:

Առաջին տպագրիչը եղաւ Յովհաննէս Ապերքրոմպի (Joh. Aberkrombie) անունով չերքեզ երիտասարդ մը, զոր սկովտիացի միսիոնարներ Քարրասի մէջ ստրկութենէ գնելով կ'ազատագրեն, կը կրթեն, ապա Աստրախանի մէջ

⁵³ Հմմտ. Անդ, 91:

կը վարժեցնեն տպագրական արհեստին⁵⁴: Արդարեւ, Շուշիի մէջ առաջին գրքոյկը, որ 1828-ին ընդամենը 50 օրինակ կը տպագրուի՝ Մատթեոսի անտարանէն «Լերան Քարոզ»-ի արեւելահայերէն թարգմանությունն էր: Հետաքրքրական է իմանալ, որ Չարեմպա եւ Տիթրիխ առկայ թարգմանությունը փորձարկելու համար տարբեր վայրերու մէջ կ'ացելէն Շուշիի բնակիչներուն, զայն կը կարդան եւ գոհունակութեամբ կը հաստատեն, թէ բովանդակությունը անոնց միանգամայն հասկնալի է:

Նկատի ունենալով, որ տպագրական գիրքերու պահանջը Շուշիի մէջ առաւել եւս կը շատնար, նաեւ համեմատաբար փոքրածաւալ դասագիրքերէն կը նախատեսուէր ձեռնարկելու աւելի բարդ գործերու, գործինակ անտարաններու կամ Նոր Կտակարանի տպագրութեան, – որոնք պիտի ունենային շուրջ 2000-ի կամ աւելի մեծաթիւ տպաքանակով տպագրություն–, հարկ կը զգացուի Պազելէն մասնագէտ տպագրիչի մը առաքումին, որ 1830 թուականի Ապրիլէն սկսեալ կ'իրականանայ՝ յանձին Եոհան Քրիստիան Ֆրիտրիխ Եուտթի⁵⁵ (Johann Christian Friedrich Judt):

1828 թուականէն սկսեալ անոնք թէ՛ Շուշիի իրենց տպարանին եւ թէ՛ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին մէջ ձեռնարկեցին շատ մը կրօնական, բարոյախօսական եւ ուսուցչական բնոյթի գիրքերու, գրքոյկներու, բառարաններու, դասագիրքերու, այբբենարաններու, թերթերու եւ թերթօններու հրատարակութեան: Ընդհանուր առմամբ՝ 1828–1835 թուականներուն անոնք Շուշիի մէջ կը հրատարակեն 29 անուն հայերէն գիրք, որոնց բովանդակ տպաքանակը կ'անցնէր 35.000 պատկառելի միաւոր մը: Բացի հայերէն գիրքերէն, Պազելի բողոքական քարոզիչները նաեւ հրատարակած էին 728 պարսկերէն, 147 թրքերէն եւ 100 եբրայերէն տպագիր գործեր⁵⁶:

Երբ կը ստուգենք բողոքական քարոզիչներուն կողմէ հրատարակուած գիրքերու տիտղոսաթերթերուն վրայ նշուած թուականները, ապա կը հաստատենք, որ անոնց հրատարակչական գործունէությունը այնուհետեւ շարունակուած է մինչեւ 1840 թուականը՝ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի տպարանին մէջ: Շուշիի մէջ նախապէս տպագրուած թարգմանական որոշ ստեղծագործություններ արեւելահայերէն աշխարհաբարով այնտեղ վերահրատարակուած են կամ Լազարեան ճեմարանի անձնական նախաձեռ-

⁵⁴ St'u Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften, 1828, 420f; Gazer, Studien, 21.

⁵⁵ Անդ, 27: Schlatter, Geschichte, 102f.

⁵⁶ Տես սոյն յօդուածի վերջաւորութեան Պազելի բողոքական քարոզիչներուն կողմէ տպագրուած գիրքերուն ցանկը: Նաեւ Լէօ, Պատմություն, 93:

նութեամբ եւ կամ Պազելի բողոքական քարոզիչներու կանխաւ տուած պատուերով:

Միսիոնարներուն տպագրած բոլոր գիրքերու տիտղոսաթերթերուն վրայ հրատարակութեան թուականին հետ անպայման նշուած է այդ ժամանակի կաթողիկոսին եւ առկայ գիրքին տպագրութիւնը արտօնած եպիսկոպոսին անունը: Չորօրինակ, այսպէս՝

«Ի Հայրապետութեան Տեառն Եփրեմի Սրբազնասուրբ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: Հրամանաւ Աստուածարեալ Քահանայապետութեան Տեառն Ներսիսի Առաքելագործ Արիիէպիսկոպոսի Եւ Վիճակաւոր Առաջնորդի Ամ[ենայն] Հայոց Վրաստանի Եւ Այլոց, Ի Շուշի ՌՄՀԸ, 1829»:

Նշուած չէ միայն տպարանին անունը, օրինակ՝ «Պազելի Միսիոնարական Ընկերութեան տպարան» եւլն.: Պիտի ենթադրել, որ միսիոնարները այլազան պատճառներով խուսափած են իրենց տպարանին տալու մասնաւոր անուն մը կամ պարզապէս գոհացած են նշելով տպագրութեան վայրը՝ Շուշի, նկատի ունենալով, որ հոն իրենց տպարանէն բացի ուրիշ մը գոյութիւն ունեցած չէ: Միայն 1832 թուականէն սկսեալ քանի մը գիրքերու վերջին էջին մէջ տեղադրուած է նախապէս տպագրուած գիրքերուն ցանկը, որոնք կարելի է գնել Շուշիի բողոքական քարոզիչներու տունէն: Ահաւասիկ համապատասխան յայտարարութիւնը. «Շուշիի բերդումն / աւետարանական ժողովքի տան մէջն / էս հետեւօղ գրեանքս էլ ծախվում են»:

Ճիշդ է, որ Էջմիածնի տպարանը Հայաստանի տարածքին առաջին տպարանն էր՝ հիմնուած ըլլալով 1771-ին, իսկ Շուշիինը երկրորդը: Այսուհանդերձ պետք է նկատի ունենալ այն փաստը, որ 1821–1833 թուականներուն Էջմիածնի տպարանը չէր գործեր⁵⁷, մինչդեռ շնորհիւ Պազելի բողոքական քարոզիչներուն՝ Շուշիի մէջ զարկ տրուած էր հրատարակչական բացառիկ գործունեութեան մը, որ անտարակոյս պատիւ կը բերէ անոնց: Այս առնչութեամբ ականաւոր պատմաբան Լէօ կ'անդրադառնայ՝ ընդգծելով հետեւեալ իրողութիւնը, թէ «Միայն այս տպարանը, ինքնըստինքեան, մի գեղեցիկ երեւոյթ էր Շուշու խաւար իրականութեան մէջ, որին կարող էր նախանձել նոյնիսկ Էջմիածինը իր անկատար տպարանով»⁵⁸: Եւ ի գուր չէ, որ երբ Պազելի բողոքական քարոզիչներուն տպարանը կը փակուի, անոր տպագրական սարքաւորումներն ու մամուլը գնելու դիմումով Էջմիածինը կը հանդիսանայ առաջին հետաքրքրուողներէն մէկը:

⁵⁷ Տե՛ս Magazin 1831, 463.

⁵⁸ Հմմտ. նաեւ Լէօ, Պատմութիւն, 93:

Շուշիի բողոքական քարոզիչներուն տպարանի կրթական-մշակութային դերը չէր սպառեր գիրքերու հրատարակութեամբ: Ան միաժամանակ կը կազմակերպէր նաեւ գիրքերու առաքումը Հայաստանի այլ շրջաններն ու հայկական զանազան գաղութները: Վկայութիւն կայ, որ բացի Մոսկուա, Սանկտ-Պետերբուրգ, հաւանաբար նաեւ Դորպատի համալսարան ու հայաշատ այլ կեդրոններ ուղարկուելէ բացի, անոնք հասած են մինչեւ Էրզրում, Թաւրիզ, Սպահան, Պաղտատ, ուրկէ ալ նոյնիսկ՝ հեռաւոր Հնդկաստան: 1840-ին Մոսկուայի Բ. հրատարակութենէն ետք, 1841-ին Կալկաթայի մէջ վերստին կը տպագրուի «Մեղքի մեծանաւոյն եւ զօրանաւոյն համար» գրքոյկը, որուն անուանաթերթին վրայ կը կարդանք՝ «Առաջին անգամ տպեալ յամի Տեառն 1833 ի Շուշի»:

Հակառակ այն փաստին, որ Շուշիի մէջ գործող Պազեյի միսիոնարները ստիպուեցան լքելու իրենց առաքելութիւնը եւ չկրցան հասնիլ իրենց առաջադրած բուն նպատակին, այնուամենայնիւ անոնց անձնագոհ աշխատանքը Արցախի, մասնաւորաբար Շուշիի հայութեան համար եղաւ արգասաբեր՝ տալով մշակութային իմաստով իր ազգօգուտ պտուղները:

11 Մարտ 1836 թուականին, Ռուսական Կայսրութեան կողմէ հաստատուած «Յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան» յատուկ կանոնադրութեամբ, յայտնի՝ «Փոլոժենիէ» անունով, կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնուող Հայ Եկեղեցին կը բաժնուի 6 թեմերու՝ Նոր Նախիջեւանի, Աստրախանի, Վրաստանի, Շիրվանի, Երեւանի եւ Ղարաբաղի⁵⁹: 1 Յուլիս 1837-ին, ռուսական կայսերական հրամանով թեմի առաջնորդ կը նշանակուի Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Չալալեանցը, իսկ Շուշին կը դառնայ Ղարաբաղի թեմի առաջնորդանիստ կեդրոն⁶⁰:

Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Չալալեանցը, որ կը հետեւէր Պազեյի միսիոնարներու առաքելութեան հետ պատահած իրադարձութիւններուն, գիտակցելով տպագրութեան կարեւորութեան Եկեղեցւոյ առաքելութեան եւ ժողովրդական կրթութեան համար, ջանք չի խնայեր ըլլալու առաջինը՝ իսկոյն գնելու անոնց տպարանը: Մինչ այդ, Էջմիածնէն Սինոտին անունով Յովհաննէս վրդ. Շախիաթունեանցը գրաւոր կը դիմէ Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Չալալեանցին, ինչպէս վերը նշուեցաւ, հետա-

⁵⁹ Տե՛ս Abel Abrahamian, Die Grundlagen des armenischen Kirchenrechts, Zürich 1917, 37–40, 96–109; Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Գ., Երուսաղէմ, 1927, 3684–3701; Լէօ, Պատմութիւն, 97f: Հայոց Պատմութիւն, Գ, գիրք Ա, Նոր ժամանակաշրջան, (XVII դար երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երեւան 2020, 268–271:

⁶⁰ Տե՛ս Բալայեան Մ., Շուշիի վերածումը Ղարաբաղի հոգեւոր կենտրոնի, Արցախի Պետական Համալսարան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 7, 2016, 22:

քրքրություն ցոյց տալով տպարանը գնելու եւ տպագրական մամուլը Էջմիածին փոխադրելու վերաբերեալ: Մետրոպոլիտը իր պատասխան մասկին մէջ կը յայտնէ, թէ տպարանն արդէն 1219 մանեթով ինք գնած է, որուն 480 մանեթը հաւաքած է տեղի բնակիչներէն, իսկ մնացած 719 մանեթը ապահոված է մուծելի երկարաժամկետ վարկի մը միջոցաւ⁶¹:

1837 թուականին, այս տպարանին մէջ արտադրուած առաջին գիրքը Լորտ Պայրընի նշանաւոր «Շիլլոնի Կալանաւորը» (The Prisoner of Chillon) գործն էր, գոր թարգմանած էր այդ ժամանակ ռուսական բանակին մէջ ծառայող արցախցի Մովսէս Չոհրապետանը⁶²: Այնուհետեւ, մինչեւ 1854 թուականը՝ Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Չալալեանցին վախճանը, իր անձնական վերահսկողութեան ներքոյ կը տպագրուին աւելի քան տասնեակ մը գիրքեր՝ ընդհանրապէս կրօնական բովանդակութեամբ: Երբ 1844-ին պետական գրաքննութիւնը աւելի կը խստանայ եւ նահանգապետը դիմելով մետրոպոլիտին տպարանին գործունէութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ կը պահանջէ, ան 1847-ին անոր կը յայտնէ, թէ տպարանը կը գտնուի իր անմիջական հսկողութեան ներքոյ եւ կրօնական գիրքեր կը տպագրէ Էջմիածնի Սինոտին հրահանգով⁶³:

Այսպէս, Պազելի միսիոնարներուն կողմէ սկսած աշխատանքը, թէկուզ իրենց բացակայութեան, կը յարատեւէ Շուշիի մէջ՝ ընթացք տալով մեծ թիւով բարձրորակ գրականութեան հրատարակութեան, որ իր անգնահատելի ներդրումը կը բերէ հայ ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ կրթութեան բնագաւառէն ներս մինչեւ Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերուն հաստատումը 1920-ին:

Այս մեծ ներդրումէն բացի, Պազելի միսիոնարներուն ամենանշանակալից ձեռքբերումը այն էր, որ անոնք նախաձեռնողները հանդիսացան թարգմանելու գոյութիւն ունեցող հայ գրականութիւնը, նաեւ յօրինելու նորը՝ երկրին ժողովրդական կամ խօսակցական լեզուով: Հաղորդակցութեան հասկնալի լեզու մը, որ ժողովուրդինն էր եւ որ այնուհետեւ դարձաւ գրական լեզու՝ գրական արեւելահայերէն անունով⁶⁴:

Այս երեւոյթը հայ գրողներուն համար դարձաւ բարենպաստ շարժառիթ մը յօրինելու իրենց ստեղծագործութիւնները այս լեզուով, որ մատչելի էր ժողովուրդին: Մինչ այդմ գոյութիւն ունեցող խոչընդոտը՝ գրա-

⁶¹ Տես Լէօ, Պատմութիւն, 121f:

⁶² Պատմաբան Լէօն Լորտ Պայրընի հայտնի բանաստեղծությունը սխալմամբ վերագրած է Շիլլերին: Տե՛ս անդ, 124:

⁶³ Անդ, 126f:

⁶⁴ Տես անդ, 92: Լէւոնյան Գ., Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը: Պատմական տեսություն սկզբից մինչեւ XX դարը, Երեւան 1946, 231:

բարը,– որքան ալ ան ցայսօր կը թուի հարուստ եւ գեղեցիկ ըլլալ,– վերապահուած էր հիմնականօրէն հոգեւորականներուն: Կարելի է ըսել, որ լեզուական, գրաւոր հաղորդակցութեան այս արգելքը վերջապէս յաղթահարուեցաւ եւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ ծագիլ սկսաւ հայ գրականութեան նոր դարաշրջանի մը արշալոյսը:

Այս ժամանակահատուածը մեզի կը ներկայացնէ գրական-ստեղծագործական եւ հրատարակչական շատ հետաքրքրական պատկեր մը, պիտի ըսէի՝ մշակութային երեք կարելոր կեդրոններու գործակցութեան արգասաբեր եռանկիւն մը՝ Շուշիի բողոքական քարոզիչներու տան, Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին եւ Դորպատի համալսարանին միջեւ: Շուշիի մէջ հրատարակուած վերոյիշեալ 29 անուն հայերէն գիրքերէն 12-ը աշխարհաբար են, իսկ յաւելեալ 3 անուն գիրք՝ գրաբար եւ աշխարհաբար միաժամանակ:

Միսիոնարներուն կողմէ Մոսկուայի մէջ հրատարակուած, ապա եւ վերահրատարակուած են 8 անուն գիրքեր, որոնցմէ գրաբար է արդէն մեզի ծանօթ 1831-ին տպագրուած Մատթէոսի աւետարանին ձախ սիւնակը, մինչդեռ աջ սիւնակը ամբողջութեամբ կը ներկայացնէ անոր արեւելահայերէն թարգմանությունը: Նմանապէս երկսիւնակ՝ գրաբար եւ դիմացը արեւելահայերէն թարգմանութեամբ է 1834-ին տպագրուած «Նոր Կտակարան Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» վերնագրով աւետարանը՝ կազմուած 1278 էջերէ: Այլապէս մնացեալ բոլոր 6 հրատարակությունները առանց բացառութեան արեւելահայերէն են: Ահաւասիկ անոնց խորագրերը.

1. «Երեք Խօսակցությունք մին քահանայի, մին աշխարհական մարդոյ հետն: Փրկութեան Ճանապարհի համար, Ա. տպ., Մոսկով, 1830, Բ. տպ., Մոսկով, 1840»:
2. «Աւետարանի գօրութիւն կամ մին արար ծառայի պատմութիւն, Ա. տպ., Մոսկով, 1830, Բ. տպ., Մոսկով, 1840»:
3. «Համառօտ քննութիւն քրիստոնէական հաւատոց եւ մահմետական կրօնի, Ա. տպ. Մոսկով, 1831»:
4. «Մեղքի մեծանալոյն եւ գօրանալոյն համար, Բ. տպ., Մոսկով, 1840, Գ. տպ., Կալկաթա 1841»:
5. «Կարճառօտ աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին համար, Բ. տպ., Մոսկով, 1840»:
6. «Տասն եւ վեց կարճառօտ քարոզներ, Գ. տպ., Մոսկով, 1840»:

Հայաստանի խորհրդային շրջանի գրականութեան պատմությունը, բնականաբար, իր քաղաքական ուղղութեան պատուաբեր պիտի չհամարէր

աշխարհաբար լեզուի եւ գրականութեան ծաղկումին սկիզբ նկատել վաստակը օտարերկրեայ քարոզիչներու: Հետեւաբար այդ ձեռքբերումը ամբողջութեամբ վերագրուեցաւ Խաչատուր Աբովեանի, որ միայն 1841-ին կը հրատարակէ իր նշանաւոր «Վերք Հայաստանի, Ողբ Հայրենասերի» վէպը: Մինչդեռ Պազելի միսիոնարները Շուշիի եւ Մոսկուայի մէջ իրենց հրատարակած աւելի քան տասնեակ մը թարգմանութիւններով, գիրքերով, գրքոյկներով, աւետարաններով, բառարաններով, դասագիրքերով, այբբենարաններով, թերթօններով եւ թերթիկներով արդէն 14 տարի առաջ եւ հետագային անկիւնաքարը դրին մշակոյթի գրական այն տաճարին, որ արեւելահայ գրականութիւն կը կոչուի:

Ի դէպ, պէտք չէ մոռնալ, որ Աբովեան 1830–1836 ուսած է Դորպատի համալսարանին մէջ եւ բոլորովին անհաւանական չէ, որ թերեւս ան հոն ալ ծանօթացած է Շուշիի մէջ հրատարակուած այս կամ այն հատորին հետ, որմէ,– գուտ լեզուական իմաստով,– ներշնչուելով՝ հետագային գրած է իր «Վերք Հայաստանի»-ն: Ծանօթ է, որ ան իր այս վէպը ստեղծագործեց իր մայրենի՝ Քանաքեռի բարբառով, որ եւ իսկութեան մէջ Արարատեան դաշտավայրի բարբառներէն մէկն էր: Մոյնը հետզհետէ ունեցաւ իր զարգացման շրջանը ու դարձաւ լեզուն գրական արեւելահայերէնի:

Պազելի բողոքական քարոզիչներու ծաւալուն տեղեկագրութիւններուն մէջ, որոնք գերմաներէնով հրատարակուած են, Պազելի Աւետարանական Քարոզչական Ընկերութեան ամսագրերուն, նաեւ Շուշիէն եւ Անդրկովկասի այլ վայրերէն Պազել յղուած իրենց բազմաթիւ նամակներուն եւ օրագրութիւններուն մէջ երբեք աւանդուած կամ յիշատակուած չեն «ազերի» կամ «Ազրպէյճան» անունները: Այլ խօսքը յստակ ու մեկին միշտ եղած է թուրք-թաթարներու կամ թաթար-թուրքերու մասին:

Հետագայ պատմութիւնը ազերի եւ Ազրպէյճան արհեստածին կազմաւորման վերաբերեալ բոլորիս քաջածանօթ է: Հետեւաբար աւելորդ կը նկատեմ նիւթը այս ուսումնասիրութեան մէջ կրկին արծարծելու:

Անդրադառնալով Շուշիին՝ ան 1823-էն սկսեալ ապրեցաւ մշակութային զարթօնք մը, ապա դարձաւ ժողովրդական կրթութեան եւ լուսաւորութեան փարոս մը՝ լուսաւորելով Անդրկովկասի մէջ իր շուրջբոլորը գտնուող հայաշատ շրջանները: 1837 թուականին Շուշի հռչակուեցաւ Արցախի թեմի առաջնորդանիստ հոգեւոր կեդրոն:

Համաձայն Էջմիածնի Սինոտի հրամանով 1837 թուականին կազմուած «Հայ եկեղեցու վիճակագրութիւնը Կովկասում» օրագրութեան տուեալներուն՝ Արցախի թեմին մէջ ընդգրկուած էին «3 վանք, 53 եկեղեցի, 32 ժամատուն, 1 եպիսկոպոս, 6 վարդապետ, 2 արեղայ, 117 աւագ քահանայ եւ

քահանայ, 10 սարկաւագ, 98 դպիր, 6 միանձնուհի եւ 3 դպրոց»⁶⁵: Իսկ ըստ 1840 թուականին կազմուած վիճակագրութեան տուեալներուն՝ այնտեղ մասնաւորապէս ներառուած էին երեք քաղաքներ՝ Շուշի, Նուխի, Լենքորան, եւ 156 գիւղ, որոնք բոլորը միասին ունէին 7167 տուն հայ ազգաբնակչութիւն⁶⁶: Եթէ նկատի ունենանք այս թիւը ու զայն իւրաքանչիւր տան գլուխ բազմապատկենք 4 անդամներու նուազագոյն թիւով, ապա կը ստացուի 28.668 հազար հաշուող հայազարմ ազգաբնակչութիւն մը, որուն հոգեւոր եւ վարչական կեդրոնն էր Շուշին: Շուշին երբեք ու երբեք չէ եղած «դժբախտ, տժգոյն» քաղաք մը, այլ հանդիսացած է քաղաքակրթութեան եզակի օրրան մը՝ ի բնէ ունենալով աշխարհագրական կարեւորագոյն դիրք մը՝ Ռուսիա-Անդրկովկաս-Թուրքիա-Իրան իրարու կամրջող վարչական, տնտեսական, առեւտրական եւ մշակութային զարգացման խաչմերուկներով:

3 Պազելի բողոքական Քարոզիչներուն Շուշիի եւ Մոսկուայի մէջ հրատարակած գիրքերուն ցանկը 1828–1835 թուականներուն⁶⁷

1. Eine Sammlung von Stellen aus dem Koran, zur Widerlegung des Islams (Դուրանից հատուածներու հաւաքածոյ՝ Իսլամը հերքելու համար), 1828, 14 էջ, արաբերէն: (Դժբխտաբար, գիրքէն օրինակներ պահպանուած չեն, ուստի կարելի չէղաւ նաեւ ճշդել անոր հրատարակութեան վայրը: Այնուամենայնիւ, կարելի է ենթադրել, որ այս հրատարակութիւնը կատարուած է Մոսկուայի մէջ):
2. Լերան Քարոզը, Շուշի, 1828, 15 էջ, աշխարհաբար, տպաքանակը՝ 50 օրինակ:
3. Առաջին Կանոն սաղմոսի, Շուշի, 1828, Գրաբար, Ա. Տպագրութիւն, տպաքանակը՝ 300 օրինակ:
4. Պատմութիւն Սուրբ Գրոց: Արարեալ Համառօտ հարցմամբք եւ պատասխանեօք, Յաղագս դեռահասակ մանկանց/ Թարգմանեալ ի Ռուս լեզուէ ի պ[ա]ր[ո]ն Յարութիւնէ Դաւթեան Ջուղայեցւոյ, Շու-

⁶⁵ Հմմտ. Բալայեան Մ., Շուշիի վերածումը Ղարաբաղի հոգեւոր կենտրոնի, 21:

⁶⁶ Նոյնը:

⁶⁷ Շուշիի եւ Մոսկուայի մէջ տպագրուած գիրքերէն ոմանք ունեցած են վերահրատարակութիւններ ոչ միայն նշուած վայրերուն, այլ նաեւ Կալկաթայի «Մկրտիչ Միսիոնարաց» տպագրատան մէջ: Շուշիի մէջ Պազելի քարոզիչներուն կողմէ տպագրուած գիրքերու ցանկին վերաբերեալ հմմտ. նաեւ Պետրոսյան Ս., Նոր էջեր 1828–1835 թթ. Շուշիում տպագրված գրքերի պատմությունից, Սյունիք հայագիտական տարեգիրք, 2020, 78–85:

շի, 1828, 44 էջ, թարգ. գրաբար, Բ. տպ., 500 օրինակ: (Այս գիրքին Ա. հրատարակությունը եղած է Ս. Պետերբուրգի մէջ 1875 թուականին, 68 էջ):

5. Համառոտ տարրական քերականութիւն գրաւոր լեզուի, Շուշի, 1828, 700 օրինակ, էջերուն քանակը՝ անհայտ:
6. Համառոտութիւն հայկական քերականութեան/ Աշխատասիրութեամբ Տ[եառ]ն Պօղոսի գերիմաստ վարդապետի Ներսիսեան Ղարատաղցոյ՝ ի միաբանութենէ սրբոյ Ստաթէի, Շուշի, 1829, 2 չի., 130 էջ, գրաբար, տպաքանակը՝ 400 օրինակ:
7. Հաւաքումն աստուածային վկայութեանց յաղագս ամ[ենայն] ուսմանց քրիստոնէական հաւատոց. ժողովեալ ի ս[ուր]բ գրոց, եւ յօրինեալ ըս[տ] կարգին հրահանգի քրիստոնէական վարդապետութեան, որ տպեցաւ ի Տիփսիս յամի 1825, Շուշի, 1829, 184 էջ, գրաբար եւ աշխարհաբար, Բ. Տպագրութիւն, տպաքանակը՝ 2000 օրինակ: (Պէտք է ենթադրել, որ սոյն գիրքին 1825-ի հրատարակութիւնը եղած է միայն գրաբար, իսկ 1829-ի Բ. հրատարակութեան մէջ յաւելեալ աշխարհաբար սիւնակը կատարուած է Պագելի քարոզիչներուն կողմէ):
8. Ընթերցուածք ի Սուրբ Գրոց Հին Կտակարանի: Հաւաքեալ ի պէտս վարժարանաց, Շուշի, 1829, 218 էջ, գրաբար, տպաքանակը՝ 700 օրինակ:
9. Համառոտ բառ գիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն: Ի պէտս համբակաց / Աշխատասիրութեամբ Տեառն Յովսէփայ Արցախեցոյ գերիմաստ վարդապետի ի միաբանութենէ վանիցն Սրբոյն Յակոբայ, Շուշի, 1830, 398 էջ, տպաքանակը՝ 2000 օրինակ:
10. Երեք Խօսակցութիւնք մին քահանայի, մին աշխարհական մարդոյ հետն: Փրկութեան Ճանապարհի համար, Մոսկով, 1830, 54 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 4.000 օրինակ:
11. Աւետարանի զօրութիւն կամ մին արաբ ծառայի պատմութիւն, որ Քրիստոսի հաւատովն երանելի էլաւ, Մոսկով, 1830, 47 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ. 5.000 օրինակ:
12. Սուրբ Աւետարան Ըստ Մատթէոսի: Ըստ հարազատ նախնի թարգմանութեան: Հանդերձ հաւատարիմ բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի, Մոսկով, 1831, 158 էջ, երկսիւնակ՝ գրաբար եւ աշխարհաբար, Ա. տպ., 1200 օրինակ:
13. Համառոտ քննութիւն Քրիստոնէական հաւատոց եւ մահմետական կրօնի: Յաշխարհաբառ լեզու շարադրեալ յունմանէ հոգեսիրէ ի պէտս

- պարզամտաց, Մոսկով, 1831, 271 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 2000 օրինակ:
14. Տետրակ այբուբենական, Շուշի, 1832, 32 էջ, Ա. տպ., 1200 օրինակ:
  15. Առաջին կանոն սաղմոսի: Շուշի, 1832, 38 էջ, գրաբար, Բ. տպ., 1500 օրինակ:
  16. Ժամանակի վերջն, Շուշի, 1832, 45 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  17. Շատ հարկաւոր հարցմունքներ ամէն մարդոյ համար, Շուշի, 1832, 42 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 2000 օրինակ:
  18. Կարճառօտ աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին համար, Շուշի, 1832, 74 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  19. Պատմութիւն Սուրբ Գրոց: Արարեալ համառօտ հարցմամբք եւ պատասխանեօք, յաղագս դեռահասակ մանկանց/ Թարգմանեալ ի Ռուս լեզուէ ի պ[ա]ր[ո]ն Յարութիւնէ Դաւթեան Ջուղայեցւոյ: Առաջին անգամ տպեալ յամի 1828, Շուշի, 1832, 40 էջ, թարգ. Գրաբար, Գ. տպ., 1500 օրինակ:
  20. Տետրակ այբուբենական, Շուշի, 1833, 32 էջ, Բ. տպ., 1000 օրինակ:
  21. Մեղքի մեծանալոյն եւ զօրանալոյն համար, Շուշի, 1833, 26 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  22. Տասն եւ վեց կարճառօտ քարոզներ, Շուշի, 1832, 68 էջ, թարգ. Աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  23. Աւետարանի ճշմարտութեան եւ զօրութեան համար, Շուշի, 1833, 31 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  24. Մեղքն իսող անելոյ բան չէ: Թարգմանութիւն, Շուշի, 1833, 14 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  25. Յորդորմունք սուտ ասօղ մարդկանց համար, Շուշի, 1833, 26 էջ, թարգ. Աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  26. Զարոգ Աւագ Ուրբաթ օրին համար: Մեր Փրկիչ Յիսուսի Քրիստոսի Չարչարանաց եւ Մահուան վերայ, Շուշի, 1833, 32 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  27. Վարդապետութիւն Քրիստոսի Խաչին համար, Շուշի, 1833, 57 էջ, թարգ. Աշխարհաբար, Ա. տպ., 1500 օրինակ:
  28. Միրտ մարդոյ որ է տանար Աստուծոյ կամ գործարան սատանայի: Տասն պատկերներով Առաջի դրած: Որ ամէն մարդ հեշտ իմանայ եւ միտք առնելով Քրիստոնէական կեանքին չետեւելոյ համար ջանք անէ, Շուշի, 1833, 44 էջ, թարգ. աշխարհաբար, տպ., 1000 օրինակ:

29. Ճանապարհացոյց առ բարեպաշտ կեանս, որ հիմնեալ է ի կանոնս Քրիստոնէութեան, Շուշի, 1833, 152 էջ, թարգ. գրաբար, Ա. տպ., 2000 օրինակ:
30. Սրբոյն Կիրողի Երուսաղէմացոյ հայրապետի ճառ վասն տասն հրամանեան հաւատոյ: Առեալ ի մատենէ Կոչումն ընծայութեան կոչեցելոյ: Վերստին տպագրեալ, Շուշի, 1833, 46 էջ, գրաբար, վերահրատարակութիւն, 750 օրինակ:
31. Քերականութիւն հայկազեան լեզուի: Եւ այժմ նորոգ համառօտեալ աշխատասիրութեամբ նորին առ ի դիւրութիւնն ուսանողաց / Յօրինեալ ի Հայր Սիքայէլ Վարդապետէ Չամչեանց: Տպագրեալ ի Վենետիկ յամի տեառն 1801: Վերստին տպագրեալ, Շուշի, 1833, 328 էջ, գրաբար, Բ. տպ., (տպաքանակի մասին տեղեկութիւն չունինք):
32. Նոր կտակարան Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ըստ Հարազատ Նախնի Թարգմանութեան: Հանդերձ հաւատարիմ բացայայտութեամբ ի հասարակաց լեզուի, Մոսկով, 1834, 1278 էջ, երկսիւնակ՝ գրաբար եւ աշխարհաբար, Ա., տպ., (տպաքանակի մասին տեղեկութիւն չունինք):
33. Տետրակ այբուբենական: Շուշի, 1835. 32 էջ, Գ. տպ., 1200 օրինակ:
34. Առաջին կանոն սաղմոսի: Շուշի, 1835, գրաբար, էջերուն քանակը՝ անհայտ, Գ. տպ., 1200 օրինակ:
35. Պատմութիւն Սուրբ Գրոց: Արարեալ Համառօտ հարցմամբք եւ պատասխանեօք, յաղագս դեռահասակ մանկանց/ Թարգմանեալ ի Ռուս լեզուէ ի պարոն Յարութիւնէ Դաւթեան Ջուղայեցոյ, Շուշի, 1835, 44 էջ, թարգ. գրաբար, Դ. տպ., 1200 օրինակ:
36. Կարլ Գոթլիբ Պֆանդեր, Միզան Ուլ Հաքք (Կշիռք Ճշմարտութեան), Շուշի, 1835, 276 էջ, պարսկերէն, Ա. տպ., 1000 օրինակ:
37. Ֆելիսեան Փոն Չարեմբա, Կոչ ուղղուած մահմետականներուն, Շուշի, 1835, թաթար-թրքերէն եւ պարսկերէն, Ա. տպ., 500 օրինակ:
38. Նոր Կտակարան Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Առաջին անգամ տպեալ առանց քնարների վկայութիւններով, ի տպագրատան հայկական ճեմարանի Տեարց Լազարեանց, 1834, ի Մոսկով, ՌՄՁԳ: Նոյնն վերստին տպեալ համեմատութեամբ ընտիր օրինակաց հանդերձ լուսանցի վկայութիւններովն, Կալկաթա, 1939, 462 էջ, Բ., տպ., երկսիւնակ՝ գրաբար եւ աշխարհաբար, (տպաքանակի մասին տեղեկութիւն չունինք):
39. Տասն եւ վեց կարճառօտ քարոզներ, Կալկաթա, 1839, 56 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Բ. տպ., 1500 օրինակ, (տպաքանակին մասին տեղեկութիւն չունինք):

40. Ժամանակի վերջն, Շուշի, 1840, 33 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Բ. տպ., (տպաքանակին մասին տեղեկություն չունինք):
41. Շատ հարկաւոր հարցմունքներ ամէն մարդոյ համար, Մոսկով, 1840, 34 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Բ., տպ., (տպաքանակին մասին տեղեկություն չունինք):
42. Երեք Խօսակցությունք մին քահանայի, մին աշխարհական մարդոյ հետն: Փրկութեան Ճանապարհի համար, Մոսկով, 1830, 54 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Բ. տպ., Մոսկով, 1840:
43. Մեղքի մեծանալոյն եւ գորանալոյն համար, Մոսկով, 1840, 24 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Բ. տպ., (տպաքանակին մասին տեղեկություն չունինք):
44. Աւետարանի զօրություն կամ մին արար ծառայի պատմություն, որ Զրիստոսի հաւատովն երանելի էլաւ, Մոսկով, 1840, 45 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Բ. տպ., (տպաքանակին մասին տեղեկություն չունինք):
45. Կարճառօտ աղօթքներ շաբաթի ամէն մէկ օրին համար, Մոսկով, 1840, 58 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Բ. տպ., (տպաքանակին մասին տեղեկություն չունինք):
46. Տասն եւ վեց կարճառօտ քարոզներ, Մոսկով, 1840, 60 էջ, թարգ. աշխարհաբար, Գ. տպ., 1500 օրինակ, (տպաքանակին մասին տեղեկություն չունինք):
47. Մեղքի մեծանալոյն եւ գորանալոյն համար, Կալկաթա, 1841, 28 էջ, թարգ. Աշխարհաբար, Գ. տպ., (տպաքանակին մասին տեղեկություն չունինք):

Die Tätigkeit des Gustav-Adolf-Werkes in Berg-Karabach

mit besonderer Berücksichtigung der evangelischen Gemeinde
in Stepanakert/Arzach

Enno Haaks

Das Engagement des GAW (Diasporawerk der EKD) für die Evangelische Kirche in Armenien und Arzach (ECA)¹ ist relativ neu und entstanden auf Grund der inzwischen gewachsenen Zusammenarbeit mit der Union der Ev. Gemeinden in Syrien und Libanon. Pfr. Haroutune Selimian (Aleppo) und Pfr. Paul Haidostian (Beirut) baten das GAW, nachdem der sechswöchige Krieg Ende 2020 zwischen Aserbeidschan und Armenien ausgebrochen war, um Hilfe für die Evangelische Kirche und insbesondere für die Gemeinde in Stepanakert.

Die armenische evangelische Kirche wurde 1846 gegründet und ging aus der pietistisch geprägten Orientmission des 19. Jahrhunderts im Osmanischen Reich hervor. Hier begann in Konstantinopel eine religiöse Strömung unter den armenischen Christen, die das Bibelstudium förderte und bald Widersprüche zwischen den Bibeltexten und der Praxis der Armenisch-Apostolischen Kirche entdeckte. Diese Bewegung erhielt in den 1820er Jahren Unterstützung durch Bibelüberset-

---

¹ Vgl. <http://eca.am/>.

zungen in türkischer und neuarmenischer Sprache. Ab etwa 1830 förderten Missionare aus den USA evangelische Reformbestrebungen unter den Armeniern im Osmanischen Reich, auch durch die Arbeit in Grundschulen. 1828 wurde unter dem armenischen Patriarchat ein Theologieseminar gegründet, das Nachwuchs für die Armenisch-Apostolische Kirche ausbilden sollte. Hier verbreiteten sich reformatorische Ideen so weit, dass die Bewegung, die inzwischen eine „Pietistische Union“ gegründet hatte, von der Armenisch-Apostolischen Kirche bekämpft wurde. Der damalige Patriarch exkommunizierte 1846 die Anhänger der pietistischen Bewegung schließlich, worauf am 1. Juli des Jahres 37 Männer und drei Frauen die Armenisch-Evangelische Kirche gründeten, die schon im Jahr darauf von den Behörden der Hohen Pforte als eigenes Millet anerkannt wurde. Mit der armenischen Diaspora verbreitete sich die Kirche weltweit.

Die Armenische Evangelische Kirche ist Teil der Evangelischen Armenischen Weltgemeinschaft,² die sich in 7 Regionen aufteilt. Im Armenischen Evangelischen Weltrat sind sie vereinigt (gegr. 1978).

Die ECA hat 23 Gemeinden in den verschiedenen Teilen Armeniens. Sie sind klein. Einige haben eigene Gebäude (ca. 6), andere Gemeinden treffen sich in Wohnungen oder ähnlichen Gebäuden. Darüber hinaus gibt es sieben Zentren, in denen christliche Erziehung stattfindet, wie Bibelstudien, christliche Programme für Kinder usw.

Die ECA hat vierzehn ordinierte Pastoren, zehn Prädikanten, fünf Laienleitende und zwei Kandidaten, die sich auf den Pfarrdienst in Beirut vorbereiten.

Die ECA hat laut eigener Aussage ca. 1.450 Mitglieder. Es gibt eine weit größere Anzahl an „Sympathisanten“, die zur Kirche kommen und am Gemeindeleben teilnehmen. Durch die Kinder- und Jugendprogramme erreicht die Kirche mehr Menschen, als sie Mitglieder hat.

Finanziell gesehen ist die ECA auf die Diaspora-Unterstützung angewiesen. Die eigenen Ressourcen sind gering – auch wegen der niedrigen Einkommen in Armenien.

In Arzach/Berg-Karabach (NK) gibt es nur eine Gemeinde in Stepanakert. Die Kirche der evangelischen Gemeinde wurde beschädigt während des Krieges Ende 2020. Das GAW hat bei der Wiederherstellung der Kirche und bei der Ausstattung der Kirche Hilfe geleistet. Auch wurde die pastorale Arbeit gesondert gefördert. Der junge Pastor besucht viele Leute, betreut sie, begleitet sie seelsorgerlich und

---

² https://de.wikipedia.org/wiki/Armenisch-Evangelische_Kirche.

sammelt seine Gemeinde nach dem Krieg wieder. Inzwischen finden alle Gemeindevoranstaltungen wieder statt, was für die Menschen trotz Corona sehr wichtig ist.

Das Leben in der Gemeinde kehrt Leben langsam zurück – auch durch Rückkehr geflüchteter Armenier. Die Gemeinde ist sehr aktiv und unterhält einen Kindergarten, der ebenso wiedereröffnet werden konnte. Vor dem Kriegsausbruch kamen regelmäßig 100 Menschen zur Gemeinde. Ein armenischer Pastor, der die Gemeinde begleitet, schrieb:

„Seit dem Ende der Kämpfe am 10. November 2020 sind bereits mehr als 3.000 Evakuierte aus Arzach allein nach Stepanakert zurückgekehrt. Stepanakert erwartet viel mehr zurückkehrende Einwohner sowie Menschen, die aus Gebieten vertrieben wurden, die kürzlich von Aserbaidschan besetzt wurden. Aus diesem Grund wird die Bevölkerung von Stepanakert voraussichtlich die Vorkriegszahlen überschreiten. Allein in unserer eigenen Kirche haben wir bereits mehr als dreißig unserer ursprünglich hundert Mitglieder zurückgewonnen, hauptsächlich Männer, deren Frauen und Kinder noch in Armenien untergebracht sind. Sobald die Schulen hier in Arzach wieder geöffnet sind, können wir davon ausgehen, dass unsere Mitgliederzahlen in der Kirche wieder die ursprünglichen 100 erreichen oder sogar überschreiten.“

Derzeit wird eine weitere Hilfe für die EAC auf den Weg gebracht. Dabei geht es um Hilfe für Familien, deren Angehörige in aserbaidschanischen Gefängnissen nach dem Krieg festgehalten werden. Es geht um seelsorgerliche Begleitung, Behandlungen von Traumata sowie um Nothilfe.

Գուստավ-Ադոլֆ հասարակական կազմակերպության գործունեությունն Արցախում՝

**նկատի առնելով մասնավորապես Ստեփանակերտի
ավետարանական համայնքը**

Էննո Հասկս

Գուստավ-Ադոլֆ հասարակական կազմակերպության (Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցու արտասահմանյան օժանդակություն) ներգրավվածությունն ի նպաստ Հայաստանում և Արցախում Ավետարանական եկեղեցու՝ համեմատաբար նոր է և սկսվել է Սիրիայի և Լիբանանի Ավետարանական համայնքների միության հետ համագործակցության շրջանակում¹: Երբ 2020 թվականի վերջում սկսվեց վեցշաբաթյա պատերազմը Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև, պատվելիներ Հարություն Մելիյանը (Հավեյ) և Պաուլ Հայդոստյանը (Բեյրութ) խնդրեցին Գուստավ-Ադոլֆ ՀԿ-ին օգնել Ավետարանական եկեղեցուն՝ հատկապես Ստեփանակերտի համայնքին:

Հայ ավետարանական եկեղեցին հիմնվել է 1846 թվականին և սկիզբ է առել 19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության մեջ Արևելյան առաքելությունից (Orientmission), որը պիետիստական ուղղվածություն ուներ: Ահա այստեղ է, որ Կոստանդնուպոլսում հայ քրիստոնյաների շրջանում սկսվեց կրոնական մի հոսանք, որը խրախուսում էր Աստվածաշնչի ուսումնասիրությունը, ինչը շուտով հակասություններ է ի հայտ բերում սուրբգրային տեքստերի և Հայ առաքելական եկեղեցու ծիսական կիրարկման միջև: Այդ շարժմանը նպաստեցին 1820-ական թվականներին Սուրբ Գրքի աշխարհաբար հայերեն և թուրքերեն թարգմանությունները: Սկսած մոտավորապես 1830 թվականից ԱՄՆ-ից եկած միսիոներները աջակցում են ավետարանական բարենորոգչական նկրտումներին (evangelische Reformbestrebungen) Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի շրջանում՝ նաև տարրական դպրոցներում իրենց աշխատանքով:

¹ Տե՛ս <http://eca.am/>:

1828 թվականին Կոստանդինոպոլսի Հայոց պատրիարքարանի ներքո հիմնվում է հոգևոր ճեմարան, որտեղ պետք է կրթվեր Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևորականների հաջորդ սերունդը: Այստեղ բարենորոգչական գաղափարները (reformatorische Ideen) այն աստիճան են տարածում գրտնում, որ Հայ առաքելական եկեղեցին պայքար է ծավալում այդ շարժման դեմ, որի շրջանակներում արդեն հիմնել էր «Պիետիստական միությունը»: Ի վերջո, այդ օրերի պատրիարքը 1846 թվականին հաղորդությունից զրկում է պիետիստական շարժման համակիրներին, ինչը հանգեցնում է նույն թվականի հուլիսի 1-ին 37 տղամարդկանց և 3 կանանց կողմից Հայ ավետարանական եկեղեցու հիմնադրմանը, որն արդեն հաջորդ տարում Օսմանյան կայսրության Բարձր դռան ատյանների կողմից ճանաչվում է որպես ինքնուրույն միլլեթ: Հայ սփյուռքի հետ միասին ավետարանական եկեղեցին համաշխարհային տարածում է գտնում:

Հայ ավետարանական եկեղեցին (ՀԱԵ) մաս է կազմում համաշխարհային հայ ավետարանական ընկերակցության, որը բաժանված է յոթ տեղական եկեղեցիների՝ աշխարհի տարբեր մասերում, որոնք միավորված են Հայ ավետարանական համաշխարհային խորհրդի մեջ (հիմնադրված՝ 1978 թ.):²

Հայ ավետարանական եկեղեցին Հայաստանի տարբեր մարզերում ունի 23 փոքր համայնքներ: Նրանցից մի քանիսը (մոտ վեցը) ունեն համապատասխան շինություններ, իսկ մյուս համայնքները հավաքվում են բնակարաններում և նմանատիպ կառույցներում: Ունեն նաև 7 կենտրոններ, որտեղ տրվում է քրիստոնեական դաստիարակություն՝ Սուրբ Գրքի ուսումնասիրություն, քրիստոնեական միջոցառումներ երեխաների համար և այլն: Հայ ավետարանական եկեղեցին ունի 14 ձեռնադրված պատվելիներ, 10 քարոզիչներ, 5 աշխարհիկ ղեկավարներ և 2 թեկնածուներ, որոնք ներկայումս պատրաստվում են ստանձնելու քահանայական ծառայությունը Բեյրութում:

Հայ ավետարանական եկեղեցին ըստ իրենց տեղեկության ունի շուրջ 1450 անդամ: Սակայն գոյություն ունեն մեծ թվով «համակիրներ», որոնք եկեղեցի են այցելում, մասնակցում համայնքի կյանքին: Երեխաների և երիտասարդների համար կազմակերպված միջոցառումների միջոցով եկեղեցին հասանելի է դառնում ավելի շատ մարդկանց, քան իր անդամներն են: Հայ ավետարանական եկեղեցին ֆինանսական առումով

² Տե՛ս https://de.wikipedia.org/wiki/Armenisch-Evangelische_Kirche:

կախված է սփյուռքի օժանդակությունից: Իր սեփական ռեսուրսները սուղ են, նաև՝ Հայաստանում եկամուտների ցածր լինելու պատճառով:

Արցախում գոյություն ունի միայն մեկ համայնք՝ Ստեփանակերտում: 2020 թվականի վերջում տեղի ունեցած պատերազմի ժամանակ վնասվել է Ավետարանական համայնքի եկեղեցին: Եկեղեցու վերանորոգման և վերակահավորման համար օգնություն է հատկացրել Գուստավ-Ադոլֆ ՀԿ-ը: Օժանդակություն է ցուցաբերվել հատկապես հոգևոր խնամատարության առումով: Երիտասարդ պատվելին այցելում է համայնքի բազմաթիվ անդամների, ստանձնում նրանց հոգեխնամությունն ու պատերազմից հետո նորից հավաքում իր համայնքը: Այս ընթացքում համայնքում դարձյալ տեղի են ունենում միջոցառումներ, որը շատ կարևոր է համայնքի անդամների համար՝ չնայած Կորոնա համավարակին:

Համայնքի կյանքը դանդաղ վերադառնում է իր նախկին հունը, նաև շնորհիվ տեղահանված հայերի վերադարձի: Համայնքը շատ գործունյա է և հոգում է իր վերաբացված մանկապարտեզի կարիքները: Մինչ պատերազմը կանոնավոր ձևով համայնք էին այցելում 100 մարդ: Մի հայ պատվելի, որ սպասավորում էր համայնքը, գրել է. «2020 թվականի նոյեմբերի 10-ից՝ պատերազմական գործողությունների ավարտից հետո, միայն Ստեփանակերտ են վերադարձել արդեն ավելի քան 3000 տարահանված արցախցիներ: Ստեփանակերտը սպասում է վերադարձող ավելի շատ բնակիչների և այն մարդկանց, որոնք վտարվել են աղբբեջանցիների կողմից վերջերս գրավված իրենց բնակավայրերից: Դրա արդյունքում Ստեփանակերտի բնակիչների թիվը հավանաբար գերազանցելու է պատերազմից առաջ այնտեղ ապրողների թիվը: Միայն մեր եկեղեցի արդեն վերադարձել են համայնքի սկզբնական 100 անդամներից ավելի քան 30-ը, հիմնականում տղամարդիկ, որոնց կանայք և երեխաները դեռևս Հայաստանում են: Երբ դպրոցներն այստեղ Արցախում վերաբացվեն, կարող ենք հուսալ, որ մեր եկեղեցու անդամների թիվը նորից կհասնի սկզբնական 100-ին կամ էլ կգերազանցի այն»:

Այժմ Հայաստանի ավետարանական եկեղեցու համար կազմակերպվում է հերթական օգնությունը, որը նախատեսված է այն ընտանիքների համար, որոնց անդամները պատերազմից հետո պահվում են աղբբեջանական բանտերում: Խոսքը հոգեխնամության ու հատկապես հոգեխոռվության դարմանման և կարիքավորներին օգնության մասին է:

Գերմաներենից թարգմանությունը՝ Մ. Այվազյանի

Friedrich Heyer (1908–2005)

Das Interesse des Heidelberger Konfessionskundlers an den Armeniern

Andreas Müller

„Die Anteilnahme des evangelischen Deutschland an den armenischen Christen hat eine Geschichte – nicht eine breite Spur, auf der viele gingen, aber von einer Opferbereitschaft gekennzeichnet, wie sie selten anzutreffen ist.“¹

In diese Spur zeichnete sich auch der diese Feststellung machende Heidelberger Konfessionskundler Friedrich Heyer ein, der sich ab 1971 verstärkt der armenischen Kultur und Kirche widmete. Seit dieser Zeit solidarisierte sich der evangelische Theologe explizit mit den Armeniern und wies immer wieder deutlich auf das diesen erfahrene Unrecht, die genozidalen Maßnahmen seit 1895 hin.²

Wie ist es aber zu der Beschäftigung des Heidelberger Konfessionskundlers mit den Armeniern gekommen? Und was war sein spezifisches Interesse an dem armenischen Volk und seiner religiösen Tradition?

---

¹ Friedrich Heyer, Zur Wiederbegründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, in: KiO 22 (1979), 312–323, 312.

² Vgl. ebd.

Möglicherweise ist Heyer bereits bei seinem Einsatz bei der Geheimen Feldpolizei im Zweiten Weltkrieg mit Armenischen Traditionen insbesondere in der Ukraine in Kontakt gekommen. Er selbst führt seine Beschäftigung mit den Armeniern allerdings auf Kontakte zurück, die er bei seinem ersten Besuch 1956 im Heiligen Land knüpfte. Davon berichtet er in seiner unpublizierten Autobiographie „Die Hügelstraße“.³

1 Das besondere Interesse an den Armeniern im Heiligen Land

Schon bei seinem ersten Besuch in Israel knüpfte Heyer Kontakte zu den Armeniern vor Ort.⁴ Von dieser Zeit an, also ab 1956, beschäftigte er sich dementsprechend mit den nonchalkedonensischen Kirchen und so auch mit den Armeniern. Historisch sicher nicht ganz korrekt stellt er in seiner Autobiographie fest:

„Es macht einen Menschen stolz, wenn er angesichts eines Entwicklungsprozesses sagen kann: Ich war der Erste! In der Tat, was die Entdeckung der non-chalkedonensischer orthodoxen Kirchen, ihres spirituellen Patrimoniums und ihrer ökumenischen Chancen anlangt, war ich der Erste, der den Blick auf diese Kirchen richtete. Ich entdeckte sie bei meinem ersten Besuch in Jerusalem vor 45 Jahren. [...] die Armenier des weiträumigen St. Jakobus-Klosters, Sitz auch ihres Patriarchen [...].“⁵

Richtig an dieser Aussage ist sicher, dass Heyer der erste war, der sich im breiten Sinne konfessionskundlich den Armeniern zuwandte. Im armenischen Patriarchat von Jerusalem führte er außerdem den ersten ökumenischen Dialog zwischen deutschen evangelischen Theologen und Gelehrten der nonchalcedonensischen Kirchen 1959 durch.⁶

Besonders intensiv war in Jerusalem der Austausch mit dem „Generalsekretär“ des armenischen Patriarchen von Jerusalem Kework Hintlian, den Heyer regelmäßig bei seinen Besuchen und „Lehrkursen“ im Heiligen Land aufsuchte.⁷ Die Kon-

³ Vgl. Friedrich Heyer, Die Hügelstraße. Das Zeitalter in der Erinnerung eines Theologen, Heidelberg Typoskript 2002. Die Paginierung in der mir vorliegenden Ausgabe ist nicht einheitlich.

⁴ Vgl. a.a.O., 162.

⁵ Ebd.

⁶ A.a.O., 164.

⁷ A.a.O., 165f.

takte zu ihm und überhaupt den Armeniern im Heiligen Land haben auch zur deutlichen Berücksichtigung dieser nonchalkedonensischen Kirche in Heyers Kirchengeschichte des Heiligen Landes geführt. An zahlreichen Stellen verweist er dort auf die Geschichte der Armenier.⁸

Persönliche Kontakte haben somit starken Einfluss auf die wissenschaftlichen Interessen des Konfessionskundlers ausgeübt. Sein Engagement für die Deutsch-Armenische Gesellschaft dürfte sich aber nicht allein durch persönliche Begegnungen erklären lassen.

2 Das Engagement für die Deutsch-Armenische Gesellschaft

Heyer spielte eine wichtige Rolle bei der Wiederbelebung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft im Jahr 1971. Die Motivation für sein Engagement gerade in dieser Zeit lässt sich den mir vorliegenden Quellen nicht mehr genau erheben. Wahrscheinlich spielte dabei auch die Gründungsgeschichte des Vereins, die eng mit der Solidarisierung eines bedrohten christlichen Volks im Orient verbunden war, eine Rolle. Nach gut 7 Jahren Tätigkeit als Professor für Konfessionskunde in Heidelberg mag Heyer die Notwendigkeit der Solidarisierung mit den Armeniern deutlicher vor Augen gestanden haben. Er hebt die Gründungsgeschichte der Gesellschaft in seiner Darstellung von deren Neugründung jedenfalls auffallend stark hervor:

Der Verein war erstmal 1914 von Johannes Lepsius ins Leben gerufen⁹ und 1919 vereinsrechtlich abgesichert worden.¹⁰ Unter seinem Nachfolger Paul Rohrbach hatte die Gesellschaft noch bis 1956 existiert, obwohl die letzte Hauptversammlung derselben bereits 1938 stattgefunden hatte.¹¹ Mit dem Tod des Vorsitzenden Rohrbach gab es keinen Vorstand der Gesellschaft mehr, was zu der Austragung aus dem Vereinsregister führte. Zu ihrer Wiedergründung 1971 hatten nicht nur die inzwischen relativ zahlreichen Armenier in Deutschland beigetragen, sondern auch die Unterstützung durch das Kirchliche Außenamt der EKD. Möglicherweise war auch dieses an Heyer mit der Bitte um Engagement herangetreten. 1975 wurde die Gesellschaft wieder ins Vereinsregister eingetragen. Heyer unterstützte den Verein nicht nur dadurch, dass er den Vorsitz übernahm und somit die

---

⁸ Vgl. u.a. Friedrich Heyer, 2000 Jahre Kirchengeschichte des Heiligen Landes. Märtyrer, Mönche, Kirchenväter, Ausgräber und Pilger (StOKG 11), Hamburg 2000, 160f.192f.205–208.253.

⁹ Vgl. Heyer, Wiederbegründung, 314.

¹⁰ Vgl. a.a.O., 319.

¹¹ Vgl. a.a.O., 321.

Aktivitäten der Gesellschaft wesentlich mitbestimmte. Vielmehr stieß er auch die Wiederbelegung der bereits von Johannes Lepsius gegründeten „Armenisch-Deutschen Korrespondenz“ an, die die Aktivitäten zugunsten der Armenier und ihrer Kultur seit 1971 begleitete und bereits in den 70er Jahren einen Abonentenkreis von über 100 Personen vierteljährlich erreichte.¹² Über 10 Jahre, genauer bis 1982 hat Heyer die Zeitschrift selber herausgegeben und zahlreiche Artikel und Rezensionen in dieser untergebracht.

Die Deutsch-Armenische Gesellschaft bemühte sich unter Heyers Vorsitz auch darum, armenische Denkmäler zu restaurieren, was allerdings „wegen des Mangels an Mitteln“ nicht gelang. Immerhin „glückte die Organisation einer Ausstellung armenischer Kunstwerke.“¹³ Heyer und die Deutsch-Armenische Gesellschaft verfolgten damit ähnliche Ziele, wie sie auch heute noch mit Blick auf Arzach verfolgt werden müssen. In jedem Fall setzte sich der Konfessionskundler für zahlreiche Veranstaltungen zur zwischenmenschlichen Kontaktaufnahme von Armeniern und Deutschen sowie für die akademisch-historische Bearbeitung armenischer Themen im deutschen Kontext ein.¹⁴ Davon zeugen auch die unzähligen Artikel und Rezensionen in der Armenisch-Deutschen Korrespondenz, die Christian Weise in der Bibliographie der Schriften Heyers sorgfältig zusammengestellt hat.¹⁵

Heyer hat sich jedenfalls nicht nur für ein bedrohtes und von hartem Schicksal geprägtes Volk bei seinem Einsatz für den Verein engagiert, sondern auch ein neues wissenschaftliches Betätigungsfeld entdeckt, das er mit der Herausgabe eines Bandes in der Reihe Religionen der Welt über die Armenische Kirche 1978 zu einem ersten Höhepunkt führte. In der Einführung zu diesem Band beschäftigt er sich nicht nur mit dem Interesse von deutschen Theologen und Forschern an armenischen Traditionen, sondern auch mit der Geschichte der Ausbreitung und der Aktivitäten der Armenier in vielen Teilen der Welt.¹⁶

---

¹² Vgl. Heyer, Wiederbegründung, 322.

¹³ Vgl. a.a.O., 323.

¹⁴ Vgl. a.a.O., 323.

¹⁵ Vgl. Christian Weise, Bibliographie Friedrich Heyer (Darmstadt 24.1.1908 – Schleswig 10.4.2005), ergänzt um allerhand Rezensionen, Frankfurt-Höchst Typoskript 2009. Die Bibliographie findet sich in einer älteren Form in Michael Kohlbacher/Markus Lesinski, Horizonte der Christenheit. FS Friedrich Heyer (Oikonomia 34), Erlangen 1994, 587–620.

¹⁶ Vgl. Friedrich Heyer, Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West (KdW XVIII), Stuttgart 1978, 13–28. Heyer bietet in dieser Einführung zunächst einen Überblick über Geschichte und Ausbreitung der Armenier, in einem zweiten Teil dann einen Überblick über die Beschäftigung deutscher Theologen und Forscher damit.

Heyer selbst reiste nun auch nach Sowjet-Armenien und knüpfte selbst Kontakte zum Katholikos Vasgen. Ein Bericht aus dem Jahr 1979 legt davon Zeugnis ab.¹⁷

3 Die inhaltliche Darstellung des armenischen Erbes

Heyer berichtet selbst, dass er von der geistlichen Poetik der Armenier besonders erfasst worden sei.¹⁸ Dabei spielte in seinen späteren Veröffentlichungen besonders Gregor von Nareg (951–1003 n.Chr.) eine Rolle. Wörtlich hält Heyer dementsprechend fest:

„Der armenische Mönch Gregor von Nareg, der im Jahre 1002 seine 95 Elegien herausgab[, ...] lehrte mich fromm zu sein.“¹⁹

Sein starkes Interesse an Gregor von Nareg wird noch einmal in einem Beitrag deutlich, den Heyer schon in hohem Alter auf einem Kongress über „Armenia and the Bible“ in Heidelberg gehalten hat.²⁰ Auf dem Kongreß hatte er an der Heidelberger Theologischen Fakultät das Armenien-Thema angesichts der Nicht-Wiederbesetzung seines Lehrstuhls für Konfessionskunde an den Neutestamentler-Kollegen Christoph Burchard weitergeben, den er stark zur Durchführung des Kongresses motiviert hat. Gregor von Nareg wird dabei nicht nur als ein großartiger religiöser Poet, sondern auch als poetischer Bibelexeget gekennzeichnet.

Die inhaltliche Begeisterung Heyers für die armenische Theologie wird zusammenfassend in einem Beitrag deutlich, den er auf einer Tagung der Katholischen Akademie Hamburg gehalten hat.²¹ Sein Vortrag dort machte deutlich, was den evangelischen Theologen an der armenischen theologischen Tradition faszinierte. Er benennt dabei vier Quellen armenischer Theologie, die allesamt weniger theoretischen als vielmehr poetischen und narrativen Charakter haben: Gregor von

---

¹⁷ Vgl. Heyer, Hügelsstraße, 301. Vgl. auch Ders., Kirche in Sowjetarmenien. Beobachtungen bei einem Aufenthalt August/September 1979, Heidelberg Typoskript 1980.

¹⁸ Vgl. Heyer, Hügelsstraße, 307.

¹⁹ A.a.O., 307.

²⁰ Vgl. Friedrich Heyer, Biblische Bezüge in den 95 Elegien des Gregor von Nareg, in: Christoph Burchard, Armenia and the Bible. Papers presented to the International Symposium held at Heidelberg, July 16.–19.1990 (Armenian Texts and Studies 12), Atlanta 1993, 87–96.

²¹ Vgl. Friedrich Heyer, Das Glaubenszeugnis der armenischen Christenheit, in: Wilm Sanders, Armenien. Kleines Volk mit großem Erbe (Publikationen der Katholischen Akademie Hamburg 6), Hamburg 1989, 39–58.

Nareg, Nerses Schnorhali, das armenische Synaxar und die armenische Liturgie. Aus diesen erhebt er vier Komplexe, die das Wesen armenischer Frömmigkeit bilden: Die starke Präsenz der Heilsergebnisse in der aktuellen Gegenwart, die Orientierung am Kreuz aufgrund einer innigen Beziehung zu Jerusalem, die Segnungen Gottes in der Geschichte des armenischen Volkes und das Bewusstsein um die Sündenverlorenheit und das Gnadenhandeln Gottes.

Die Darstellung der Eckpunkte armenischer Theologie und Frömmigkeit macht deutlich, dass Heyer in der armenischen Tradition tatsächlich auch viele Anknüpfungspunkte für seine eigene Theologie und Frömmigkeit gefunden hat. Die altorientalische Tradition wurde dem konfessionskundlichen Brückenbauer zu einer Art geistlicher Heimat, die seinem eigenen Denken und Theologisieren sehr nahe wurde – u.a. auch aufgrund seiner starken Neigung zum narrativen Betreiben von Theologie. Die Beschäftigung mit dem armenischen Erben führte bei Heyer also nicht nur zum Einsatz für ein immer wieder von äußeren Nöten bedrohtes Volk und seine Tradition, sondern auch zur Bereicherung seiner eigenen Theologie, Frömmigkeit und Lebenspraxis.

Anhang

Literatur Heyers zu Armenien ()²²

- Literaturbericht zum Thema: Jüngste Kirchengeschichte Sowjetarmeniens, in: ADK 1 (1971), 4 S.
- Armenische Traditionen auf Zypern, Heidelberg 1972, 4 S.
- Theodora – Kaiserin armenischer Herkunft, Heilige auf der Insel Korfu, in: ADK 2 (1972), 2 S.
- Ordnung der Taufe der Armenischen Kirche: ADK 7 (Nov. 1974), 1–5.
- Die armenische Kolonie in Äthiopien: ADK 8 (April 1975), 3 S.
- [Vorwort] 24. April 1975: 60-jähriges Zurückdenken an den Unglückstag des armenischen Volkes 1915: ADK 8 (April 1975), 1 S.
- [Notiz zu Ephraem Syrus ed. Charles Renoux, PO 37, Turnhout 1975 und die Bedeutung armenischer Übersetzungen für die Rekonstruktion verlorengegangener Kirchenvätertexte], in: ADK 15 (Dez. 1976), 9.
- Neuer armenisch-unierter Patriarch, in: ADK 15 (Dez. 1976), 16.
- Verfilmung der „Vierzig Tage des Musa Dagh“, in: ADK 15 (Dez. 1976), 16.
- Ein katholischer deutscher Aktivist für die armenische Sache im 1. Weltkrieg: Matthias Erzberger, in: ADK 17 (Juli 1977), 11–15.
- Gregor von Narek, Ein armenisches Nachtgebet, bearb. von F.H., in: ADK 19 (Dez. 1977), 9–10.
- Paul Rohrbach in seinem Engagement für Armenien, in: ADK 19 (Dez. 1977), 11–18.
- Anrufung des Heiligen Geistes, in: ADK 19 (Dez. 1977), 2 S.
- (Hg.), Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West (KdW XVIII), Stuttgart 1978.
- Zur Wiederbelebung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, in: KiO 21/22 (1979), 312–323.

²² Auszüge wichtiger Titel aus der von Weise zusammengestellten Bibliographie, vgl. Anm. 15.

- Das Schicksal der Armenier, in: Journal 12,6 (1979), 15–19.
- „Ein Kreuz trage ich, weil ich Armenier bin“. In der kleinsten Sowjetrepublik ist die Religion im Volk verwurzelt, in: FAZ 31, 276 v. 27.11.1979, 10.
- (Hg.), J. Lepsius, Der Todesgang. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges, Heidelberg 1980, XXXI, 314 S. (Nachdr.), darin 2 S. Geleitwort.
- Armenisch-äthiopische Beziehungen in der Geschichte, 8 S. [KuSch 9 (März 1980) in 16/32 beige-bunden].
- Manuskript eines armenischen Lektionars aus dem Jahr 417, in: ADK 28 (April 1980), 8.
- Kirche in Sowjetarmenien. Beobachtungen bei einem Aufenthalt August / September 1979, Heidelberg 1980, 16 S. [Heft 28 der ADK in 16/32 KG QE 69,3 beige-bunden].
- Das armenische St. Stephanoskloster im Iran, in: ADK 30 (Okt. 1980), 19 = Nr. 515, 285.
- Die Bemühung des byzantinischen Patriarchen Photios um die armenischen Christen, in: ADK 31 (Jan. 1981), 19–20.
- Armenische Volkskunst in Jerusalem, in: ADK 35 (Jan. 1982), 1–2.
- Armenisches Leben in England, in: ADK 36/37 (Mai 1982), 24.
- Impulse aus Frankreich in ihrer Bedeutung für die westarmenische Renaissance, in: ADK 36/37 (Mai 1982), 24–25.
- Johannes Lepsius im Heiligen Land. Vermutungen über seine Verbindung zu den Jerusalemer Armeniern, in: ADK 39 (Dez. 1982), 6–8 [ersch. 1983].
- Vom tiefgreifenden Wirken armenischer Christen im glaubensverwandten Äthiopien, in: Christoph Burchard/Gerd Theißen, Lese-Zeichen für Annelies Findeis zum 65. Geburtstag am 15. März 1984 (DBAT.B 3), Heidelberg 1984, 191–202.
- Grußwort des Altpräsidenten Friedrich Heyer der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, in: Hermann Goltz, Akten des Internationalen Dr. Johannes Lepsius Symposiums 1986 an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle 1987, 17–18 = Nr. 515, 172–173.
- Des englischen Staatsmanns William Ewart Gladstone Eintreten für die armenische Sache, in: Hermann Goltz, Akten des Internationalen Dr. Johannes Lepsius Symposiums 1986 an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle 1987, 174–182 = Nr. 515, 174–182.
- Das Glaubenszeugnis der armenischen Christenheit: Wilm Sanders (Hg.), Armenien. Kleines Volk mit großem Erbe (Publikationen der Katholischen Akademie Hamburg 6), Hamburg 1989, 39–58.
- Dank für den Empfang der Ehrenmitgliedschaft: ADK 66 (Dez. 1989), 12–13.
- Armenien im Spiegel des Freiherrn von Haxthausen: ADK 77 (Sept. 1992), 24–27.
- Biblische Bezüge in den 95 Elegien des Gregor von Nareg: Christoph Burchard, Armenia and the Bible. Papers presented to the International Symposium held at Heidelberg, July 16.–19.1990 (UPATS 12), Atlanta 1993, 87–96.

Ֆրիդրիխ Հեյեր (1908–2005)

Հայդելբերգի համալսարանի հարանվանությունների պատմության մասնագետի հետաքրքրվածությունը հայերի նկատմամբ

Անդրեաս Մյուլլեր

«Ավետարանական Գերմանիայի կարեկցական վերաբերմունքը հայ քրիստոնյաների նկատմամբ իր պատմությունն ունի. այն ընդարձակ պողոտա չէ, որով շատերն են անցել, այլ հատկանըշվում է գոհողության այնպիսի պատրաստակամությամբ, որը հազվադեպ է հանդիպում:»¹

Այդ ուղուն է դասվում նաև այս բնորոշումը տվող Հայդելբերգի հարանվանությունների պատմության մասնագետ Ֆրիդրիխ Հեյերը, որը 1971 թվականից եռանդուն կերպով նվիրվել է հայկական մշակույթին և եկեղեցուն: Այս ժամանակից ի վեր Ավետարանական եկեղեցու աստվածաբանը իր բացահայտ համերաշխությունն է դրսևորել հայերի հետ և նորից ու նորից մատնացույց արել նրանց նկատմամբ կատարված անօրինությունները՝ 1895 թվականից սկսված ցեղասպանական գործողությունները:²

Ինչն է դրդում սակայն Հայդելբերգի հարանվանությունների պատմության մասնագետին զբաղվելու հայերով: Եվ ո՞րն էր նրա ցուցաբերած առանձնահատուկ հետաքրքրվածությունը հայ ժողովրդի և նրա կրոնական ավանդույթի նկատմամբ: Հնարավոր է, որ Հեյերը դեռևս Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում Դաշտային գաղտնի ոստիկանությունում գործելու ընթացքում, ծանոթացել է հայկական ավանդույթներին, հատկապես՝ Ուկրաինայում: Նա, սակայն, հայերի մշակույթով իր զբաղվելը բացատրում է այն կապերով, որ հաստատել էր 1956 թվականին Սուրբ Երկիր

¹ Friedrich Heyer, Zur Wiederbegründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, in: KiO 22 (1979), 312–323, 312:

² Տե՛ս նույն տեղում:

առաջին այցելության ընթացքում: Այս մասին հաղորդում է իր չիրապարակված ինքնակենսագրության՝ Hügelsstraße-ի («Մարուղու») մեջ:³

1 Յուրահատուկ հետաքրքրվածություն հայերի նկատմամբ Սուրբ Երկրում

Դեռևս Իսրայել կատարած իր առաջին այցելության ժամանակ Հեյերը կապ է հաստատում այնտեղի հայերի հետ:⁴ Այս ժամանակից սկսած, այսինքն՝ 1956 թվականից, զբաղվում է ոչ քաղկեդոնական եկեղեցիների, նաև՝ հայկական եկեղեցու ուսումնասիրությամբ: Պատմականորեն, անշուշտ, ոչ այնքան ճշգրտորեն, արձանագրում է իր ինքնակենսագրությունում.

«Մարդ հայարտությամբ լցվում, երբ ինչ-որ զարգացման գործընթացի առնչությամբ կարող է ասել՝ ես առաջինն եմ եղել: Իրականում այն, ինչ վերաբերվում է ոչ-քաղկեդոնական ուղղափառ եկեղեցիների, դրանց հոգևոր ժառանգության և միջեկեղեցական [կապերի] հնարավորությունների հայտնաբերմանը, ես եմ եղել առաջինը, որն իր հայացքն է ուղղել դեպի այդ եկեղեցիները: Ես դրանք հայտնաբերել եմ 45 տարի առաջ, Երուսաղեմ կատարած իմ առաջին այցելության ընթացքում: [...] լայնատարած Սուրբ Հակոբ վանքի հայերին, նաև նրանց հայրապետի նստավայրը [...]»⁵

Ասվածի մեջ անկասկած անհերքելի է, որ Ֆրիդրիխ Հեյերը առաջինն էր, որը լայն իմաստով անդրադարձել է հայերին՝ հարանվանությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից: Բացի այդ նա Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում 1959 թվականին վարել է առաջին միջեկեղեցական երկխոսությունը գերմանական ավետարանական աստվածաբանների և ոչ-քաղկեդոնական եկեղեցիների ուսյալ անձանց միջև:⁶ Հատկապես եռանդուն են եղել նրա փոխհարաբերությունները Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի «գլխավոր քարտուղարի»՝ Գևորգ Հինդեանի հետ, որին Սուրբ Երկիր կատարած կանոնավոր այցելությունների և

³ Տե՛ս Friedrich Heyer, Die Hügelsstraße. Das Zeitalter in der Erinnerung eines Theologen, Heidelberg Typoskript 2002. Իմ առջև գտնվող տպագրության էջադրումը նույնական չէ:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 162:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 164:

դասընթացների ժամանակ միշտ ձգտել է հանդիպել:⁷ Նրա, և առհասարակ հայերի հետ կապերը Սուրբ Երկրում հանգեցրել են նրան, որ Հեյերը Սուրբ Երկրի իր Եկեղեցական պատմության մեջ նաև հստակորեն ուշադրության է արժանացնում այս ոչ-քաղկեդոնական Եկեղեցուն: Իր աշխատության բազմաթիվ մասերում նա վկայակոչում է հայերի պատմությունը:⁸

Անձնական շփումները, այսպիսով, մեծ ազդեցություն են ունեցել Գևորգ հարանվանությունների ուսումնասիրման մասնագետի գիտական հետաքրքրությունների վրա: Նրա գործունեությունը Գերմանահայկական ընկերության համար, սակայն, չի կարող բացատրվել լոկ անձնական կապերով:

2 Գործունեություն Գերմանա-հայկական ընկերության համար

Փրիդրիխ Հեյերը կարևոր դեր է կատարել 1971 թվականին Գերմանա-հայկական ընկերությունը կրկին կյանքի կոչելու հարցում: Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս այլևս հիմնովին ճշտելու Հեյերի գործունեության դրոշապատճառը հենց այս ժամանակահատվածում: Հավանաբար այստեղ նաև որոշիչ դեր է կատարել Ընկերության հիմնադրման պատմությունը, որը սերտորեն կապված է մի վտանգված քրիստոնյա ժողովրդի հետ համերաշխ լինելու հետ: Հեյերի համար, որը յոթ տարիներ շարունակ գործում էր որպես Հայդելբերգի քրիստոնեական հարանվանությունների պատմության ու դավանանքների պրոֆեսոր, հայերի հետ համերաշխության անհրաժեշտությունը պետք է որ ավելի պարզորոշ լիներ: Ամեն դեպքում նա ակնհայտորեն խիստ ընդգծում է Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադրման պատմությունը իր՝ նորաստեղծ Ընկերությանը նվիրված նկարագրության մեջ. Ընկերությունը առաջին անգամ կյանքի է կոչվել Յոհաննես Լեպսիուսի կողմից 1914 թվականին⁹, իսկ 1919 թվականին հաստատվել է միություններին վերաբերվող օրենսդրությամբ:¹⁰ Իր հետնորդի՝ Պաուլ Ռոթբախի գլխավորությամբ Ընկերությունը գոյատևել է դեռ մինչև 1956

⁷ Heyer, Hügelstraße, 165 և շ.:

⁸ Տե՛ս օր.՝ Friedrich Heyer, 2000 Jahre Kirchengeschichte des Heiligen Landes. Märtyrer, Mönche, Kirchenväter, Ausgräber und Pilger (StOKG 11), Hamburg 2000, 160 և շ., 192 և շ., 205–208, 253:

⁹ Heyer, Wiederbegründung, 314:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 319:

թվականը, թեև վերջին գլխավոր ժողովը տեղի էր ունեցել դեռևս 1938 թվականին:¹¹ Ընկերության նախագահ Բոռբախի մահից հետո այլևս լուծարվում է նրա վարչությունը, ինչը հանգեցնում է Միությունների ցուցակից Ընկերության հանմանը:

1971 թվականին դրա վերաբացմանը նպաստում են ոչ միայն այդ ընթացքում Գերմանիայում հայերի թվաքանակի մեծացումը, այլև՝ Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցու արտաքին հարաբերությունների բաժնի օժանդակությունը: Հավանաբար վերջինս էլ դիմել է Հեյերին գործակցելու խնդրանքով: 1975 թվականին Ընկերությունը վերստին գրանցվում է Միությունների ցուցակում: Հեյերը օժանդակում է Ընկերությանը ոչ միայն ստանձնելով դրա նախագահությունը և այսպիսով էականորեն ուղղորդելով ընկերության ձեռնարկները, ավելին՝ խթանում է դեռևս Յոհանես Լեպսիուսի կողմից հիմնադրված «Հայ-գերմանական թղթակցության» պարբերականի վերականգնումը, որը 1971 թվականից ուղեկցում է միության ձեռնարկները՝ ի նպաստ հայերի և նրանց մշակույթի: Պարբերականի քառորդ տարվա բաժանորդների թիվը արդեն 70-ական թվականներին անցնում է 100-ը:¹² Հեյերը, տասը տարուց ավելի, ճշտիվ մինչև 1982 թվականը, հրատարակում է պարբերականը, որում ընդգրկում է բազմաթիվ հոդվածներ և գրախոսություններ:

Հեյերի նախագահությամբ Հայ-գերմանական ընկերությունը ջանացել է նաև վերականգնել հայկական հուշարձանները, ինչը, սակայն, «միջոցների սղության պատճառով» չի հաջողվել: Այնուամենայնիվ «հաջողվում է հայկական մշակութային գործերի ցուցադրության կազմակերպումը»:¹³ Հեյերը և Հայ-գերմանական ընկերությունը հետապնդել են այսպիսով նմանատիպ նպատակներ, ինչը և այսօր պետք է անել Արցախի պարագայում: Ամեն դեպքում հարանվանություններ ուսումնասիրող մասնագետը ներդրել է իր ուժերը բազմաթիվ միջոցառումների միջոցով հայերի և գերմանացիների միջև միջանձնային հարաբերություններ հաստատելու, ինչպես նաև՝ գերմանական համատեքստում հայկական թեմաների ակադեմիական-պատմական մշակման համար:¹⁴ Դա են վկայում նաև «Հայ-գերմանական թղթակցություն» պարբերականում տեղ գտած անթիվ հոդ-

¹¹ St' u Heyer, Wiederbegründung, 321:

¹² St' u նույն տեղում, 322:

¹³ St' u նույն տեղում, 323:

¹⁴ Նույն տեղում:

վածներն ու գրախոսությունները, որոնք Հեյերի Մատենագիտության մեջ ինամքով դասակարգել է Զրիստիան Վայզեն:¹⁵

Հեյերը, Ընկերության համար իր գործուն մասնակցությունն է բերել, համենայն դեպս, ոչ միայն հանուն մի վտանգված և դաժան ճակատագիր կրող ժողովրդի, այլև բացահայտել է գիտական գործունեության մի նոր ոլորտ, որը նա «Աշխարհի կրոններ» շարքում 1978 թվականին հրատարակած Հայոց եկեղեցուն նվիրված հատորով հասցնում է իր առաջին բարձրակետին: Հատորի առաջաբանում նա պարզաբանում է ոչ միայն գերմանացի աստվածաբանների և ուսումնասիրողների ցուցաբերած հետաքրքրությունը հայկական ավանդույթների նկատմամբ, այլև՝ հայերի տարածման և գործունեության պատմությունը աշխարհի բազմաթիվ մասերում:¹⁶ Հեյերն անձամբ այցելել է Սովետական Հայաստան և կապեր հաստատել Վազգեն Ա կաթողիկոսի հետ: Այդ մասին վկայում է 1979 թվականի նրա մի հաղորդագրություն:¹⁷

3 Հայկական ժառանգության բովանդակային նկարագիրը

Փրիդրիխ Հեյերն անձամբ տեղեկացնում է, որ նա հատկապես զգացված է հայերի հոգևոր պոեզիայով:¹⁸ Ընդ որում իր առավել ուշ հրատարակություններում տեղ է գրավում հատկապես Գրիգոր Նարեկացին (951–1003): Ըստ այդմ Հեյերը բառացիորեն նշում է.

«Հայ վանական Գրիգոր Նարեկացին, որը 1002 թվականին հրապարակ է հանում իր 95 եղերերգերը [...], ինձ սովորեցրել է լինել բարեպաշտ»:¹⁹

¹⁵ Տե՛ս Christian Weise, Bibliographie Friedrich Heyer (Darmstadt 24.1.1908 – Schleswig 10.4.2005), ergänzt um allerhand Rezensionen, Frankfurt-Höchst Typoskript 2009: Նրա հրապարակումների նախնական ցանկը ստորև՝ Michael Kohlbacher/Markus Lesinski, Horizonte der Christenheit. FS Friedrich Heyer (Oikonomia 34), Erlangen 1994, 587–620:

¹⁶ Տե՛ս Friedrich Heyer, Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West (Kirchen der Welt XVIII), Stuttgart 1978, 13–28. Տվյալ ներածության մեջ Հեյերը նախ ակնարկ է կատարում հայերի պատմության և տարածման վերաբերյալ, իսկ երկրորդ մասում անդրադառնում է տվյալ թեմայով գերմանացի աստվածաբանների և ուսումնասիրողների զբաղվելուն:

¹⁷ Տե՛ս Heyer, Hügelstraße, 301. Տե՛ս նույն հեղինակի, Kirche in Sowjetarmenien. Beobachtungen bei einem Aufenthalt August/September 1979, Heidelberg Typoskript 1980:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 307:

¹⁹ Նույն տեղում:

Գրիգոր Նարեկացու նկատմամբ իր մեծ հետաքրքրությունը բացահայտվում է Հայդելբերգում կայացած «Armenia and the Bible» համաժողովին ներկայացրած բանախոսության մեջ՝ արդեն հասուն տարիքում:²⁰ Այդ համաժողովում նա Հայդելբերգի Աստվածաբանության ֆակուլտետում Հայաստանի թեման փոխանցում է (քանի որ կասեցվում էր Հարանվանությունների պատմության ամբիոնի հետագա գործունեությունը) Նոր Կտակարանի մասնագետ գործընկերոջը՝ Քրիստոֆ Բուրխարդին, որին նա շահագրգրել էր իրականացնելու տվյալ համաժողովը: Հեյերը Գրիգոր Նարեկացուն բնորոշում է ոչ միայն որպես հոգևոր մեծ բանաստեղծ, այլև՝ Սուրբ Գրքի բանաստեղծական մեկնիչ:

Հեյերի ոգևորությունը հայ աստվածաբանության բովանդակությամբ ամփոփ ձևով բացահայտվում է այն բանախոսություն մեջ, որը նա ներկայացնում է Համբուրգի Կաթոլիկ ակադեմիայի մի գիտաժողովում: Իր այդ գեկուցումը պարզաբանում է, թե հայկական աստվածաբանական ավանդույթի մեջ ինչն է այդքան հիացրել ավետարանական աստվածաբանին: Այդ առումով նա անվանում է հայ աստվածաբանության չորս աղբյուրներ, որոնք միասին վերցրած առավելապես բանաստեղծական (poetisch) և պատմողական (narrativ), քան տեսական (theoretisch) բնույթ ունեն. Գրիգոր Նարեկացի, Ներսես Շնորհալի, Հայ եկեղոցու Հայսմավուրքըն ու պատարագը: Դրանցից նա վեր է խոյացնում չորս կառույցներ, որոնք հայկական բարեպաշտության էությունն են կազմում. փրկության իրողության հզորագույն առկայությունը ներկա պահում, Երուսաղեմի հետ ունեցած սերտ կապի շնորհիվ՝ կողմնորոշվածությունը դեպի իսաչի գաղափարը, Աստծո օրհնությունները հայ ժողովրդի պատմության մեջ, ինչպես նաև՝ կործանարար մեղքի և Աստծո շնորհագործության գիտակցությունը:

Հայ աստվածաբանության և բարեպաշտության անկյունաքարերի ներկայացումը ցույց է տալիս, որ Հեյերը հայկական ավանդության մեջ իրապես գտել է իր սեփական աստվածաբանության և բարեպաշտության հետ նաև շատ միավորող կետեր: Հինարևելյան ավանդույթը հարանվանությունների միջև կամուրջներ կառուցողի համար դառնում է հոգևոր հայրենիքի պես մի բան, որը հարազատ է դառնում իր սեփական մտածելակերպին և աստվածաբանելուն, ի թիվս այլոց նաև այն պատճառով, որ նա մեծապես հակված է աստվածաբանության պատմողական կերպին

²⁰ Stau` Friedrich Heyer, *Biblische Bezüge in den 95 Elegien des Gregor von Nareg*, in: Christoph Burchard, *Armenia and the Bible. Papers presented to the International Symposium held at Heidelberg, July 16.–19.1990* (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 12), Atlanta 1993, 87–96:

(narratives Betreiben): Հեյերի հայկական ժառանգության ուսումնասիրությունը առաջնորդում է նրան գործելու ոչ միայն մշտապես արտաքին նեղություններով վտանգված ժողովրդի և նրա ավանդույթի համար, այլև՝ իր սեփական աստվածաբանության, բարեպաշտության և կյանքի փորձի հարստացմանը²¹:

Գերմաներենից թարգմանությունը՝ Մ. Արվագրանի

---

²¹ Հայաստանի վերաբերյալ Ֆ. Հեյերի հրապարակումների ցանկը կարելի է տեսնել սույն հոդվածի գերմաներեն բնօրինակի հավելվածում, էջեր 126–127 (խմբ.):

Johannes Lepsius – Friedrich Carl Andreas – Georg Bachimont

Martin Tamcke

Seit der Reformation stehen deutsche Protestanten und Armenier miteinander im Gespräch. Seit Martin Luther (1483–1546) für sein Projekt der Bibelübersetzung ins Deutsche auch auf das Vorbild der Bibelübersetzung ins Armenische durch Mesrob hingewiesen hatte, hat diese Beziehung auch eine theologische Dimension. Deutsche Professoren wie David Chyträus (1530–1600) beschrieben das kirchliche und theologische Profil der Armenier. Armenisch wurde Gegenstand der theologischen Lehrangebote etwa bei dem Göttinger Alttestamentler Heinrich Ewald (1803–1875). Dessen Kollege Paul de Lagarde (1827–1891) legte grundlegende Arbeiten und Editionen zu armenischen Quellen wie Agathangelos vor. Theologieprofessoren wurden aktiv für die Armenier. So beteiligten sich der Marburger Theologieprofessor Martin Rade (1857–1940) und der Göttinger Theologieprofessor Rudolf Otto (1869–1937) an der Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, wir finden Theologieprofessoren als Unterzeichner bei Aufrufen für die Armenier angesichts von Genozid und politischer Neuordnung nach dem Ersten Weltkrieg. Deutsche protestantische Missionen wirkten unter den Armeniern. Solch Kontakte wirken einseitig. Sie erwecken den Anschein, als seien es die Deutschen gewesen, die sich den Armeniern zuwandten. Aber was wären die deutschen Missionen gewesen in ihren Aktivitäten im Mittleren Osten ohne die Armenier?

Armenier gehörten zu den grundlegenden Kontakten der weltweit ersten deutschen lutherischen Mission in Tranquebar in Indien. Wesentliche Informationen erhielten Missionare wie Bartholomäus Ziegenbalg (1682–1719) von Armeniern. Im Fall der Herrnhuter Mission in Isfahan wäre es gar nicht erst dazu gekommen, hätten nicht die Amsterdamer Armenier sie dazu ermutigt. Und der Hermannsburger Missionar Eduard Freiherr von Schlotheim in Georgien hätte nicht einmal die Sprache der Tartaren, unter denen er wirkte, erlernt, wenn ihn nicht ein Armenier darin unterrichtet hätte. Seine Mission brachte ihn in Kontakt mit den Armeniern in Schuschi und Schamacha. Seine Mittelsmänner in Georgien hätten ihn gern in Schamacha gesehen. Eine umfassende Geschichte des deutsch-armenischen Miteinanders ist immer noch zu schreiben.

Drei Repräsentanten stehen hier für diese Geschichte deutsch-armenischer Interaktion, bei der sich beide Seiten gegenseitig informierten, bereicherten und ein Stück gemeinsame Geschichte schrieben.

Der erste, den ich in Erinnerung rufen möchte, ist Johannes Lepsius. Lepsius war kein Wissenschaftler wie sein Vater. Seine Begabungen lagen in der praktischen Arbeit. Nach seinem Ausscheiden aus dem Pfarramt widmete er sich der von ihm gegründeten Hilfsarbeit für die Armenier und der Mission unter Muslimen. Einerseits hielt er Kontakt zu Wissenschaftlern, etwa zu dem für die Armenier aktiven Professor Martin Rade, andererseits befruchtete er mit seinem Engagement für Übersetzungen und seiner Berichterstattung zu Armenien immer wieder das Feld der Wissenschaft. Wie kaum ein anderer suchte er die Öffentlichkeit, um ihr deutlich zu machen, dass das Schicksal der Armenier die Nagelprobe auf die vollmundigen ethischen Programme der evangelischen Theologie sei. Aufgrund der Massaker an Armeniern 1894–1896 sah er sich zu seinem Armenischen Hilfswerk herausgefordert. Um sich selbst ein Bild zu machen, bereiste er als Teppichfabrikant die Region und gründete dort Stationen. 1896 erschien seine Erhebung zu den Massakern (Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland). Die Kombination von karitativem Engagement mit Politik und Mission blieb sein Markenzeichen auch für die Folgedokumentationen. Mit seinem „Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei“ reagierte er auf den Völkermord 1915 und schaffte es trotz Zensur, das Buch an politische Verantwortungsträger zu senden. Daraufhin verließ er Deutschland für einige Zeit. Seine eigene Mission verweigerte sich seinem Kurs, sich nicht dem geforderten Stillhalten zu beugen, womit die deutsch-türkische Waffenbrüderschaft nicht gefährdet werden sollte. Daraufhin trat Lepsius aus ihr aus und machte sich daran, eine Alternativmission zu gründen. Lepsius Sammlung von diplomatischen Akten (Deutschland und Armenien 1914–1918)

liegt ganz auf der für Lepsius typischen Linie. Lepsius wirkt über solche Dokumentationen bis heute in den Bereich der Wissenschaft hinein. Wenn Werfel wichtige Texte von Lepsius aufnimmt in seinen Roman „Die vierzig Tage des Musa Dagh“, so verhalf er damit etwa dem Gespräch von Lepsius mit Enver Pascha zu einem bleibenden Moment der Erinnerung und die Aufnahme des Berichtes zum Kampf um den Musa Dagh hat seither Leser in aller Welt erreicht.

Friedrich Carl Andreas, der Ehemann der deutschrussischen Lou Andreas-Salomé, der Freundin von Nietzsche, Rilke und Freud, ist ein langjähriger Weggefährte von Lepsius gewesen und gehörte dem Vorstand der Mission an. Als Lepsius mit seiner Mission brach, fragte er sofort bei Andreas an, ob er gewillt sei, weiterhin in einem neuen Vorstand mitzuarbeiten. Andreas war über den Völkermord durch Lepsius informiert. Er war der erste Armenier, der in Deutschland eine Professur bekleidete. Er war der Sohn der Tochter eines norddeutschen Arztes, der auf Java eine Malaiin geheiratet hatte, und eines vornehmen Armeniers, der aus Isfahan fliehen musste, seinen Familiennamen ablegte und sich seither Andreas nannte. Im Anschluss an eine Expedition nach Iran blieb er im Land, verdingte sich im iranischen Postdienst und wirkte als Heilpraktiker. Als er Zutritt zum Hof des Schahs bekam, reiste er schließlich mit einer iranischen Gesandtschaft nach Berlin zurück. 1887-1889 wirkte er als Professor für Türkisch und Persisch in Berlin, seit 1903 als Professor für westasiatische Sprachen in Göttingen. Bei ihm studierten viele der Missionare, die für die deutschen Missionen in die Region gingen. Hatte er zunächst Bedenken gegen die Erwähnung der armenischen Massaker in wissenschaftlichen Texteditionen gehabt, so erwies er sich später als verlässlicher Partner beim Kampf um die Aufklärung des Völkermordgeschehens. Die Idee der Eheleute, dauerhaft nach Yerevan überzusiedeln, ließ sich leider nicht realisieren.

Unser drittes Beispiel, Georg Bachimont (1878–1921), ist ein Schüler von Andreas. 1920 wird er von der Near Eastern Relief zum Schulsuperintendenten von deren Schulen in Armenien ernannt. Alles befand sich des politischen Umbruchs wegen in Auflösung. Die Amerikaner wollen abziehen. Die Bolschewiki bestimmten das Bild. Erschreckende Berichte zur Lage im Land begleiten seine Berichte. Der Postverkehr stockte. Bachimonts Bitte an die Orientmission um Medizin wurde abschlägig beschieden. Man habe keine Verbindung mehr nach Yerevan. Im Januar 1921 verließen die Bachimonts das von Aufruhr und Hunger gezeichnete Land und konnten mit Sondergenehmigung in einem Zug nach Nachitschewan gelangen, begleitet von Elendsgestalten, die trotz Kälte auf dem Dach des Zuges fahren. In Nachitschewan wurde ihr Wagen abgehängt. Züge fahren nicht mehr. Sie zogen nun mit Ochsenkarren bis nach Dschulfa. Ohne die helfenden Armenier wäre die Expedition der Bachimonts zum Scheitern verurteilt gewesen. Nachdem

ihr Mann dann in Mahabad ermordet und sie misshandelt worden war, kehrte die Ehefrau Anna nach Yerevan mit der Bahn zurück, wo sie am Bahnhof vollkommen ausgeraubt wurde und auch das wissenschaftliche Werk ihres Mannes weithin verloren ging. Wer denkt heute noch an die Deutschen, die den politischen Umbruch in Armenien miterlebten?

Die Verbundenheit mit Armenien kostete die Deutschen etwas: Mut im eigenen Kontext ebenso wie Mut im Lebensraum der Armenier. Nicht immer brachten sie ihn auf. Und doch stehen sie für die Kontinuität des Interesses – von dem wir hoffen, dass es anhält – der protestantischen Deutschen an den Armeniern und der Armenier am deutschen Protestantismus. Dank allen Armeniern in Vergangenheit und Gegenwart, die offen in die Begegnung hineingingen!

Յոհաննես Լեփսիուս – Ֆրիդրիխ Կարլ Անդրեաս – Գեորգ Բախմոնա

Մարտին Թամբե

Բարեկարգության շրջանից սկսած գերմանացի բողոքականներն ու հայերը երկխոսության մեջ են: Այն փաստը, որ Մարտին Լութերը (1483–1546) մատնանշում է Մեսրոպ Մաշտոցի ջանքերով կատարած Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունն իբրև նախօրինակ Սուրբ Գրքի գերմաներեն թարգմանության իր սեփական ծրագրի համար, արդեն իսկ աստվածաբանական ուղղություն է տալիս նշված հարաբերությանը: Այդ ժամանակաշրջանի գերմանացի պրոֆեսորներից մի քանիսը, օրինակ՝ Դավիդ Բիտրեուսը (1530–1600), նկարագրել են հայերի եկեղեցական ու աստվածաբանական ուղղվածությունը: Հին Կտակարանի մասնագետ Հայնրիխ Էվալդի (1803–1875) ջանքերով Գյոթինգենի համալսարանում հայերենի ուսումնասիրությունը դառնում է աստվածաբանական կրթության առարկաներից մեկը: Նրա գործընկեր Պաուլ դե Լագարդը (1827–1891) սեղանին է դնում հայերեն աղբյուրների, օրինակ՝ Ագաթանգեղոսի ուսումնասիրու-

թյունն ու հրատարակումը: Աստվածաբանության պրոֆեսորները սկսում են ակտիվորեն զբաղվել հայերի խնդիրներով:

Այսպես, Մարբուրգից աստվածաբանության պրոֆեսոր Մարտին Ռադեն (1857–1940) և Գյոթինգենից Ռուդոլֆ Օտտոն (1869–1937) մասնակցում են Հայ-Գերմանական ընկերության հիմնմանը: Մենք տեսնում ենք աստվածաբանության պրոֆեսորների՝ իբրև տարբեր կոչերի ստորագրողներ ի պաշտպանություն հայերի՝ Ցեղասպանության ժամանակ, նաև Առաջին աշխարհամարտից հետո ստեղծված քաղաքական նոր իրավիճակում: Գերմանական բողոքական միսիոներական ընկերություններն աշխատանք են ծավալում հայերի շրջանում: Այսպիսի հարաբերություններն առաջին հայացքից միակողմանի են թվում: Այն մտայնությունն է ստեղծվում, թե գերմանացիներն են դիմել հայերին: Սակայն ի՞նչի կհասնեին գերմանական միսիոներական ընկերություններն իրենց նախաձեռնություններով Միջին Արևելքում առանց հայերի:

Հայերը հանդիսացել են ողջ աշխարհում առաջին գերմանական լուծերական առաքելության հիմնական կապերի ստեղծողներից, ինչպես օրինակ՝ հնդկաստանյան Տրանկեբարում: Այսպես, Բարթոլոմեոս Ցիգենբալդի (1682–1719) նման միսիոներներն իրենց կարևորագույն տեղեկությունները ստացել են տեղաբնակ հայերից: Սպահանում Հերնհուտների առաքելությունը բնավ տեղի չէր ունենա, եթե Ամստերդամի հայերը չխրախուսեին այդ քայլը: Իսկ Հերմանսբուրգի միսիոներ բարոն Էդուարդ ֆոն Շլոթհայմը Վրաստանում չպիտի կարողանար սովորել թաթարների լեզուն, որոնց հետ նա աշխատում էր, եթե նրան չօգներ այնտեղի հայերից մեկը: Իր առաքելության ընթացքում նա ծանոթանում է նաև Շուշիում և Շամախայում ապրող հայերի հետ: Վրաստանի տեղաբնակ հայ գործընկերները ցանկանում էին անգամ Շլոթհայմին ընդմիջտ Շամախայում պահել: Ուստի հայ-գերմանական հարաբերությունների ծավալուն պատմությունը պետք է դեռևս գրի առնվի:

Ստորև կարող ենք առանձնացնել նշված հայ-գերմանական փոխհարաբերության պատմության միայն երեք ներկայացուցիչների, որոնց շնորհիվ երկու կողմերը տեղեկացել են իրարից՝ փոխադարձաբար հարստացնելով միմյանց ու մասամբ գրելով իրենց միասնական պատմությունը:

Առաջին հերթին կցանկանայի հիշել Յոհաննես Լեփսիուսին (1858–1926): Նա իր հոր պես գիտնական չէր: Յ. Լեփսիուսի շնորհը գործնական աշխատանքն էր: Հովվական ծառայությունից ազատվելուց հետո նա ամբողջությամբ նվիրվում է հայերի համար իր իսկ կողմից հիմնված բարեգործական ձեռնարկներին և մահմեդականների շրջանում միսիոներական աշխատանքին: Մի կողմից նա կապ էր պահում գիտնականների հետ, օրինակ՝ հայերի համար ժրաջանորեն աշխատող պրոֆեսոր Մարտին Ռադենի հետ, մյուս կողմից՝ շարունակ հարստացնում գիտական դաշտը՝ ներգրավ-

վելով թարգմանական աշխատանքներում և տեղեկացնելով հայերի իրավիճակի մասին:

Ոչ ոք նման կերպով չի փնտրել հասարակության ուշադրությունը, որպեսզի հասկանալի դարձնի ամենքին, որ հայության ճակատագիրը ավետարանական աստվածաբանության կողմից այդքան արժևորվող բարոյական ծրագրերի փորձաքարն է դարձել: 1894-1896 թվականներին տեղի ունեցած հայերի կոտորածների պատճառով Լեփսիոսն իրեն պարտավորված է զգում նախաձեռնելու Հայ Օգնության Ծրագիրը (Armenisches Hilfswerk): Իրավիճակին տեղում ծանոթանալու համար նա անձամբ ճամփորդում է այդ տարածաշրջան և, ներկայանալով իբրև գորգերի գործարանատեր, այնտեղ հիմնում է կենտրոններ: 1896-ին հրապարակվում է կոտորածների վերաբերյալ նրա «Հայաստան և Եվրոպան. Դատապարտման գրությունն քրիստոնեական գերտերությունների դեմ և կոչ քրիստոնյա Գերմանիային» հետազոտությունը: Քաղաքականության և հոգևոր առաքելության հետ մարդասիրական գործունեության համատեղումը մնում է նաև նրա մյուս վավերագրերի առանձնանշանը: «Չեկույց Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» իր աշխատության մեջ Լեփսիոսն արձագանքում է 1915 թվականի Ցեղասպանությանը և գրաքննությանը հակառակ կարողանում է նույնիսկ գիրքն ուղարկել քաղաքական պատասխանատվություն կրողներին: Դրանից հետո նա որոշ ժամանակով հեռանում է Գերմանիայից: Իր անդամակցած ավետարանական առաքելությունը հրաժարվում է Լեփսիոսի կողմից առաջադրված նպատակակետից՝ չհամակերպվելու պահանջվող լռության հետ: Պատճառն այն էր, որ թուրք-գերմանական ռազմական եղբայրությունը որևէ կերպ չպետք է վտանգվեր: Այդ իսկ պատճառով նա հեռանում է իր գործընկերներից ու հիմնում իր սեփական, այլընտրանքային առաքելությունը:

«Գերմանիան և Հայաստանը 1914–1918 թթ.» դիվանագիտական ակտերի ժողովածուն հստակորեն ներկայացնում է Յոհաննես Լեփսիոսին բնորոշ ուղղությունը: Նման վավերագրերով Լեփսիոսն առ այսօր իր ազդեցությունն ունի գիտության ասպարեզում: Երբ Ֆրանց Վերֆելը ներառնում է Լեփսիոսի կարևոր տեքստերն իր «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպում, նա դրանով, օրինակ, Լեփսիոսի և Էնվեր Փաշայի երկխոսությունը հիշողության մնայուն պահ է դարձնում: Բացի դրանից Մուսա լեռան դիմադրության վերաբերյալ Լեփսիոսի տեղեկությունների շարա-դրանքի ներառումը նույն վեպի շնորհիվ հասանելի է դառնում համաշխարհային ընթերցողներին:

Ֆրիդրիխ Կարլ Անդրեասը (1846–1930) եղել է ռուս-գերմանացի Լու Անդրեաս-Սալոմեի ամուսինը, որն էլ իր հերթին Նիցշեի, Ռիլկեի ու Ֆրոյդի մտերիմ ընկերուհին էր: Անդրեասը երկար տարիներ եղել է Լեփսիոսի ուղեկիցն ու վերոնշյալ միսիոներական ընկերության վարչության անդամ:

Երբ Լեփսիուս խզում է կապը իր անդամակցած ավետարանական առաքելության հետ, նա անմիջապես հարցնում է Անդրեասին, թե արդյոք չէր կամենա համագործակցել իր նորաստեղծ կազմակերպության վարչությունում: Անդրեասն արդեն Լեփսիուսից տեղեկացել էր հայերի Յեղասպանության մասին: Նա առաջին հայն էր, որը պրոֆեսորի կոչում է ստացել Գերմանիայում: Անդրեասի մայրական կողմից պապը բժիշկ էր հյուսիսային Գերմանիայում, որը ճավա կղզում ամուսնացել էր մի մալագիացու հետ, իսկ հայրը ազնվական հայ էր (Բագրատունի ազգանվամբ), որը, ստիպված արտագաղթելով Սպահանից, փոխել էր իր ազգանունն ու այդ ժամանակից ի վեր Անդրեաս էր կոչվում:

Դեպի Իրան կատարած գիտարշավից հետո Փրիդրիխ Կարլը մնում է այդ երկրում՝ ծառայության է անցնում պարսկական փոստում, ինչպես նաև աշխատում իբրև այլընտրանքային բուժակ: Նա մուտք է ստանում անգամ շահի պալատ, որից հետո իրանական մի պատվիրակության կազմում վերադառնում է Բեռլին: 1887–1889 թվականներին նա աշխատում է որպես թուրքերենի և պարսկերենի պրոֆեսոր Բեռլինում, իսկ 1903 թվականից՝ արևմտյան Ասիայի լեզուների պրոֆեսոր Գյոթինգենում:

Նրա մոտ ուսանում են բազմաթիվ միսիոներներ, որոնք այնուհետև մեկնում են տարբեր տարածաշրջանների գերմանական կենտրոններում ծառայելու: Եթե Անդրեասը սկզբում մտահոգություններ ուներ հիշատակելու հայկական կոտորածները գիտական հրատարակություններում, ապա հետագայում նա դրսևորում է իրեն իբրև Յոհաննես Լեփսիուսի վրստահելի գործընկեր՝ Յեղասպանության ոճրագործության բացահայտման գործընթացում: Փրիդրիխ Կարլի ու իր տիկնոջ մտահաղացումը մշտական բնակություն հաստատելու Երևանում, ցավոք չի իրականանում:

Վերջապես մեր երրորդ օրինակն է Գեորգ Բախիմոնսը (1878–1921), որն Անդրեասի աշակերտներից է եղել: 1920 թ. նա Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան Օգնության կոմիտեի կողմից (American Committee for Relief in the Near East – ACRNE) նշանակվում է Հայաստանում գտնվող դպրոցների վերատեսուչ: Սակայն այդ օրերին ամեն ինչ փոփոխվում էր երկրի անցումային քաղաքականության պատճառով: Ամերիկացիները ցանկանում էին ամբողջությամբ հեռանալ: Բոլշևիկները սկսում էին ամեն բան ինքնուրույն որոշել: Այդ իսկ պատճառով Բախիմոնսի հաղորդագրություններում սարսափելի զեկույցների ենք հանդիպում երկրի իրավիճակի վերաբերյալ: Փոստային կապը հաճախ ընդհատվում է: Բախիմոնսի՝ Արևելյան Առաքելության (Orientmission) ուղղված դեղորայք ուղարկելու խնդրանքը մերժում է ստանում: Պատճառաբանությունը Երևանի հետ կայուն կապի բացակայությունն էր:

1921-ի հունվարին Բախիմոնսի ընտանիքը լքում է սովով ու հեղափոխումըսամբ ողողված երկիրը: Ստանալով հատուկ թույլտվություն՝ նրանք

կարողանում են գնացքով հասնել Նախիջևան: Չնայած ցուրտ եղանակին, որոշ թշվառ անձինք իրենց պես հեռանում էին միևնույն գնացքի կտուրին նստած: Նախիջևան հասնելուն պես նրանց վագոնը հանվում է երկաթուղային ճանապարհից: Գնացքներն այլևս չեն աշխատում: Դրա համար եզներով լծված մի սայլով նրանք շարունակում են շարժվել մինչև Ջուղա: Եթե այդ ընթացքում հայերը չօգնեին իրենց, ապա Բախիմոնտների ճամփորդությունը միանշանակ ձախողման էր դատապարտվելու:

Մահաբադ քաղաքում (Պարսկաստանի արևմտյան Ատրպատական նահանգում), սակայն, Գեորգին սպանում են, իսկ տիկնոջը՝ Աննային, բռնաբարում: Վերջինիս հաջողվում է գնացքով վերադառնալ Երևան, որտեղ էլ նա հենց կայարանում կողոպտվում է ամբողջությամբ: Այդպիսով մեծավ մասամբ կորսվում է նաև իր ամուսնու գիտական վաստակը: Ո՞վ է այսօր հիշում այսպիսի գերմանացիներին, որոնք ժամանակին ականատես են եղել Հայաստանի քաղաքական խռովություններին . . .

Անշուշտ գերմանացիների կապը Հայաստանի հետ ինքնին մեծ գին էր պահանջում: Նախ անհրաժեշտ էր սեփական երկրում արտահայտվելու համարձակություն: Մյուս կողմից էլ պահանջվում էր առավել քաջություն՝ հայերի վտանգված բնակավայրերում առհասարակ գտնվելու և գործելու համար: Ցավոք ոչ միշտ են նրանք դրսևորել այդ համարձակությունը: Ինչևէ, մեր կողմից դիտարկված երեք օրինակները ներկայացնում են վերոնրջյալ հետաքրքրության անընդհատությունը: Դա եղել է թե՛ բողոքական գերմանացիների կողմից հայերի հանդեպ և թե՛ հայերի կողմից գերմանական Բարեկարգության հանդեպ, ինչը հուսանք շարունակելու է պահպանվել նաև ապագայում: Ուստի շնորհակալություն բոլոր այն հայերին, թե՛ անցյալում ու թե՛ ներկայում, որոնք սրտաբաց կերպով մասնակից են դարձել այս տեսակ փոխհարաբերություններին:

Գերմաներենից թարգմանությունը՝ Հ. Հարությունյանի

Hermann Goltz

Axel Meißner

Sehr geehrte Damen und Herren,

es ist mir eine große Ehre und Freude, in Rahmen dieser Tagung an einen bedeutenden Theologen, Ostkirchenkundler und Armenologen der jüngsten Geschichte erinnern zu dürfen. Am 26. November 2012 wurde an seinem Wohnhaus in Halle an der Saale eine Gedenktafel mit folgender Inschrift enthüllt:

„Prof. Dr. Dr. h.c. Hermann Goltz (1946–2010) Evangelischer Theologe und Universitätsprofessor, bedeutender Förderer der Ökumene mit den Kirchen des Ostens und des wissenschaftlich-kulturellen Austauschs mit Russland und Armenien, Gründer des Dr. Johannes-Lepsius-Archivs und des MESROP Zentrums für armenische Studien, Initiator des Wiederaufbaus des Lepsiushauses in Potsdam, Mitinitiator der Resolution des Deutschen Bundestages 2005 zum Gedenken an den Völkermord an den Armeniern 1915 in der osmanischen Türkei, Ideengeber zur Einrichtung und Ausgestaltung der ersten orthodoxen Kirche in Sachsen-Anhalt, Franckesche Stiftungen Halle.“

Auf engstem Raum sind hier einige wenige Fakten des reichen Schaffens von Hermann Goltz zusammengestellt. Sein Wirken ging weit darüber hinaus.

Hermann Goltz war ein hervorragender Wissenschaftler, jedoch kein Stubengelehrter. Als Theologe arbeitete er von Beginn an interdisziplinär. Er war im wahrsten Sinne des Wortes ein Netzwerker. Bereits unter den Bedingungen der DDR-Diktatur pflegte er zahllose persönliche Kontakte zu Menschen, die seine Leidenschaft für die Theologie und Liturgie, die Geschichte und Kultur, die Kunst und Musik der Länder des christlichen Ostens teilten. Seine außergewöhnliche Sprachbegabung öffnete ihm viele Türen. Unermüdlich baute er Brücken. Auf den Feldern der Theologie, der Byzantinistik, der Orientalistik, der Armenologie, der Hymnologie, der Ikonographie, der Kunst und Kultur, aber auch der Politik, der Gesellschaft und der Kirchen hat sein Wirken reiche Frucht getragen. Insbesondere für das reiche kulturelle und liturgische (Welt)Erbe, die blutige jüngere Geschichte aber auch die aktuellen Sorgen und Nöte des über die ganze Welt zerstreuten armenischen Volkes hat er Menschen interessiert und begeistert.

Hermann Goltz wurde 1946 in Gera geboren und wuchs in Görlitz auf. Er studierte in Halle an der Saale Theologie und promovierte 1972 an der dortigen Universität. 1975 wurde er zum evangelischen Pfarrer ordiniert. 1979 habilitierte er sich mit einer Untersuchung zur slawisch-patristischen Literatur. 1987 wurde er zum außerordentlichen und 1992 zum ordentlichen Professor für Konfessionskunde der Orthodoxen Kirchen an der Theologischen Fakultät berufen. 1988 bis 1993 war er Leiter der Studienabteilung der Konferenz europäischer Kirchen in Genf. 1982 gründete er das Dr. Johannes-Lepsius-Archiv und 1998 mit weiteren deutschen und armenischen Wissenschaftlern das MESROP Zentrum für Armenische Studien an der Leucorea Wittenberg.

Exemplarisch seien nachfolgend einige Projekte benannt, die aus diesen Aktivitäten hervorgingen: Während des ersten Karabach-Krieges war Hermann Goltz sehr aktiv in die Geschehnisse involviert. Als Studiensekretär der Konferenz Europäischer Kirchen hat er von Genf aus ein Treffen des armenischen Katholikos mit dem Vorsitzenden der Verwaltung der Muslime im Kaukasus, Scheich-ul-Islam Allahschukür Paschazade organisiert, das zur Beilegung des Konfliktes beitragen sollte. Beide hatten seinerzeit erklärt, dass der Konflikt kein Krieg der Religionen sei. Leider leistete der Scheich-ul-Islam keinen konstruktiven Beitrag zu dessen Schlichtung. Er brandmarkte den armenophilen Autor Akram-Aylisli als Abtrünnigen. Auch schwieg er zu dem Armenier-Mörder Ramil Safarov, der nach seiner Abschiebung aus Ungarn in Baku als Held gefeiert wurde. Jetzt, nach dem zweiten Karabach-Krieg, besuchte er den gegen das armenische Volk errichteten rassistischen Trophäenpark. Ähnlich wie 100 Jahre zuvor Johannes Lepsius, wurde auch Hermann Goltz nicht müde, die Öffentlichkeit über die Ereignisse in dieser Krisenregion zu informieren.

Vor mehr als 40 Jahren hatte Veronika Lepsius, eine Tochter des „Schutzengels“ des armenischen Volkes, Johannes Lepsius, Hermann Goltz den 50.000 Blatt umfassenden Nachlass ihres Vaters übergeben. Dieser wurde in Zusammenarbeit mit dem Verfasser in einer dreibändigen Edition wissenschaftlich erschlossen. Zeitgleich wurde das ehemalige Wohnhaus von Johannes Lepsius in Potsdam saniert. Es beherbergt heute das Archiv, eine Ausstellung sowie eine interdisziplinäre Forschungs- und Begegnungsstätte. Neben dem Haus erinnert ein Chatschkar an den Völkermord. Ein zweiter wurde im Zentrum von Halle aufgestellt. Ein von Hermann Goltz gegründeter Verein organisiert regelmäßig Vorträge und Konferenzen. Bereits 1996 hatte Hermann Goltz ein internationales Dr. Johannes-Lepsius-Symposium an der Universität Halle organisiert. Auf seine Initiative hin wurde dem Katholikos aller Armenier, Garegin I., die Ehrendoktorwürde verliehen. Zahlreiche wissenschaftliche Qualifikationsarbeiten zu den deutsch-armenischen Beziehungen hat Hermann Goltz angeregt und betreut, namentlich die Habilitationsschrift von Hazik Gazer, der heute als Professor an der Universität Erlangen-Nürnberg lehrt.

Mit seiner Kollegin, Prof. Dr. Armenuhi Drost-Abgarjan, edierte und übersetzte Goltz das armenische Hymnarium Scharakan. Zahlreiche Forschungsreisen führten beide nach Jerusalem, Yerevan, Venedig, Wien und in den Libanon nach Beirut und Bzommar. Im Rahmen der Wissenschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Land Sachsen-Anhalt und der Republik Armenien organisierten sie gemeinsam international vielbeachtete Konferenzen und Workshops, Vorlesungsreihen und Sommerakademien in Istanbul und Ankara sowie Ausstellungen und Konzerte. 1998 wurden im Rahmen der „Kulturtag der Republik Armenien in der Bundesrepublik Deutschland“ in Halle „Armenische Schätze: Handschriften aus dem Matenadaran Museum und liturgische Gegenstände aus dem Staatlichen Historischen Museum Jerewan“ gezeigt. Im Jahr 2000 fand in Halle und Wittenberg die „Weltkonferenz Armenien 2000“ statt. Ebenfalls in Halle wurde erstmals „Der gerettete Schatz der Armenier aus Kilikien“ außerhalb des Kilikia-Museums in Antelias gezeigt. Zwei Filmprojekte – „Aghet“ sowie „Asche und Phönix“ – wurden wissenschaftlich betreut.

Bleibendes Verdienst erwarb sich Hermann Goltz mit der von ihm maßgeblich initiierten Armenier-Resolution zur Anerkennung des Völkermordes an den Armeniern durch die Regierung der Bundesrepublik Deutschland. Im Jahre 2005 debattierte und verabschiedete der Bundestag erstmals einen Antrag aller Fraktionen, der den Begriff „Völkermord“ jedoch bewusst vermied. Leider verstarb Hermann Goltz am 8. Dezember 2010. Er durfte nicht mehr miterleben, dass der Deutsche Bundestag am 2. Juni 2015 die Resolution: „Erinnerung und Gedenken an den Völkermord an den Armeniern und anderen christlichen Minderheiten in den Jahren

1915 und 1916“ mit nur einer Gegenstimme und einer Enthaltung beschloss. Der Bundestagspräsident Norbert Lammert hatte zu Beginn der Debatte wiederholt, was ein Jahr zuvor Joachim Gauck als erster Bundespräsident überhaupt ausgesprochen hatte: Das, was mitten im Ersten Weltkrieg im Osmanischen Reich unter den Augen der Weltöffentlichkeit stattgefunden hat, war ein Völkermord.

Für seine Verdienste hat die Republik Armenien Hermann Goltz hoch geehrt. Ein Seminarraum der Theologischen Fakultät der Universität Yerevan trägt heute seinen Namen.

Հերմանն Գոլց

Աքսել Մայսներ

Մեծարգո տիկնայք և պարոնայք,

ինձ համար մեծ պատիվ ու ուրախություն է, որ այս գիտաժողովի շրջանակներում հնարավորություն ընձեռնվեց անդրադառնալու վերջին շրջանի պատմության նշանակալի մի աստվածաբանի, Արևելյան եկեղեցիների մասնագետի և հայագետի: 2012 թ. նոյեմբերի 26-ին Հալլե (Չապլե գետի վրա) քաղաքում իր բնակելի տան պատին հուշատախտակ փակցվեց հետևյալ մակագրությամբ.

«Պրոֆ. Դր., պատվավոր դոկտոր Հերմանն Գոլց (1946–2010), ավետարանական աստվածաբան և համալսարանական պրոֆեսոր, Արևելքի եկեղեցիների հետ էկումենիկ հարաբերությունների և Ռուսաստանի ու Հայաստանի հետ գիտամշակութային փոխանակման նշանակալի ջատագով, Դր. Յոհաննես Լեփսիուսի արխիվի և [Հալլեի համալսարանում] հայագիտական ուսումնասիրությունների ՄԵՄՐՈՊ կենտրոնի հիմնադիր, Պոտոսամի Լեփսիուսի տան վերակառուցման նախաձեռնող, Գերմանիայի դաշնային ժողովի 2005 թ. ընդունած 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության հիշատակի բանաձևի նախաձեռնողներից, Մաքսնիա-Անհալտ երկրամասի Հալլե քաղաքի Ֆրանկեի բարեսիրական հաստատություններում (Franckesche

Stiftungen) առաջին ուղղափառ եկեղեցու հիմնման ու կահավորման գաղափարատու»:

Պրոֆ. Գոյցի հարուստ ստեղծագործության սակավաթիվ փաստերն են այստեղ սեղմագույնս ի մի բերված: Նրա գործունեությունը շատ ավելի ընդգրկուն է:

Հերմանն Գոյցը հրաշալի գիտնական էր, միևնույն ժամանակ կառչած չէր միայն գրասեղանին: Որպես աստվածաբան նա ի սկզբանե միջառարկայական մոտեցմամբ է աշխատել: Բառիս բուն իմաստով «ցանցաստեղծ» էր: Դեռևս Գերմանիայի դեմոկրատական հանրապետության բռնակալության պայմաններում պրոֆ. Գոյցն անթիվ անձնական կապեր ուներ այն մարդկանց հետ, որոնք կիսում էին քրիստոնյա Արևելքի աստվածաբանության ու ծիսակատարության, պատմության ու մշակույթի, արվեստի ու երաժշտության հանդեպ իր խանդավառությունը: Լեզուների նկատմամբ եզակի օժտվածությունը շատ դռներ է բացել նրա առջև: Մշտաջան աշխատանքով նա կամուրջներ էր գցում: Աստվածաբանության, բյուզանդագիտության, արևելագիտության, հայագիտության, շարականագիտության, սրբապատկերագրության, արվեստի ու մշակույթի, բայց նաև քաղաքականության, հասարակության ու եկեղեցիների ասպարեզում նրա գործունեությունն առատ պտուղներ պարգևեց: Նա հատկապես մարդկանց հետաքրքրությունն ու ոգևորությունն արթնացրեց աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդի հարուստ մշակութային ու ծիսական (համաշխարհային) ժառանգության, ոչ վաղ անցյալի արյունալի պատմության, ինչպես նաև արդի հոգսերի ու կարիքների նկատմամբ:

Հերմանն Գոյցը ծնվել է 1946 թ. Գերա քաղաքում, սակայն մեծացել է Գյորլիցում: Ուսանել է աստվածաբանություն Հալլեում (Չապլե գետի վրա), 1972 թ. այնտեղի համալսարանում ստացել գիտությունների դոկտորի աստիճան: 1975 թ. ձեռնադրվել է Ավետարանական եկեղեցու քահանա: 1979 թ. պաշտպանել է հաբիլիտացիոն թեզը (լրացուցիչ որակավորում) սլավոնական հայրաբանական գրականության վերաբերյալ: 1987 թ. նա արժանացել է Աստվածաբանության ֆակուլտետի Ուղղափառ եկեղեցիների դավանանքի պատմության ամբիոնի արտահաստիքային, իսկ 1992 թ.՝ հաստիքային պրոֆեսորության: 1988–93 թթ. եղել է Եվրոպական եկեղեցիների խորհրդաժողովի ուսումնական բաժնի վարիչը Ժնևում: 1982 թ. հիմնել է Դր. Յոհաննես Լեփսիուսի արխիվը, իսկ 1998 թ. այլ գերմանացի և հայ գիտնականների հետ՝ Հայագիտական ուսումնասիրությունների ՄԵՄԲՈՊ կենտրոնը՝ Վիտենբերգի Լոյկորեա հիմնադրամում:

Այստեղ կնշենք միայն մի քանի ծրագրեր, որ առաջ են եկել պրոֆ. Գոյցի կազմակերպած ձեռնարկներից. Արցախյան առաջին պատերազմի ժա-

մանակ Հերմանն Գոյը շատ ակտիվ ներգրավված է եղել իրադարձությունների մեջ: Որպես Եվրոպական եկեղեցիների խորհրդաժողովի ուսումնական քարտուղար՝ նա Ժնևից կազմակերպեց հանդիպում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի և Կովկասի մուսուլմանների վարչության ղեկավար շեյխ ուլ-խալամ Ալլահշուկյուր Փաշազադեի միջև, որը նպաստելու էր հակամարտության կարգավորմանը: Երկու հոգևոր առաջնորդներն էլ այն ժամանակ նշեցին, որ տվյալ հակամարտությունը կրոնական պատերազմ չէ: Ցավոք շեյխ ուլ-խալամն այնուհետև ոչ մի կառուցողական նպաստ չբերեց դրա հարթեցմանը: Նա հայամետ հեղինակ Աքրամ Այլիպիին խարանեց որպես դավաճան: Նաև լռեց հայասպան Ռամիլ Սաֆարովի գործի շուրջ, երբ վերջինիս Հունգարիայից արտահանձնումից հետո Բաքվում որպես հերոս ընդունեցին: Այժմ, Արցախյան վերջին պատերազմից հետո նա այցելել է հայ ժողովրդի դեմ կառուցված ռասիստական ռազմական ավարի պուրակը:

Ինչպես 100 տարի առաջ Յոհաննես Լեփսիուսը, Հերմանն Գոյը նույնպես չէր դադարում հանրությանը տեղեկացնել այս ճգնաժամային տարածաշրջանի իրադարձությունների մասին:

Ավելի քան 40 տարի առաջ Վերոնիկա Լեփսիուսը՝ հայ ժողովրդի «պահապան հրեշտակ» Յոհաննես Լեփսիուսի դուստրերից մեկը, Հերմանն Գոյցին հանձնեց շուրջ 50 000 էջից բաղկացած իր հոր ժառանգությունը: Այն Ակսել Մայսների աշխատակցությամբ ներառվեց եռահատոր գիտական հրատարակության մեջ: Միաժամանակ վերանորոգվեց Յոհաննես Լեփսիուսի Պոտսդամի առանձնատունը: Այնտեղ այսօր հանգրվանել է Լեփսիուսի արխիվը, մի ցուցադրություն, ինչպես նաև միջառարկայական հետազոտությունների և հանդիպումների մի կենտրոն: Տան կողքին մի խաչքար հիշեցնում է ցեղասպանության մասին: Մեկ այլ խաչքար էլ կանգնեցվել է Հայլե քաղաքի կենտրոնում: Հերմանն Գոյցի կողմից հիմնված մի միություն կանոնավոր կերպով դասախոսություններ և գիտաժողովներ է կազմակերպում: Դեռևս 1996 թ. պրոֆ. Գոյը Հայլեի համալսարանում կազմակերպել էր Դր. Յոհաննես Լեփսիուս միջազգային համաժողովը: Նրա նախաձեռնությամբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Աին հանձնվել է պատվավոր դոկտորի աստիճան: Հերմանն Գոյցի թելադրանքով և ղեկավարությամբ գերմանահայկական հարաբերությունների մասին գիտական որակավորման բազմաթիվ աշխատանքներ են իրագործվել, առանձնապես Իսաչիկ Գազերի դոկտորական աշխատանքը, որն այսօր որպես պրոֆեսոր դասավանդում է ԷդլանգենՆյուրեմբերգի համալսարանում:

Իր աշխատակցուհու՝ պրոֆ. դր. Արմենուհի Դրոստ-Արզաղյանի հետ Հերմանն Գոյը թարգմանել և խմբագրել է հայ եկեղեցու Շարակնոցը: Նրանք երկուսով բազմաթիվ գիտական այցեր են կատարել Երուսաղեմ, Երևան, Վենետիկ, Վիեննա և Լիբանան (Բեյրութ և Չմմառ): Սաքսոնիա-

Երևան, Վենետիկ, Վիեննա և Լիբանան (Բեյրութ և Չմմառ): Սաքսոնիա-Անհալտ երկրամասի և Հայաստանի հանրապետության միջև գիտական և մշակութային հարաբերությունների շրջանակում միասին կազմակերպել են միջազգայնորեն մեծ ընդունելություն գտած գիտաժողովներ և աշխատարաններ, դասախոսությունների շարքեր, ամառային դպրոցներ Ստամբուլում և Անկարայում, նաև ցուցադրություններ և համերգներ:

1998 թ. «Գերմանիայի դաշնային հանրապետությունում Հայաստանի հանրապետության մշակութային օրերի» շրջանակում Հալլեում ցուցադրվեցին «Հայկական գանձեր. Ձեռագրեր Մատենադարանի թանգարանից և ծիսական առարկաներ Երևանի Պետական պատմության թանգարանից»: 2000 թ. Հալլեում և Վիտենբերգում կայացավ «Հայաստան 2000 միջազգային գիտաժողովը»: Նույն Հալլեում առաջին անգամ՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի Անթիլիասի թանգարանից դուրս, ցուցադրվեցին «Հայերի փրկված գանձերը Կիլիկիայից» ցուցադրության նմուշները: Բացի դրանից երկու ֆիլմերի՝ «Ադետ»-ի ու «Մոխիր և Փյունիկ»-ի համար տրվեց գիտական խորհրդատվություն:

Հերման Գոյցը մնայուն վաստակ է ձեռք բերել իր հեղինակավոր նախաձեռնությամբ, այն է՝ Գերմանիայի դաշնային հանրապետության ղեկավարության կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման «Հայերի բանաձևով»: 2005 թ. Գերմանիայի դաշնային ժողովը սկզբում քննարկեց և ընդունեց բոլոր կուսակցախմբերի դիմումը, որտեղ սակայն «ցեղասպանություն» եզրի կիրառումից գիտակցաբար խուսափեցին: Ցավոք պրոֆ. Գոյցը մահացավ 2010 թ. դեկտեմբերի 8-ին: Նա չապրեց մինչև այն օրը, երբ Դաշնային ժողովը 2016 թ. հունիսի 2-ին միայն մեկ դեմ և մեկ ձեռնպահ ձայներով ընդունեց «1915 և 1916 թթ. հայերի և մյուս քրիստոնյա փոքրամասնությունների ցեղասպանության հիշողության և հիշատակի» բանաձևը: Դաշնային ժողովի նախագահ Նորբերտ Լամերտը քննարկման մեկնարկին կրկնեց այն, ինչ մեկ տարի առաջ, որպես դաշնային հանրապետության նախագահ առաջին անգամ բարձրաձայնել էր Յոսիսիմ Գաուկը. Այն, ինչ տեղի է ունեցել Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում միջազգային հանրության աչքի առջև, ցեղասպանություն է:

Իր վաստակի համար Հայաստանի հանրապետությունը բարձր պատվի է արժանացրել Հերման Գոյցին: Երևանի պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի լսարաններից մեկն այսօր կրում է նրա անունը:

Գերմաներենից թարգմանությունը՝ Ա. Ավագյանի

Aufruf zum Schutz der Kulturgüter in Karabach

Als Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler, die sich besonders den Kirchen und der Kultur Armeniens verbunden fühlen, hat uns nicht nur der Verlauf des Krieges um Berg-Karabach mit Sorge erfüllt, sondern auch die Frage nach der Zukunft der dort lebenden Menschen und des kulturellen Erbes.

Die Gefährdung armenischer Kultur kann uns nicht gleichgültig sein, nicht nur, weil kulturelle Minderheiten prinzipiell zu schützen sind, sondern auch, weil das kulturelle Erbe Armeniens zu unserem gemeinsamen christlichen Erbe gehört.

Wir lehnen die ideologische Umdeutung oder Zerstörung historischen kulturellen Erbes ab, und zwar insbesondere dann, wenn diese einer politischen Instrumentalisierung dienen.

Als Christinnen und Christen sehen wir uns zur Solidarität mit Glaubensgeschwistern verpflichtet, die in ihrer kulturellen Identität bedroht sind. Die gegenwärtige Lage zeigt, wie schwer es sein wird, die

Կոչ ի պաշտպանություն Արցախի մշակութային կոթողների

Որպես հայկական եկեղեցիների և մշակույթի հետ առանձնահատուկ կապվածություն ունեցող գիտնականներ՝ մեզ մտահոգություն է պատճառել ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի համար մղվող պատերազմի ընթացքը, այլև այնտեղ ապրող մարդկանց և մշակութային ժառանգության ապագայի խնդիրը:

Հայկական մշակույթը վտանգի տակ դնելը չի կարող մեզ չանհանգստացնել, ոչ միայն մշակութային փոքրամասնություններին սկզբունքորեն պաշտպանելու անհրաժեշտության, այլ նաև այն պատճառով, որ Հայաստանի մշակութային ժառանգությունը մեր ընդհանուր քրիստոնեական ժառանգությանն է պատկանում: Այդ իսկ պատճառով մենք մերժում ենք պատմամշակութային ժառանգության գաղափարախոսական վերամեկնաբանումն ու կործանումը, հատկապես երբ նշված երևույթներն ինչոր մի քաղաքական գործիքավորման են ծառայում:

Մենք՝ իբրև քրիստոնյաներ, մեզ պարտավորված ենք տեսնում միասնական լինելու մեր հավատակից եղբայրների և քույրերի հետ, որոնց մշակութային ինք-

Zeugnisse armenischer Präsenz in der Region zu erhalten, ihr Erbe zu pflegen und ausländischen Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftlern Zugang zu den wichtigsten Orten zu ermöglichen.

Wege aufzuzeigen, die das Erbe armenischer Präsenz sichern, um ideologischen Engführungen entgegenzuwirken, scheint uns dringend geboten. Als Voraussetzung für eine Verbesserung der Situation sehen wir aktuell die dringende Notwendigkeit, alle möglichen Schritte in Richtung einer Versöhnung zwischen den verfeindeten Völkern hin zu unternehmen.

Deshalb rufen wir auf:

- zum Schutz von christlichen Monumenten vor Umwidmung und Zerstörung und vor Ent-Armenisierung,
- zur Zulassung internationaler Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler zur Sicherung des kulturellen Erbes der Region,
- zur Sicherung des Zugangs zu christlichen

նությունը վտանգված է: Տվյալ իրավիճակը փաստում է, թե որքան դժվարին է լինելու այս տարածաշրջանում հայկական գոյությունն արտացոլող վկայությունների պահպանումը, նրանց ժառանգության խնամքը, ինչպես նաև արտասահմանյան գիտնականների պարագայում մուտքի արտոնումն այս կարևորագույն վայրեր:

Ուստի, մեզ այժմ հրատապ է ներկայանում հետևյալը. միջոցներ մատնանշել, որոնք կօգնեն պահպանել հայկական գոյության ժառանգությունը՝ ի հակադրություն գաղափարախոսական սահմանափակ ուղեցույցների: Ներկայումս՝ իբրև իրավիճակի բարելավման նախապայման, մենք տեսնում ենք այն հրատապ անհրաժեշտությունը, որ ձեռնարկվեն բոլոր հնարավոր քայլերը՝ թշնամացած ազգերին հաշտեցնելու ուղղությամբ:

Դրա համար մենք կոչ ենք անում՝

- պաշտպանել քրիստոնեական կոթողները վերաարձանագրումից, կործանումից և սպառնալակականացումից
- արտոնել միջազգային գիտնականներին՝ այցելել ու ամրագրել տարածաշրջանի մշակութային ժառանգությունը
- սպահովել ուխտավորների

Stätten für Pilger,

- zur Beendigung von Kriegsrhetorik,

und schlagen vor:

- vertrauensbildende Maßnahmen einzuleiten,

- andere Institutionen zu Stellungnahmen zu ermutigen.

- die Veranstaltung von Workshops und internationalen Fachtagungen zu Klöstern/Theologie/Frömmigkeit/Konflikt- und Friedensforschung (mit international ausgerichteten Publikationen) zu fördern.

Dieser Aufruf wurde verfasst und unterzeichnet von den Teilnehmerinnen und Teilnehmern an einem (online durchgeführten) Fachgespräch, das am 4. März 2021 stattfand.

Die Organisatorin und Organisatoren:

Prof. Dr. Martin Tamcke, Göttingen

Prof. Dr. Andreas Müller, Kiel

Dr. Dagmar Heller, Bensheim

մուտքը քրիստոնեական սրբավայրեր

- դադարեցնել պատերազմական հռետորաբանությունը,

ինչպես նաև առաջարկում ենք՝

- վստահություն ստեղծող ձեռնարկների մեկնարկում

- տարբեր հաստատություններին՝ իրենց դիրքորոշումն արտահայտելու քաջալերում

- մասնագիտական հանդիպումների և միջազգային գիտաժողովների կազմակերպման օժանդակում՝ վանքերի, աստվածաբանության, բարեպաշտության, հակամարտության և խաղաղաշինության ոլորումնափրության համար (միջազգային հրապարակումների ուղղվածությամբ):

Մույն կոչը կազմվել է ստորագրովել է 2021 թ. Մարտի 4-ին առցանց եղանակով անցկացված մասնագիտական քննարկմանը ներկա մասնակիցների կողմից:

Կազմակերպիչներ՝

*Պրոֆ. դր. Մարտին Թամքե,
Գյոթինգեն*

*Պրոֆ. դր. Անդրեաս Մյուլլեր, Բիլ
Դր. Դագմար Հելլեր, Բենսհայմ*

Teilnehmerinnen und Teilnehmer / ԹՆՆԱՐԿՆԱՆ ԱՍԱՆԱԿԻԿՆԵՐ

Dr. Mekhak Ayvazyan, Erlangen
 Prof. Dr. Armenuhi Drost-Abgaryan, Halle
 Prof. Dr. Hacik Rafi Gazer, Erlangen
 Prof. em. Dr. Martin George, Berlin
 Prof. Dr. Theresia Hainthaler, Frankfurt
 Dr. Harutyun G. Harutyunyan, Yerevan
 Dr. Tessa Hofmann, Berlin
 Dr. Armen Kazaryan, Moskau
 Prof. em. Dr. Klaus Koschorke, München
 Pastorin Hanna Lehming, Hamburg
 Dr. Johannes Oeldemann, Paderborn
 Georgios Vlantis, M.Th., München

Weitere Unterzeichnende / ՀԱՎԵԼՅԱԿ ԱՍՈՐԱԳՐՈՂՆԵՐ

Bismark Adjapong, Groningen
 Pfr. Teja Begrich, Mühlhausen
 Hanna Bet-Şawoce, Schweden
 Prof. Dr. Thomas Bremer, Münster
 Dr. Anna Briskina-Müller, Halle
 PD Dr. Ciprian Burlacoiu, München
 Prof. Dr. Sotirios Despotis, Athen
 Prof. Dr. Vasileios Fanaras, Athen
 Prof. Dr. David Gaunt, Stockholm
 Prof. Dr. Stavros Giagkazoglou, Athen
 Prof. em. Dr. Wolfgang Hage, Marburg
 Dr. Erica C.D. Hunter, London
 Prof. Dr. Christos Karakolis, Athen
 Prof. Dr. Thomas Kremer, Eichstätt
 Pfr. Christian Kurzke, Rüdersdorf/Magdeburg
 Dr. Vladimir Latinovic, Tübingen
 Markus Meckel, Berlin
 Pfr. Dr. Axel Meißner, Schkeuditz
 Prof. Dr. Dimitrios Moschos, Athen
 Dr. Rima Nasrallah, Beirut
 Arpine Papikyan, Göttingen

Prof. Dr. Karl Pinggéra, Marburg
Propst Dr. Johann Schneider, Halle
Prof. Dr. Ioanna Stoufi-Poulimenou, Athen
Prof. Dr. Martin Wallraff, München
Pfr. Dr. Dietrich Werner, Berlin
Prof. Dr. Dorothea Weltecke, Frankfurt

Mitwirkende / Մասնակիցներ

Dr. Anahit Avagyan, Wissenschaftliche Mitarbeiterin am Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte Matenadaran in Yerevan und Habilitandin an der Kath. Universität Eichstätt-Ingolstadt / Դր. Անահիտ Ավագյան, Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Սատենադարանի ավագ գիտաշխատող և Այխշթեթ-Ինգոլշտատի համալսարանի պոստդոկտորանտ

Dr. Mekhak Ayvazyan, Wissenschaftlicher Mitarbeiter an der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg / Դր. Մեխակ Այվազյան, Էրլանգեն-Նյուրնբերգի Ֆրիդրիխ-Ալեքսանդր համալսարանի գիտաշխատող

Enno Haaks, Pfarrer, Generalsekretär des Gustav-Adolf-Werks, Leipzig / Էնն Հասակս, պատվելի, Գուստավ-Ադոլֆ հասարակական կազմակերպության գլխավոր քարտուղար, Լայպցիգ

Dr. Harutyun G. Harutyunyan, Lehrbeauftragter an der Amerikanischen Universität von Armenien in Yerevan und Projektleiter an der Diözese der Armenischen Kirche in Vayots Dzor / Դր. Հարություն Գ. Հարությունյան, Հայաստանի Ամերիկյան Համալսարանի դասախոս և Վայոց Ձորի թեմում ծրագրի ղեկավար

Dr. Dagmar Heller, Referentin für Orthodoxie und Leiterin des Konfessionskundlichen Instituts, Bensheim / Դր. Դագմար Հելլեր, Բենսհայմի միջեկեղեցական ինստիտուտի ղեկավար և ուղղափառության գիտական ռեֆերենտ

P. Dr. Abel Manoukian, Wissenschaftlicher Mitarbeiter der Evangelisch-reformierten Kirche Schweiz und Generalsekretär des Schweizerischen Rats der Religionen (SCR), Bern / Դր. Աբել քինյ. Մանուկեան, Չուիցերիոյ Աւետարանական-քարեկարգեալ Եկեղեցւոյ գիտաշխատող եւ Չուիցերիոյ Կրօններու Խորհուրդի գլխաւոր քարտուղար, Պեռն

Dr. Axel Meissner, Pfarrer, Schkeuditz / Դր. Աքսել Մայսներ, Շկոյդից համայնքի պատվելի

Dr. Tamara Minasyan, Wissenschaftliche Mitarbeiterin und Handschriftenspezialistin der armenischen Skriptorien am Mesrop-Maschtoz-Institut für alte Manuskripte Matenadaran, Yerevan / Դր. Թամարա Մինասյան, Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող և հայ գրչու-թղթան կենտրոնների մասնագետ

Prof. Dr. Andreas Müller, Christian-Albrechts-Universität Kiel / Պրոֆ. Դր. Անդրեաս Մյուլլեր, Զիլի Քրիստիան-Ալբրեխտ համալսարան

Dr. Egbert Schlarb, Pfarrer/Studienleiter i.R., Redaktion und Layout, Ebsdorfergrund / Դր. Էգբերտ Շլարբ, խմբագիր և կազմող, պատվելի, նախկինում՝ ուսումնական համակարգման ղեկավար, Էբսդորֆերգրունդ

Archimandrit Sahak Shakaryan, Vikar der Diözese von Arzach und Abt des Klosters Gandzasar / Տ. Սահակ վրդ. Շաքարյան, Արցախի թեմի փոխառաջնորդ և Գանձասարի վանահայր

Prof. Dr. Dr. h.c. mult. Martin Tamcke, Georg-August-Universität Göttingen / Պրոֆ. Դր. և բազմակի պատվո Դր. Մարտին Թամքե, Գյոթինգենի Գեորգ-Աուգուստ համալսարան

Dr. Vahan Ter-Ghevondyan, Direktor des Mesrop-Maschtoz-Instituts für alte Manuskripte Matenadaran, Yerevan / Դր. Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրեն

Bildnachweise / Լուսանկարների աղբյուրները

Titelbild: © Oxana Arutiunian

Eingang zur Hauptkirche des Klosters von Norawank/Diözese der Armenisch-Apostolischen Kirche von Vayots Dzor. Hier werden verschiedene soziale und kirchliche Projekte angeboten sowohl für die lokalen Gemeinden als auch für Kriegsflüchtlinge aus Berg-Karabach in Zusammenarbeit mit verschiedenen deutschen Hilfswerken und Partnern (Diakonie, Brot für die Welt, Ev. Kirche Mitteldeutschland und Renovabis e.V.).

Bilder S. 45f.59f: © Matenadaran, M. Maschtoz-Institut für alte Manuskripte, Yerevan

Fotos S. 16.20.26.32: © H. G. Harutyunyan

Կազմի լուսանկարը՝ © Օքսանա Արությունյան

Նորավանքի գլխավոր եկեղեցու մուտքը, Հայ Առաքելական եկեղեցու Վայոց Ձորի թեմ: Գերմանական մարդասիրական կազմակերպությունների համագործակցությամբ այստեղ իրականացվում են զանազան սոցիալական և եկեղեցական ծրագրեր թե՛ շրջանի բնակչության և թե՛ Արցախյան վերջին պատերազմի հետևանքով տեղահանվածների համար: Նշված աջակիցներից են օր.՝ Դիակոնիան, Բռոտ ֆյուր դի Վելտը, Կենտրոնական Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցին և Ռենովաբիս ՀԿ-ն:

Մանրանկարներ, էջեր 45 և 2. 59 և 2. © Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ք. Երևան

Լուսանկարներ, էջեր 16, 20, 26 և 32 © Հ. Գ. Հարությունյան

Der für Armenien schlechte Ausgang des Krieges in Arzach/Berg-Karabach 2020 hat in seiner Folge auch deutsche Theologinnen und Theologen zu einer Initiative veranlasst, die auf das kulturelle Erbe der Region aufmerksam macht. Damit knüpften sie an die historisch gewachsene Verbindung zwischen deutscher Wissenschaft und Armenien an, die mit dem Interesse am Reichtum und der Schönheit dieser Kultur zusammenhängt, dessen Erbe durch Kriege und Fremdherrschaft immer wieder gefährdet war. Im Schatten des Krieges von 2020 wirft diese Dokumentation einen ersten Blick auf die geretteten Schätze aus Arzach/Berg-Karabach und stellt Initiativen und Persönlichkeiten vor, die sich für das Land und seine Menschen engagierten und engagieren.

2020 թ. Արցախյան պատերազմը ծանր էլք ունեցավ հայերի համար, ինչն առիթ հանդիսացավ գերմանացի աստվածաբանների մի նախաձեռնության՝ ուշադրություն հրավիրելու տարածաշրջանի մշակութային ժառանգությանը: Դրանով վերահաստատվեց գերմանացի գիտնականների և Հայաստանի ու հայերի միջև պատմականորեն ձևավորված սերտ կապը, ինչը պայմանավորված է հայկական մշակույթի հարստությամբ ու գեղեցկությամբ, որի ժառանգությունը մշտապես վտանգում են պատերազմներն ու օտարի լուծը: 2020 թ. արհավիրքների ներքո սույն փաստագրական ժողովածուն ծանոթացնում է Արցախի փրկված գանձերին և ներկայացնում այն անձնավորությունների գործունեությունը, որոնք օժանդակել են հայերին:

GEORG-AUGUST-UNIVERSITÄT
GÖTTINGEN

ISBN: 978-3-86395-513-7

Universitätsdrucke Göttingen